

Михаил Огнянов
МАКЕДОНИЯ – ПРЕЖИВЯНА СЪДБА

*Издаването на тази книга стана възможно благодарение на
спомоществанието на:
д-р Панайот Панайотов,
проф. д.м.н. Боряна Пирьова,
ст.н.с. I ст. д.б.н. Георги Марков,
както и помощта на посланика на Република България в Албания,
Негово превъзходителство Боби Бобев*

- © Михаил Огнянов, автор
- © Жеко Алексиев, художник на корицата
- © Ангел Димитров, предговор

ISBN 954-9943-35-6

Михаил Огнянов

**МАКЕДОНИЯ -
ПРЕЖИВЯНА СЪДБА**

Издателска къща „Гутенберг“
София, 2002

„Друзи не разделя и създадоа од нас и бугарите различен
жит, разни потребности, нерамен положай. Друзи не ни дават
да се соединиме“

К. Мисирков „За македонските работи“,
София, 1903 г.

Да се отрича миналото е абсурдно и илюзорно, защото ми-
налото е естественото начало на човека, което устремно се зав-
ръща. Миналото присъствува и е отминало не за да го отхвър-
ляме, а за да го интегрираме.

Хосе Ортега и Гасет, 1937 г.

Съдържание:

Македония – живот между митове и реалност
(Ангел Димитров, бивш посланик на
Република България в Македония)
/ 7 /

De profundis
/ 13 /

Охрид – Лихнида
/ 17 /

Охридски род – Сърмабожови
/ 28 /

Охридски род – Огненовци
/ 53 /

Войната (1915–1918 г.)
/ 72 /

Вардарска бановина и „Македония – Швейцария на Балканите“
/ 80 /

Един възрожденски свят в Тирана
/ 123 /

Освобождението
/ 167 /

Ослободувањето (The making of the nation)
/ 200 /

Един македонец в София
/ 220 /

Среща по пътя към Европа
/ 233 /

Надеждата
/ 243 /

Именен показалец
/ 253 /

МАКЕДОНИЯ - ЖИВОТ МЕЖДУ МИТОВЕ И РЕАЛНОСТ

Бях в Република Македония, когато там посрещаха новия век и, както медиите предпочитаха да подчертават – „новиот милениум“. В спора дали две хилядната година е последната от второто хилядолетие или първата от следващото, в Скопие заложиха на началото. Този избор, известно е, беше проблематичен, но направен със замаха на усвояния през последните десетилетия югославски стил на предизвикателна самоувереност, бе приет като естествен за момента.

След драматичната 1999 година, когато косовските бежанци заляха страната, символиката на рядкото календарно събитие сякаш обещавахе някаква щастлива компенсация за преживяните трудности и оптимистично насочваше погледите напред. Жадуваща да влезе колкото се може по-бързо в едно бъдеще, измервано с хилядолетия, младата държава като че ли искаше да избяга от миналото и поне формално да се раздели с неясния си образ, завещан от катаклизмите на кървавия XX век.

Всъщност, стремежът на човека да овладее всепоглъщащото време го съпътства от дълбока древност. Въпреки вярата ни, че измервайки и управлявайки го сме успели да го подчиним, времето винаги се е изплъзвало от нашата власт, неумолимо напомняйки за собствената ни преходност. Вероятно затова модерният човек не престава да фетишизира смисъла на всяко голямо календарно начало и чрез „жертвоприношението“ на празненството негласно се връща към изначалната си вяра в свръхестественото. Може би защото се уповава, че поредният тържествен знак на времето ще му донесе промяна или пък ще съхрани завинаги онова, до което благополучно се е домогнал. И увлечен в кръговрата на илюзорната представа за своето надмощие над времето и пространството, по природа склонен да опростява философската им същност, човекът отколе се надява, че, щом управлява едно пространство, вече си е осигурил завинаги и властта над неговото време: над миналото и над движението към бъдещето. Или иначе казано – властта над човешкия живот.

В първите дни на ХХІ век, малцина в Република Македония предполагаха, че оптимистичните очаквания много скоро ще бъдат заменени от тревогата на най-сериозната криза в краткото съществуване на македонската държавност. Обърнем ли се обаче към миналото ще си спомним, че ХХ век започна в Македония също с дълбока обществена криза. Сравненията в случая са неуместни и ако споменавам този факт, то не е с внушение за някаква предопределеност, а защото историческата символика е знак за предизвестеност. Последната, все още незавършена македонска криза, бе всъщност исторически и политически предизвестена. Въпреки липсата на основателен повод за нейната внезапна поява, тя беляза с тревожния си знак началото на новото хилядолетие край Вардар като трагично напомняне за сериозните проблеми с жилави исторически корени в геополитическото пространство наречено Македония.

Разположена географски в центъра на Балканите и отворена към Бяло море, Македония винаги е била обект на разнопосочни интереси. Сплитането им във възела на драматичен политически проблем обаче стана едва след Берлинския конгрес, когато Македонският въпрос възникна като част от големия проблем на неосъщественото българско национално обединение. Точно през последните две десетилетия на ХІХ век – века на романтичния национализъм, вдъхновил националноосвободителните движения на Балканите и създаването на национални държави, и особено през ХХ век – века на кървавите световни конфликти и на загиващите империи, на тоталитарните идеологии и зловещите експерименти с живота и духа на хората, Македония се превърна в митологизирано геополитическо пространство.

Резките политически превратности, които я разтърсиха през ХХ век, постепенно я превърнаха в територия на подменените стойности. Насилствено провежданата с всички възможни средства подмяна на етнокултурната идентичност на македонските българи бе изключително драматичен процес, непознат другаде в Европа. Всяко тяхно усилие за противопоставяне на новите стандарти, налагани от Белград или от Атина, неизбежно бе съпроводено от постоянни социални-политически сблъсъци с властите, от психологическо напрежение и деформация на традиционните ценности.

Формалното митологизиране на Македония като особено геополитическо пространство, както в очите на външния свят, така и във формиращите се нови представи за самата себе си, всъщност започна с нейното озоваване в центъра на балканските конфликти и затова, като гореща новина, в центъра на световното внимание. В това пространство основните митове се сменяха или модифицираха, но неизменно властваха и продължават да властват в общественото съзнание дори до днес. Но докато до Втората световна война митовете се раждаха спонтанно, повече като хиперболи на реалното, за да се съхрани жизнеността и надеждата в трагичното за Македония време, в последвалите десетилетия митовете бяха организирано моделирани, идеологизирани и държавно охранявани като тоталитарно средство за управление на една оспорвана действителност. Докато през първия период бе митологизирана освободителната борба на македонските българи и тяхната легендарна

ВМРО (ВМОРО), а преклонението и боготворенето бяха насочени към саможертвата и страданието на реални герои и мъченици, през втория период митовите бяха използвани за политическо канонизиране на „безгрешни“ авторитети и за утвърждаването като исторически „факти“ на недостоверни събития и съмнителни стойности.

Ако календарът е начин да управляваме астрономическото време, паметта, пораждаща познание, е средството, с което овладяваме историческото. Тук е един от най-конфузните проблеми на Република Македония – доктрината на македонизма се страхува от паметта за миналото, от спонтанната, неконтролирана и неманипулирана памет. Вече няколко десетилетия нейните постулати поставят македонското общество в състояние на несигурност и болезнени самозаблуди за собствената му историческа съдба и го държат потопено в ентропията на безперспективността. Така над истината за драматичното македонско минало пада сянката на забравата, а историческите реалии се заместват от идеологизирани митове и политически заклинания.

Известна е склонността на науката да етикетира и периодизира историческото време, за да улесни обяснението на различните процеси и явления. В този смисъл, условно казано, астрономическото и историческото време могат да не съвпадат изцяло, защото честотата, значението и характерът на събитията, изпълващи историческите периоди, им отреждат различна продължителност. Така за Македония XIX век „завърши“ с мъчителния край на Първата световна война, а за Република Македония XX век „продължава“ и до сега.

Тази констатация би могла да изглежда странна на фона на дълбоките обществени промени в големи части от Европа тъкмо през последното десетилетие на отминалия век. Те изглеждаха като негов естествен завършек и един от резултатите им бе и появата върху европейската политическа карта на Република Македония. Македонската държавност обаче възникна и се утвърди като изключение от цялостния процес на разпадане на комунистическа Югославия. Без да забравяме усилията на онези македонски патриоти, които никога не се примириха с фиктивното равноправие в югофедерацията и мечтаеха за македонска независимост, Република Македония се появи след изкусителните сигнали на бързо променящата се геополитическа обстановка, някак безконфликтно, повече по стечение на обстоятелствата. Може би заради това страната още не е подложила югославското си минало на системен критичен анализ и продължава да живее мъчително раздвоена между стремежа да следва съвременния ритъм на промените и усилията да охранява своите юготрадиции. Тъкмо тази колизия смесва ред въпроси от миналото, днешния ден и бъдещето в един общ, актуален и за България, и за Република Македония проблем, който бих означил като способност да се отговаря адекватно на предизвикателствата на времето и да се използват предоставените исторически възможности. Сред тези въпроси са: как и защо стана възможна подмяната на българската самоличност на стотици хиляди хора в Македония? Защо македонизмът бе и остава най-агресивен точно към България? Каква е неговата същност и неговите перспективи? Нормално ли е

стереотипи и митове да имат водеща роля в демократични държави при моделирането на обществените нагласи? Възможно ли е идеологемите да са по-мощни от реалните интереси? Възможно ли е държавите ни да нямат сетива за своите интереси и да ги принасят в жертва на чужди? Възможно ли е да се стремим към бъдещето с отречението от живото средства на миналото? В състояние ли сме да пропилеем евроатлантическите си перспективи заради носталгия по миражите от миналото?

На част от тези въпроси българската историческа наука е дала своите отговори и те най-често се разминават с все още господстващата гледна точка край Вардар. На другите трябва да отговори съвременната политика, колкото и обезкуражаващо да изглежда понякога тази нейна отговорност. Затова мисля, че вероятността да стигнем до верните и взаимнополезни отговори за бъдещето минава единствено през формирането на ново, свободно по дух обществено мнение в България и Република Македония. Само неговите носители ще бъдат способни на истински граждански контрол над политическите спекуланти и идеологическите шарлатани, които заместват нормалното общуване между двете страни с безизходността на интригите и постоянното противопоставяне.

Книгата, която държите в ръцете си, се опитва да отговори на много от тези актуални въпроси. Михаил Огнянов, нейният автор, ни предлага истинско богатство от спомени, наблюдения и размисли, проникнати от добросъвестност, добронамереност и благородство. Както той сам определя книгата си, „това не е нито научен труд, нито художествено възстановяване на миналото“. „Македония – преживяна съдба“ обаче може да бъде превъзходно допълнение за всяко историческо изследване и за всеки художествен разказ, посветени на Вардарска Македония от края на XIX век насам.

Професор по медицина със сериозни приноси в своята област, авторът запазва дори в този толкова емоционално предизвикателен за него текст аналитичността, научната обективност и уважението към историческите факти, умело балансирайки между реалното и легендарното в спомените на три поколения. Човек с широка култура и ясна гражданска позиция, надарен с уменията да описва увлекателно, Михаил Огнянов предлага на читателите, надявам се от двете страни на границата, един умен, чувствителен, искрен и, преди всичко, достоверен разказ за Македония в съдбата на една обществено активна българска фамилия.

В началото на 90-те години на века, с който като че ли трудно се разделяме и в България, македонската тема постепенно се „завърна“ в българската преса. По това време правех усилия „темата“ да се завърне и в българската външна политика, защото сигналите за разпадането на Югославия ставаха все по-убедителни. Към края на 1992 година вече заминах за младата македонска държава, за да остана в Скопие като пръв български посланик до август 2001-ва.

Споменавам това, защото ангажиментите ми през този период ме задължаваха да следя внимателно българските публикации по проблемите на възникващите нови междудържавни отношения и тяхното сложно и противоре-

чиво наследство. Така първо се запознах с текстовете на Огнянов, а по-късно и със самия автор. И тогава, и сега, когато тази книга обобщава размислите му по голямата тема за Македония в българската историческа съдба, мисля, че той е един от най-точните между малцината истински компетентни автори, способни да намерят равновесието между историческото и съвременното политическото в отношението към проблема. Защото познанията му за Македония не са умозрителни, а са преживяни и изстрадани в обратите на реалния човешки живот.

Семейството на Михаил Огнянов споделя драматичната съдба на хиляди български семейства от Македония, принудени от историческите обстоятелства да напуснат родните огнища. Животоописанието на три поколения от този стар и общественно активен охридски род обаче не се затваря в рамките на семейните преживявания и фамилните връзки, а се превръща в носител на богата информация за манталитета, за политическите тежнения и обществените тенденции в живота на македонските българи. Социалната позиция на семейството – бащата на автора е един от малцината лекари във Вардарска Македония между двете войни – и контактите му не само в тесния кръг на високообразованите, но и с всички слоеве на населението, позволяват да бъде очертана една пъстра картина от мнения за политическото време и за особеностите на тогавашното политическо битие. Особено важни са наблюденията и оценките на Михаил Огнянов за трийсетте и четирийсетте години на века, когато изтръсканата от прахта на старите неуспехи сръбска идея за македонизма се появява отново, вече с коминтерновска задача, за да измине сензационния път от политическо пропагандно оръжие на една малобройна партия до силово налагана от държавата доктрина, като част от новата комунистическа идеология и революционната политическа практика. Този уникален процес на подмяна на стойностите, рязко различаващ се от предишните опити за директно сърбизиране на македонските българи, е не само лично преживян от автора, но и обективно анализиран, с внимание към различните реакции и поведенчески мотиви.

Предназначението на новите македонистки митове е било не само да прогонят от публичното пространство неудобните стари спомени за българското минало на Македония, но и да заличат паметта за това още живо време. Ако в началото хората не са осъзнавали изцяло, че се подготвя съдбоносна подмяна на тяхната самоличност, те бързо са разбрали, поучени от преживяното в кралска Югославия, че „новото време“ ще им отнеме много скоро възможността за избор.

Един случай, описан от Огнянов, точно илюстрира новата ситуация. Колега на баща му, поставил се в услуга на новите управници, му заявява: „За люде като нас има три пътя: или във властта, или в затвора, или в България.“ Този човек става министър, д-р Огнянов успява да стигне до България, но бащиният приятел – Кочо Робев се озовава в затвора. Министерските кресла, естествено, са били за малцина избрани. За всички други алтернативата на затвора или бягството от Македония – Огнянови са сполучили да заминат за София благодарение на широките си връзки и материални възможности –

е била послушанието и примирението. Пътят за конструиране на една нова нация вече бил открит.

Щеше да бъде истинска несправедливост, ако заради водещото значение на размислите за македонската съдба не спомена ярките описания, които авторът прави на атмосферата в българските домове от онова време, на бита, обичаите и вълнуващата природа на родния край. Картинните му спомени от Охрид, от Битоля и предвоенна Тирана, както и първите впечатления от София, носят особена свежест, аромат и пъстрота. И напомнят за парадоксалния контраст между красотата на Македония и нейната подтискаща историческа участ.

Убеден съм че повечето читатели на тази книга, знаят достатъчно за основните събития, факти и имена, свързани с македонската драма и нейното място в българската историческа съдба. За други „Македония – преживяна съдба“ вероятно ще бъде сполучливо въведение към една вълнуваща тема, която заслужава трайно внимание и чиито съвременни измерения са не само дял от ежедневието ни, но и често са обект на актуалните новини. Затова, представяйки книгата, предпочетох да поставя акцента не върху фактическата страна на разглежданите проблеми, а върху идеологизираните митове и влиянието им над вече изградените обществени структури и техните политически реакции.

През първото десетилетие от своя независим живот, Република Македония се променя постепенно и безвъзвратно, въпреки бавната си раздяла с идеологическите митове и стереотипи от близкото минало. Техните охранители – тези неуморни ездаци на забравата, вече губят тоталния си контрол над общественото съзнание и над стремежа на все повече македонски граждани да гледат критично не само към легендите за македонското минало, но и към куките заклинания за бъдещето. Усилията им да съхранят основния мит, като го модифицират чрез увличащата приказка за пряка кръвна връзка с антична Македония, не оправдават очакванията. Новият мит успешно ползва създадената инерция, но без тоталитарната защита от близкото минало е напълно безпомощен да отговори на критичните аргументи и снизходителната ирония. Бързо залянаха и антибългарските митове и стереотипи и през последните години все повече македонски граждани се обръщат към България с интерес, доверие и надежда.

С надежда завършва размислите си и Михаил Огнянов. Надежда за истината за миналото, надежда за сближение в днешния ден, надежда за общо европейско бъдеще на България и Република Македония. За това бъдеще трябва да работим и в него трябва да вярваме. Защото завръщането на надеждата е първата голяма победа над уничието, слабоволието и забравата..

Ангел Димитров
Бивш посланик на Република България в Македония

Глава 1

DE PROFUNDIS

Македония е в дълбините на българската национална съдба. Независимо дали е била в границите на българската държава, тя е участвувала в процеса на образуването на българската нация, особено във възловите етапи на този процес в девети и деветнадесети век. Така тя е неотменима част от нейната идентичност. От средата на XX в. пред България стои необичайният труден въпрос – как да приеме образуването на нова нация от най-същностната своя част. Нашите предшественици, виждайки невъзможността от политическото интегриране на Македония с България, се примиряваха с поуката от Соломоновата притча – нека детето да не е при мен, но да е живо. Но тогава стоеше въпросът само за политическо разделяне, а сега – и за духовно. По-рано, независимо от границите, Македония беше част от българската култура, а през последните десетилетия там се прави опит за изграждане на култура върху антибългарска основа. Крехкостта на Македонската република е в тази нездрава основа.

Крахът на комунизма и образуването на Република Македония създаде условия за промяна на самата основа на тази култура – антибългаризма.

За нас е трудно да приемем сегашното македонско национално чувство. Но то е не само внушение от външни враждебни сили, то е и средство за оцеляване и самозащита при дадените условия. В доминираната от Сърбия югославска държава то изпълни тази задача. Сега обаче, в независимата република в досегашния си вид то води

до опасностите, които станаха явни при конфликта с македонските албанци.

Македонизмът от „югословенски“ тип вече е опасен анахронизъм.

При всички условия ние трябва да подкрепяме нашите македонски родственици. А за да ги подкрепим, трябва да ги разберем. На този труден проблем, засягащ нашата и тяхна идентичност, е посветена тази книга. Тя идва от дълбините на преживяното от моите предшественици и от мен.

В два последователни броя на скопския седмичник „Фокус“ – 9 и 16 ноември 1998г., беше публикувано обширно интервю с мен. В него беше предадено вярно това, което казах, с изключение на някои подробности. То направи впечатление на доста люде там и те ме подканиха да разширя казаното в една книга. Възприех това като изпълнение на основен дълг към моите съотечественици. В началото, изпълнен с доброжелателност, мислех да адаптирам текста към нагласата на тамошните читатели, разбира се, без да изневерявам на истината. Но стремежът ми да бъда докрай искрен доведе до резултата, който предлагам сега – без нагаждане, без премълчаване. Нещата са казани с истинските им имена, без евфемизми.

Това не е нито научен труд, нито художествено възстановяване на миналото. Мисля, че моето субективно възприемане на родовата ни съдба внася неща, които избягват от научните трактати и художествени фикции. Старал съм се да предам нещата такива, каквито аз и моите предци са били убедени, че са станали. Не съм се ровил в документите, защото това всеки професионален историк би го направил по-добре от мен. Въздържал съм се от полет на фантазията, не само защото ми липсва този талант, а и защото смятам, че моята преживяна „субективна истина“ внася познание за народната съдба, което допълва обективния академичен анализ. На места може би изглежда, че белетризирам, но то е поради стремежа да опиша по-ясно събитията и поради техния естетизиращ потенциал.

Този характер на моя разказ означава, че поемам риска за неточности, които биха се установили при съпоставяне с документи от епохата, но съм сигурен, че те ще се отнасят до някои подробности и не биха засегнали смисъла и същността на събитията. Не трябва да се забравя, че и документите подлежат на критичен анализ.

Така възстановена, родовата съдба би помогнала на българския

гражданин да си представи събитията от другата страна – отвъд границите на българската държава. В много отношения това възстановяване е близко до това, което съществува в българската научна и художествена литература, но го допълва с нещо, което там липсва: как тези, които бяха извън границите на българската държава и изоставени от нея, преживяха субективно националните въпроси, каква самозащита си изградиха и как станаха „чисти македонци“. Този процес е изстрадан и не може да се нарече просто измяна. Затова не укор, а разбиране, съчувствие и помощ заслужават нашите македонски роднини. В определена степен тяхната съдба е резултат и на грешките на българската държава.

Те пък, ако прочетат написаното, ще бъдат шокирани от пълното несъответствие с образа на Македония, който им е внушаван в продължение на половин век от югославската тоталитарна държава. Докато моралните и интелектуални позиции на текстовете, които публикувах през последните 11 години ми заслужиха в България обвинението, че „отстъпвам от националните позиции“, в Македония ме обвиниха в „радикален великобългаризъм“.

А аз търся истината. Ако демокрацията е стремеж към свобода, то тя ще е и стремеж към истината. Защото не само в абстрактния Хайдегеровски смисъл свободата и истината са идентични. Може би затова тези мои позиции с годините вече не изглеждат така неприемливи, както когато бяха публикувани.

Нямам илюзията че моето свидетелстване изнася цялата истина за процесите, протекли в Македония през изминалия век. Но колкото едностранчиво и субективно да е то, все пак запълва един малък, но съществен участък от мозайката, пресъздаваща картината на случилото се в Македония. А има неща, които не могат да се разберат, ако не се преживеят. Някога прилепчанинът Методи Кусевич, Старозагорски митрополит, написа брошурата „В Македония само сърби няма“. Сега, в обсъждания преамбюл към македонската конституция, само българи няма. Нека се наричат македонци, стига да познаят истината.

От гледна точка на българския гражданин проблемът е как беше преживян субективно процесът на създаване на македонско национално съзнание и дали то ще може да се освободи от антибългарската основа, върху която беше изградено през изминалия половин век.

От гледна точка на македонския гражданин проблемът е в осъзнаването, че неговото сегашно македонско национално чувство е резултат на процеси, протекли през XX в., особено през втората му половина. Демокрацията, която все повече ще се развива в Република Македония, неминуемо ще даде възможност да се поставят въпроси, които бяха игнорирани през времето на югославската тоталитарна държава. Между тях е и въпросът какво съдържание са внасяли техните предшественици от средата на XIX в. насам в термина „македонец“ и дали той е бил винаги несъвместим (антоним) с термина „българин“.

От гледна точка на съвременни европейци, проблемът е в осмисляне на страстите и идеите на нашите предшественици като стремеж за приобщаване към европейската общност. В освобождаване от омразите, натрапени от завоевателите и възраждане на благородните идеи на апостолите на македонската свобода.

Нямам добро музикално образование, но ако се опитам да характеризирам македонската драма като симфония, то в първата част ще доминира българската тема. Нейното мажорно звучене драматично се прекъсва в края на Първата световна война, за да зазвучи македонската тема „Швейцария на Балканите“. Тя хармонично се вплита и в първата българска част, но се засилва след Ньойския диктат. Към края на тридесетте години, носена от коминтерновската вълна, зазвучава македонистката тема, но към края на Втората световна война се засилва и става оглушителна през Титовия период. Сега силата на нейната агресивност отслабва, но се опитва отчаяно да се задържи в дисонанс със зазвучалата Европейска тема, носеща призива: „Прегърнете се милиони“.

Приобщаването към Европа не е само политически и икономически процес. Това е и процес на възприемане на системата от интелектуални и морални ценности, в изграждането на която има принос и Македония. Дватама, признати от Папата, светци покровители на Европа, са родени в Македония – Св. св. Кирил и Методий. А за най-добрият им ученик и последовател – Св. Климент Охридски – архиепископ Хоматиян казва: „Този велик наш отец и светилник на България бил по род от европейските мизи, които народът знае и като българин.“

Глава 2

ОХРИД – ЛИХНИДА

Почти всяка вечер по алеите покрай Перловската река, сегашният и някогашен булевард „Евлоги Георгиев“, крачеше с бавни стъпки един нисък възрастен мъж. Замислен, вгълбен в себе си изглеждаше изолиран от всичко наоколо – не забелязваше минувачите, редките коли, къщите. Неговият бавен, ритмичен ход следеше посоката на неговата мисъл, устремена към точно определена цел – езерото „Ариана“ в сегашната „Борисова градина“ (тогавашен „Парк на свободата“). Там избираше една крайезерна пейка и впиваше поглед във водите. За него тогава изчезваше всичко наоколо – немошните вълни на изкуственото езеро се превръщаха в „брановете“* на родното Охридско езеро. Вълните се раздиляха и му връщаха миналото и всичко загубено: детството, родния град, отминалите люде, младежкия устрем, прекършения полет. Беше средата на ХХ в., събитията се бяха развили така, че бяха съкрушили всички лични, професионални и национални надежди. Вече губеше надежда, че е възможно синът и дъщеря му да постигнат това, което не позволиха нему световните събития. Не беше възможно и да се върне най-после в своя загубен рай – Охрид. Но все пак имаше една утеха – достатъчни бяха няколко квадратни метра водна повърх-

* Бран на охридски диалект – вълна.

ност, за да му върнат родното езеро и с това цялата повест – неговата и на неговите предшественици в Македония.

Този човек беше моят баща. Тук ще се опитам да вляза в света на неговите спомени, мисли и завети, които ще бъдат пътеводители на моя разказ.

* * *

Древното име на Охрид е – Лихнида – от гръцката дума „лихнос“ – светъл. Сега, след толкова векове, това название е оправдано както в прекия, така и в преносния смисъл. Който е посетил Охрид е бил очарован от сиянието, което излъчва цялата природа наоколо. А който познава миналото, разбира защо там е просвещавал Св. Климент – този „светилник на България“, както пише Хоматиан.

Темата „Охрид“ е огромна. Тя обхваща съдбата на Балканите, докосва проблема за разпространението на цивилизацията, за приемствеността и съхранението на духовните ценности, за историческата съдба на българския народ. Всичко това само по себе си е толкова огромно, че обезсърчава всеки опит да бъде обект и на научни изследвания и на художествено претворяване. Аз няма да се впусна нито в едната, нито в другата посока, ще предам само субективното си възприемане.

Представата ми за Охрид от първите години на ХХ в. – така, както ми е предадена от баща ми, баба ми и техните връстници – не се покрива с описанието на Васил Кънчов от осемдесетте години на ХІХ в. – освен с природните красоти и старини. Неговият текст за Охридското езеро бе станал христоматиен, но в него Охрид е видян като западнал град. Изглежда, обаче, че през последното десетилетие на деветнадесетия век се бе установило някакво равновесие в стопанския и културен живот. Делото на Екзархията е напредвало, занаятчиите и търговците някак са се приспособили след шока от европейската инвазия на индустриални стоки. Турската власт не се е чувствувала толкова тежко. По-видните фамилии са имали „достлук“ с фамилиите на агите и бейовете от турската махала* „Търсия“

* Ние поддържахме приятелство с Юсеин ага и имам спомен от неговите сараи и от харема, в който аз, 5–6 годишен бях допускан. Родовата им легенда беше, че техен предшественик е бил епитроп на Свети Климентовата черква, който се потурчил за да я спаси.

в равната крайбрежна част на града, макар че все още жена не е смела да минава оттам поради тълпата турчета, които я сподиряли с викове „кокона – бокона“. Имало е и отделни насилия, но те били извършвани от арнаутските разбойници закриляни от властта. Поривът към свобода е бил мотивиран не толкова от тежкото положение, колкото от нарасналото народно самочувствие. И всеки се е уповавал на една надежда – свободното българско княжество, чиито действителни успехи се възвеличавали до идеал, постигането на който оправдава всички жертви.

Външно Охрид от началото на тридесетте години – когато започват моите спомени – се е различавал малко от този в началото на века. Разликата бе в хората, а не в улиците и къщите. Сърбите бяха построили две училища – „Радничка“ (професионално, предимно дърворезбарско училище) и гимназията, която линееше и по едно време изгоря. Едва при кметството на бащиния ми приятел Анастас* Чорбев през края на тридесетте години започна по-модерното му благоустройство.

Нямаше електричество, светеше се с газени лампи, нямаше водопровод – вода се носеше от езерото или за по-взискателните – с коне от „Студенчища“, сега за туристическа атракция наречена „Билянини извори“ (според песента „Биляна платно белеше“...). Къщите бяха същите – но по-порутени, на места грохнали, напуснати от своите стопани, които се бяха преселили „Угоре“*** – в Бъл-

* Източно-православната именна система в Охрид имаше локални особености, които заслужават да бъдат изследвани, защото отразяват духа на съответното време. Името Атанас (безсмъртен) почти не се срещаше. Често беше името Анастас (възкръснал), женската форма Анастасия (съкратено – Ташка) през поколението на моите родители се превеждаше на Възкресия (съкратено – Възкре). Михаил се смяташе (неправилно), че съответствува на Миле или Милуш (общобългарска форма, среща се и у Йордан Йовков, а не сръбското Милош). Мен ме наричаха Миле, на дядо ми Милуш. В Битоля един учител от кривообразна българска ревност ме прекръсти на Михаил. После той стана партизанин и ревностен македонист. Разбира се, най-чести имена бяха Климент (Климе) и Наум. Редки бяха имена, смятани за селски – Трайко, Тръпко, Ганчо (или Гане). Бяха забравени и други общобългарски имена като Станчо, Нейко, които ги има в Пърличевата песен. В замяна имаше български исторически имена – Асен, Шишман, Симеон. Някои от първото поколение македонци, в противоречие с техните разбирания, носеха прабългарски имена: Аспарух, Крум, Борис. През Кралска Югославия нямаше сръбски имена, сега те изобилствуват.

** „Угоре“ – Горна България, Мизия. В приписката към Манасиевата хроника, сегашна Македония се нарича „Долна земя Охридска“. Така е и у отец Паисий. Кирил

гария. Но Охрид беше тогава населен не само с реално живеещите в него, но и със сенките и спомените за тези, които го бяха напуснали – починали или преселени. В детското ми възприятие – и в Охрид и в Битоля – протичаха успоредно два живота – сегашният и миналият. В разговорите на възрастните присъствуваха винаги спомени от миналото и аз ги възприемах като втора, успоредна реалност.

Сега проблемът за прекъснатия континуитет е основен за македонската идентичност. Това е всъщност процесът на забравя на миналото, който председателят Глигоров означава като „дебългаризация“. Неговото начало бе още в Македония под сръбско, но бе за сигнал само някои от по-младите, които по-късно станаха носители на македонизма, изписан върху „tabula rasa“ на тяхната памет. Но за повечето тогава споменът за миналото бе още жив.

Обстановката в къщата на баба ми подкрепяше възприемането на миналото. Построена върху една скала на около 30 метра над равнището на езерото, тя бе една от типичните къщи на махалата „Вароша“. Тогава Охрид се състоеше от следните махали: Варош, Месокастро, Косища, Търсия, Влашка махала, Воска. Първите три бяха населени с българи (или бугари, както се самоопределяха тогава, това не е сърбизъм, чувал съм го и от старци из Кюстендилско), Търсия (поради крайезерната тръстика) – от турци и албански бейове, а Воска – от новодошли арнаути. Носител на вековната градска култура беше Варош. Това е кварталът, намиращ се на склона на двуглавия рид, дал името на града (Ох-рид), обърнат към езерото. Той е бил защитен от крепостни стени, в значителна степен запазени до днес. Влизало се през две порти – Долна порта – в ниското, край езерото и Горна порта – между двете възвишения – повисокото – „Самуиловата крепост“ (по охридски – Горни сарай) и по-ниското със Св. Климентовата черква*.

Горна порта е запазена и сега, доскоро с врати, обковани със железни плочи. В градежа са използвани и антични – римски блокове. Някои от тях имат откъси с гръцки надписи, които стари

Пейчинович и други я наричат „Долна Мизия“. Тук „горна“ има смисълът на Северна, а „долна“ – на Южна.

*Църквата Св. Климент по църковному се е наричала „Св. Богородица Перивлепта“, но народът винаги я наричаше „Св. Климент“ въпреки, че по Титово време се опитаха да наложат църковното название.

охридчани, учили в гръцки училища, се мъчеха да разчетат и разгадаят. Те очакваха да узнаят откровения – най-често пророчества за бъдещи нещастия. Баба ми, учила също в гръцко училище, сочеше един камък, на който пишело „от лошо към по-лошо“. Това пророчество го свързваше с един спомен от детството. През есента на 1885 г. охридчани се събирали на малкия площад откъм вътрешната страна на Портата да гледат звездопада, който тогава е бил необичайно силен. И пророчеството на камъка и небесното знамение вещаели най-лошото – братоубийството между българи и сърби ще бъде наказано с неизброими нещастия. Това пророчество бе потвърдено през следващия век и Охрид – без никаква вина, бе тежко наказан. Дотогава охридчани не смятали сърбите за врагове, но след около десет години, главната опасност идваше не от гърци и турци, а от тях, и в Охрид оръжието на ВМОРО (така ще означавам Организацията, независимо от промените на названието ѝ в различните периоди) бе насочено най-напред срещу сръбския агент Гърдан.

За този звездопад пише и Симеон Радев в „Ранни спомени“. За Сръбско-българската война в Ресен казвали: „кога падвае звездите“.

Има и един трети проход – „Челница“, вероятно пробит по-късно до една от крепостните кули, в която, ако се съди по названието, се е намирал някакъв челник – началник на стражата. Този проход съединява двете махали – Вароша и Месокастро и някога е бил място на пуническите войни между децата от двете махали.

Жителите на Вароша имаха особено аристократично самочувствие. Повечето бяха бедни, но в поведението, в самооценката си, в говора си, се чувствуваха по-високопоставени в сравнение с другите жители на града, независимо от богатството и образованието. По мое време не се водеха пуническите войни между децата от Вароша и Месокастро, но спомените на по-възрастните ме връщаха към онази втора реалност, за която говорих. Варошките деца защищаваха крепостните стени, а тези от Месокастро бяха нападателите. Може би по неведом начин старите камъни на престолния град са им внушавали някакъв забравен спомен от миналите времена. Разказите за тези битки в моето възприятие се преплитаха със сцени от историческите романи, които малко по-късно започнах да чета и независимо дали действието се развиваше в Шотландия, Полша или България, визуалната ми възстановка се покриваше с Охридската

крепост. Наскоро ми казаха, че тези битки са се подновявали и през Титово време и сега. Паметта на старите камъни е неизтриваема.

Преди около тридесет години обаче бях свидетел на една битка отвъд „Горна порта“ между деца от „Вароша“ и албанчета от „Воска“. Последните надделяваха, нашенчетата отстъпваха, но отвреме навреме се обръщаха и се заканваха: „Море проклети шиптари, ке видите вие кога ке ги викнине бугарите“. Това беше по времето на най-острата антибългарска югокомунистическа пропаганда. Даже и тогава от дъното на народното съзнание изплуваше надеждата за българската помощ.

Така от малки децата развиваха един особен „варошки патриотизъм“, който виждах у людете от поколението на баба ми и баща ми. Това беше централният Варошки кръг на личностната идентичност, който се разширяваше ексцентрично: Охрид – Македония – България – Балканите – Европа. Всеки от тези кръгове – не толкова географски, колкото културни – прибавяше нещо към личностното самосъзнание. Голяма част от сегашните охридчани няма да могат да разберат съвместимостта на двата кръга – Македония и България, но за поколението на моите родители тези две имена не бяха антоними.

Особеният манталитет на варошките жители е, разбира се, на първо място исторически обусловен. Това обаче не е било споменът за Самуиловата столица, а за Св. Климент и Охридската патриаршия (Патрикана). В продължение на близо осем века градът е бил столица на „Архиепископа на Охрид и цяла България“. През миналия век у някои възрожденци е имало склонност да идентифицират Охрид с „Първа Юстиниания“. Това е внушено и от титлата след XII в.: „Архиепископ на Първа Юстиниания и цяла България“. И сега може да се види надписът на Архиепископ Макарий в Охридската черква Св. Климент: „Архиепископос тис протес Иоустиниания кай пасис Воулгария“.

Историците са изследвали произхода на тази Архиепископия и може достоверно да се твърди, че тя е приемник на Симеоновата патриаршия. Руското и византийско завладяване на Преслав принуждава българския патриарх да се премести най-напред в Силистра (Дръстър), после в Сердика (Средец), Воден и накрая в Охрид, който до 1767 г. е бил столица на тази патриаршия. За охридчани обаче тази патриаршия е водела началото си от Св. Климент. През

1018 г. Василий II българоубиец от македонската династия я degradiра до „Архиепископия на Охрид и цяла България“. Но народът чак до поколението на баща ми си я наричаше с извоюваната от цар Симеон патриаршеска титла: по охридски – „патрикана“, и архиепископа – „патрик“. След византийското завладяване тя се превръща в гръцкоезична, макар че и първият и последният архиепископ са били българи – Йоан от Дебър и Арсений от Охрид. Това обстоятелство поставя Охрид на особено място пред всички български градове. През изминалите векове често в писанията на чужди историци и географи Охрид се въздига до главен град на България. Такав е бил и в съзнанието на охридчани от стария, с градски традиции квартал Вароша. Симеон Радев казваше, че никъде в европейските столици, в които е бил, не е срещал такова достолепно поведение, каквото са имали някои от старите охридчани. Те са носили „културните гени“, неосъзнато предавани през вековете от поколение на поколение. Това е стара изворна европейска култура, дестилирана от Византия и придобила устойчивост от виталността на новите племена, адсорбирали тази култура – българи и славяни.

Симеон Радев в „Ранни спомени“ говори за впечатлението, което му е направило поведението на охридчани, по-различно от това, с което бил свикнал в родния Ресен. Като особена характеристика той отбелязва мекостта на нравите, силно различаваща се от балканската грубост, увековечена от Алеко Константинов и много други балкански писатели. Симеон Радев търси обяснението в топлото средиземноморско влияние. Разбира се това обяснение у Радев е мимолетно хрумване, може би повлияно от някой френски текст (Иполит Тен?). Всъщност той със своята чувствителност и впечатлителност е доловил още в детската си възраст най-важното за Охрид и охридчани – вековната културна приемственост, не толкова в знанието, колкото в достолепното поведение. Впрочем, в разговори той така и го е тълкувал. Споменаваше имената на няколко охридски жени, чието достолепно поведение е надхвърляло това на която и да е графиня и маркиза от европейските салони, в които е бил покъсно като посланик. Това са забелязали и други български писатели, които наричали охридчаните „климентовци“.

Всички сегашни балкански народи са резултат от хилядолетни процеси на предаване на биологически и културни гени – вертикално (от поколение на поколение) и хоризонтално (от народ на народ).

В разгадаване на тези процеси е ключът за разбиране на балканската история и на всичко, което става на Балканите. Дълг на историците е да освободят балканските народи от расистките митове за „чист произход“. Идентичността на българския народ е изградена тук из нашите земи.

По тези места за последните 25 века са минали много племена. Трудно може да се прецени кои от тях са минали и заминали и кои са оставили по-трайни следи. Във всеки случай, тези които се смятат за „автохтонни“ през вековете не са останали в техния „първозданен“ вид. По охридските места е имало илири (десарети).

Вероятно тяхно е откритото през 1917 г. от Богдан Филев прочуто златно съкровище от Требенице недалеч от Охрид. Сега част от него се намира в София, друга – в Белград. Неотдавна сходни по стил находки са открити и в Солунско. Те са закъснял с 5–6 века отзвук от Микенската култура. Очертава се една зона в Балканския полуостров, съхранила нейното влияние, когато вече е започнало развитието на класическата древно-елинска култура.

Минали са и македонските завоеватели на Филип II и Александър Велики. Римската империя е смесила и хомогенизирала хора от цялото Средиземноморие. Минала е и вълната на „великото преселение на народите“. Преди това е минал и някой клон от келтите, а по-късно и на вестготите. Аварите вероятно са само плячкосвали, задигали роби и заминавали. Но прабългарите са се завръщали и оставали. Разбира се всичко това на фона на славянския прилив, който залял и разместил всички предишни наслоения. Тези процеси продължили и след това: кумани (град Куманово), кръстоносци, турци-вардариоти (всъщност иранци), османски турци... Сетне дошло и албанското чудо – след почти хилядогодишно отсъствие от историята, бившите илири (ако приемем тази хипотеза) се явяват под ново име с непозната сила: Скендербег, Георги Арианити. Този процес е актуален и сега, днес той е основният въпрос на Република Македония.

Неразгадана тайна е как при тези превратности, при тези смени на племена и езици, започнали от първия век насетне, християнството, а с това и европейската култура, е устоявало през всичките тези промени. Охридската крепост много пъти е била превземана. Не са запомнени воински подвизи по нейните стени, но Охрид е оставал непревземаема крепост на духа с постоянно достолепие и из-

блици на достойнство. Малцина от сегашните жители на Охрид са истински охридчани по произход, но след време сигурно и тях ще ги обвее духът на християнското благородство. Дали ще го определим като българско както е било през Възраждането, или „македонско“ – както се възприема сега – е въпрос на терминологично тълкуване, стига да се запази неговата същност.

До средата на XIX в. у охридчани не е бил запазен споменът за цар Самуил. Будният и любознателен младеж Григор Ставрев Пърличев с недоверие се отнесъл към Виктор Григорович, който му казал, че крепостта е на славянобългарския цар Самуил. За него само гърците били способни на такива строежи. Обаче за всеки охридчанин споменът за Св. Климент е бил жив. Даже неточно е да се каже споменът. Те са възприемали Св. Климент като жив в буквалния смисъл. Той неизменно е присъствувал сред тях, с него са разговаряли като съгражданин – покровител, мъдър съветник и спасител от беди. И тук се проявява известното от историята превъзходство на словото над меча, на духа над властта и силата. Самуиловият меч е бил отдавна пречупен, но Климентовото слово е останало живо. Много от чудесата в житията на светците са измислени, но най-голямото чудо на християнството е неговата непреходност и Охрид през вековете е бил един от символите на тази непреходност.

На няколко километра от Охрид по пътя за Струга и близо до разклона на пътя, водещ към Кичево има черква, посветена на Св. Еразъм Лихнидски (или Формийски), живял по време на императорите Диоклециан и Максимилиан, гонители на християнството. Историците спорят дали въобще този светец се е подвизавал по тези места и кое от неговите прозвища е по-обосновано – Лихнидски или Формийски (от град Формиа, Италия). Запазеният култ към светеца е едно от проявленията на чудото на християнството. Независимо, че няма и помен от жителите на тези краища, живели по времето на Еразъм (в началото на IV в.), независимо от превратностите, претърпяли земите, заливани от славянските езичници паметта за Еразъм се е запазила до новото тържество на християнството през IX в., за което свидетелствуват каменните надписи, побити от княз Борис (един от тях е открит малко по-на запад – в с. Балши, Албания). Запазеният култ към Св. Еразъм (Св. Размо) свидетелства и за нещо друго, а именно, че християнството не е привнесено в IX в. от някъде сред новозаселилите се езичници, а е израснало от изпепе-

лената земя с местните си атрибути – в случая култът към Св. Еразъм. Колкото и катастрофална да ни изглежда историята на нашите земи, пълно културно прекъсване не е имало. Когато варварите славяни са копаели своите землянки, разрушавайки великолепните поводи мозайки на римските вили, неспособни да използват остатъците от завладяната цивилизация, изглежда самата им разрушителна дейност по някакъв парадоксален начин ги е култивирала – камъче по камъче от мозайките, парче по парче от статуите, чертичка по чертичка от буквите, отломъци от стенописите – са прониквали в тях, носейки посланията на европейската цивилизация, докато свещеното Климентово слово ги е облагородило според метафората на Теофилакт – дивачките са станали благородни плодни дървета. А освен културни гени, сред новодошлите племена са прониквали и биологически, носени от спасилите се остатъци от древните жители. Сега с методите на молекулната генетика се установява, че и биологически българският народ (включително и сегашните македонци) е европейски народ.

Може да не вярваме в агиографските чудеса, но тук срещаме великото чудо на християнството, надживяло държави и племена, оплодило по неведом начин дошлите безпаметни варвари.

По време на Възраждането Охридската „Патрикана“ е била един от символите, вдъхновяващи борбата за църковна независимост. Поради това песента на Пърличев за прощаването с Арсений „наша патрика честнаго“ („В хиляда седумстотин шестдесет и второ лето“) се е превърнала в „Марсилезата“ на тази борба в Западна Македония. Първите образовани възрожденци от този край обръщат особено внимание на тази архиепископия. На тази тема е дисертацията на Натанаил Охридски и Пловдивски (сега наричан и Кучевишки по родното му село, сега посърбено). Сегашните македонисти тълкуват този интерес като израз на македонско чувство в смисъла, в който сега те го разбират.

Основният труд върху Охридската архиепископия е от академик проф. Иван Снегаров (или по охридски – Януш). Българското национално съзнание на възрожденците, както и на този охридчанин е несъмнено. Но даже и в неговите текстове македонистите могат да намерят пасажи, които да тълкуват по своему. Така в предговора на първия том има един израз за Македония като обособена „културно-историческа единица“. Този текст е писан наскоро след

Ньойския договор, когато и интелектуално и емоционално се търсеше изходът в независима Македония – без да се отрича българската национална принадлежност на мнозинството от населението. Това бе някаква ранна форма на идеята „Европа на регионите“. Почнаха да се очертават два интерфериращи се културни кръга – един национален – българския и един регионален – диоцезът на Охридската архиепископия и на културния център на Москополе. Последният, макар и гръкоезичен, поддържаше спомена за българското минало – с жития на български светци, с първия печатен български речник, адаптиран към регионалните нужди, в които се включваха и други етноси – власи, гърци, албанци.

Биологическата наследственост на всички балкански народи е сложна и на тази основа е невъзможно определянето на националната идентичност. Тези, които искат чрез ДНК анализ да решават проблеми за националната идентичност на дадено население на Балканите, показват невероятно историческо и биологическо невежество и могат да бъдат окачествени като осъвременители на хитлеровия расизъм, заместващи френологията с молекулярна генетика. Единственото, което може да се установи с тези методи е, че балканските народи, с известни вариации, са европейски народи. Охридчаните от последните векове не са нито чисти потомци на илирите (от племето десарети), нито чисти македонци (след Александровите завоевания), нито даже чисти славяни. Сегашните археолози в Македония срамежливо говорят за прабългарски аули и за Плисковски строежи под сегашната крепост.

Поколениято на баща ми вярваше, че детската игра „Елелем белелем джим джим калелем ярма юрма дилем дишем дортодок“ е на прабългарски език. (Мисля, че я има и у Кузман Шапкарев, но аз я знам изворно – още като дете). Симеон Радев я цитира и съобщава, че се е съветвал с един финландски специалист по тюркски и уралоалтайски езици, който допуснал прабългарския произход, без да бъде категоричен. Във всеки случай „дилем дишем“ са съзвучни с думи от „Именника на българските ханове“.

Сега в туристическите диплянки наричат Охрид „бисерът на Македония“. Но той е духовното огнище на Македония и „цяла България“ (пасис Воулгариа).

Глава 3

ОХРИДСКИ РОД – СЪРМАБОЖОВИ

От смесване на родове, носещи различен етнически произход не са предпазени и варошани, въпреки че общият стремеж е бил към генетично самозатваряне – най-често женитбите са били между потомци от варошките фамилии. Принципът е бил невестата „от сой да е“, т. е. от известна варошка фамилия. Но при бурните събития по тези места, спазването на този принцип не винаги е било възможно. Мисля, че Антон Страшимиров на едно място пише, че половината охридчани се смятат за гении, а другата половина са луди.* Това е хиперболизация на известния в генетиката факт, че рискът както за благоприятна, така и за неблагоприятна наследственост при бракове между родственици е висок. Баща ми съжаляваше, че не е могъл да остане дълго време лекар в родния си град и да се възползва от възможността да прави изводи от тази наследственост, тъй като за всеки човек от Вароша и отчасти от Месокастро е знаел произхода му от няколко поколения. Тогавашната медицина е предусещала много от явленията, които сега с помощта на молекулярната генетика вече са доказани.

Макар че са се чувствували аристократи и за варошани е важел стихът на Багряна: „Няма прародителски портрети, ни фамилна

* В „Книга за Българите“ Страшимиров пише, че охридчани и прилепчани се смятат за гении. Сега не можах да намеря „цитираното“ от мен твърдение, което в детските години ми е направило силно впечатление и не знам дали е точно запомнено.

книга в моя род“. Даже за един от най-видните охридски родове, този на Робевци сигурните документирани данни са само от около два века, независимо от аристократичния им корен – най-вероятно родът им произхожда от известните в XIV в. боляри Роба (или Гропа). Сега в тяхната къща се помещава градският музей на Охрид, а зад нея се намира църквата „Св. Климент – мали“, вероятно семеен параклис на този болярски род (там е изписан техният монограм). За аристократизма на легендарния д-р Константин Робев пише в спомените си Симеон Радев.

Сега техни потомци живеят и в София и в Скопие. Сродени са и с рода на майка ми, както и с вуйчото на баба ми – ген. Климент Бояджиев. Величествената сага за този род заслужава вниманието на по-подготвен изследовател. Наскоро в София бе издадена книга с документи от архива на Робевци, пазен в Народната библиотека. Текстът на автора може да е спорен, но документите са безспорни. Определени претенции за аристократизъм има и родът Баласчеви, от който почти сигурно произхожда последният охридски „патрик“ (архиепископ) Арсений. От този род произхожда и известният български историк Георги Баласчев, редактор на сп. „Минало“.

Фамилията Баласчеви също са сродени с Робевци, както и с рода на баба ми (Сърмабожови). В песента за охридската Патрикана („В хиляда и седумстотин шестдесет и второ лето...“) на Григор Пърличев, детронираният патрик Арсений прокллина трима охридски аристократи, виновни за закриването на Патриканата („Станчо бей и буяр – боляр – Лигдо, Нейко челеби“). За около сто години тези родове са угаснали и техните къщи са запустели – там „ткае паяжина, хутат хутове“ (кукумявки). Родът Теодосиевци, между малцината останали патриаршисти, смяташе, че произхожда от Теодосио Захария, генуезки кондотиер, който през годините 1308–1313 напада бреговете на Балканския полуостров, превзема Тасос, напада Солун и накрая се установява в Лисос (сега Леш в Албания), където основава княжеството Задрим и по долината на Дрим стига до Охрид. Катерина Захария се омъжва за Тома Палеолог, владетел на Пелопонес и Корфу и тяхната дъщеря Зоя или София е съпруга на московския княз Иван III (брак, уреден от папа Сикст IV) и следователно е баба на цар Иван Грозни (тези данни ги има и в книгата на сър Стивън Рънсман „Падането на Константинопол“). Потомци на Теодосиевци, които са и мои братовчеди, сега живеят в

САЩ и впечатляват хората от Новия свят с това семейно предание. Като доказателство за неговата достоверност от поколение на поколение – чак до идването на комунистите – се предаваше „поясът на Захария“. Независимо от съмненията за достоверността на това предание, впечатлява фактът, че то съществува. Последният носител на този пояс бе Харила Теодоси, съпруг на тетка Надка, сестра на майка ми.

Така, когато се опитвам да възстановя роднинските връзки, изплуват по-голямата част от варошките фамилии: Робевци, Баласчевци, Сърмабожовци, Бояджиеви, Хаджиеви, Джеровци, Янкулови, Теодосиеви, Точкови, Мишеви, Мизовци, Настевци, Нелчинови и други.

Баба ми (по майчина линия) Царева е дъщеря на един от видните охридски граждани от втората половина на XIX в. – Александър Сърмабожов. Както е отбелязано в очерка на Евтим Спространов в СБНУ (Сборник за народни умотвопения 1896, цитирам по памет), той е бил председател на еснафа на занаятчиите. На една снимка правена по повод освещаването на желязната черква „Св. Стефан“ в Цариград той присъства като охридски делегат. Фамилното име Сърмабожов идва от един працядо Божко, който имал работилница за сърмени одежди – особено ценени от турските и арнаутски бейове, пък и от други бабаити. В българските носии сърмата също се е употребявала, макар и в много по-скромни размери. Працядо ми е имал признанието на справедлив и честен еснаф, ползувал се с голям авторитет и сред българи и сред турци. Има семейно предание, че една от неговите родови линии е от с. Старово – на другия бряг на Охридското езеро, на няколко километра от манастира „Св. Наум“, но откъм албанската страна. То е било богато село, със солидни каменни къщи, но е било опустошено от разбойниците на Али паша Тепеленски* (Янински). Сега е напълно албанизирано. Споменава се, че между предците е и поп Търпко, зограф. Дали това е известният зограф Търпко от Корча? Село Старово се е водело към района на този град – Горица – Корица – Корча, сега третият град в Албания, а според Сан-Стефанския договор е трябвало да бъде включен в българската държава. В албанската историография се е оформило понятието „Корчанска зографска школа“. Всъщност

* Става дума за Али паша Тепеленли. В книгата авторът използва местното название – Тепеленски. (Бележка на издателя.)

това е една от проявите на регионалната култура с център Москополе, обединяваща власи, албанци, българи под егидата на елинизма (XVIII–XIX в.). Самото име Търпко насочва към етническият произход на този зограф. За него пише и македонският академик Цветан Грозданов. Баба ми се е родила в годината на освобождението на България. Вече в Охрид е имало български владика и български училища, но гръцкото влияние, макар и силно отслабнало, все още съществувало. Гръцкият език се смятал за език на културата и гръцките букви са се използвали и когато се е пишело на родния език. Впрочем така е правил и Димитър Миладинов. Виждал съм търговски писма на праядо ми – кореспонденция с неговия партньор от Турну Мъгуреле (Влашко) Танчев или Манчев, писани с гръцки букви.

В Охрид, както и в цяла Македония, кумът (кръстникът) не се избира, а се предава по наследство. Оказало се, че кумът на Сърмабожови останал един от малчината патриаршисти в Охрид. Когато кръщавали баба ми в Свети Климентовата черква, кумът произнесъл името на новородената по гръцки – Василики. Бащата обаче веднага сърдито репликирал: Царева. Примерът гръцкото име да се превежда на български бил даден от самия Димитър Миладинов. Неговата дъщеря Царева Миладинова стана една от първите образовани български учителки. В поколението на баба ми и майка ми имаше много Цареви (умалително Царе). Праядо ми дал дъщеря си в гръцко училище – гръцкият език е бил единственият чужд културен език, който можел да се изучава в Охрид. До напреднала възраст баба ми можеше да говори на гръцки. За момчетата е било друго – нейните братя учили в Българската гимназия в Солун, следвали във Франция. По-големият брат – Климент Сърмабожов станал един от най-известните юристи в България в първата трета на XX в. – председател на прокурорския паркет, член на Върховния съд и т.н. Синът му Стефан Сърмабожов, юрист по образование, през тридесетте години бе известен карикатурист и имаше постоянно място на четвъртата страница на в. „Щурец“. Репресиран след 9 септември 1944 г., почина млад. Другият брат – Никола е бил дълги години учител по история в Плевенската мъжка гимназия.

Майката на баба ми – Хрисанта (Санта) Бояджиева е сестра на ген. Климент Бояджиев и на придворния шивач в София – Никола Бояджиев. Родът на охридските Бояджиеви произхожда от Ресен.

Симеон Радев в „Ранни спомени“ пише: „Баща ми имаше между гъркоманите двама близки приятели. Единият беше Мице Кочовски, бояджия на къдели вълна и другият – Ламбе Цветков, който имаше дюкян за манифактура. И двамата бяха чисти българи. Едната част от семейството на Мице Кочовски се беше преместила в Охрид, от него произлизаше генерал Климент Бояджиев, командувачият четвърта Преславска дивизия през време на Балканската война, тоя, който в сражението при Бунар-Хисар – Люле Бургас проби турския център. Баща ми, след дълги и напразни опитвания да ги привлече към Екзархията беше престанал да ги увещава и само сегиз-тогиз ги закачаше. Когато обаче децата им дойдоха до училищна възраст, не ги пратиha в гръцко училище, ... а в българско, все по-добре уредено и в което учениците правеха бързи успехи. Един син на Лямбе Цветков и един син на Мице Кочовски влезнаха след това в революционната организация като жарки българи. Първият падна убит като четник, вторият – в Илинденското въстание.“

Образът на генерала е един от най-ранните, които в детството ми изграждаха величествената представа за България. В спалнята на родителите ми в Битоля под сръбска власт имаше снимка на генерала с неговата съпруга. Внушителният му вид в парадна униформа будеше моя детски възторг. Пред българския генерал – при това охридчанин, наш роднина – офицерите на сръбския крал ми изглеждаха жалки. Помня деня, в който научихме за неговата смърт. Загубихме не само един роднина, но и пълководеца, който в детството ми въображение щеше да прогони поробителя, както бе го сторил вече преди петнадесет години. По странен начин, преживял всички перипетии на нашето скитничество, точно този портрет сега, докато пиша е пред мен и виждам, че внушителният образ на генерала не е само мой детски спомен. Сега по Българската телевизия често виждам неговия портрет в приемната зала на Министерството на отбраната наред с портретите на другите министри на войната.

Дядо ми, съпругът на баба Царева, Милуш Янкулов, е починал малко преди Илинденското въстание и баба ми е останала млада, 26 годишна вдовица. От рода Янкулови също имам роднини, но помня само един – Евтим Янкулов – учител и деятел на ВМОРО. След Охридското въстание от 1913 г. успял да се спаси – през Албания стигнал до София. Тук бе деятел на Охридското братство, ровеше се

в историята, издирваше документи. От публикациите му съм чел само една – книгката „Народността на град Охрид“. Запомнил съм го заробен в книгите си в малката, но спретната къща в квартал Лозенец. Той бе типичен представител на българската интелигенция от Македония от началото на века, която, преселена в България, се опитваше да поддържа възрожденския пламък сред бежанците и да просвещава българската общественост в националните проблеми, които след катастрофите мнозина искаха да бъдат забравени. Част от книгите, които през 1942 г. открих в сандъците в бабината ми къща са били негови.

Дядо ми Милуш е бил търговец и имал също и сарафски дюкян. Негов съдружник е бил Никола Манев от известната охридска фамилия Маневи. Когато дойдохме в София в началото на четиридесетте години, стари охридчани казваха за майка ми – дъщерята на банкера Милуш Янкулов. Изглежда в очите на някогашните жители относително скромният бизнес на фирмата „Манев-Янкулов“ в мащабите на град Охрид е заслужавал това определение. А баба ми я наричаха „Милушица“ и си спомняха нейното достолепно поведение и разкошно облекло, останки от което съм виждал в детството. Тя доживя годините на социализма – почина в началото на шестдесетте години – и непрекъснато сънуваше един и същ сън – как слиза надолу по една стълба. Явно това е символизирало нашето национално и социално падение.

На младини дядо ми не е бил богат, но успял да забогатее след няколко успешни сделки. Не е бил особено образован, но е ценял високо образованието. В строежа на класното българско училище „Св. Климент“ е участвувал не само с парите си, но и с личния си труд – да даде пример и на другите граждани. Неговата къща, която е къщата на моите детски спомени, всъщност бе наследствената половина на една от големите охридски къщи. Тя бе на не повече от два метра разстояние от митрополията и имаше комшулук – малка врата между двата двора. Митрополията беше една от най-големите къщи в Охрид, някога принадлежала на фамилията Танчеви, чийто потомци по-късно бяха между най-богатите граждани на Пловдив. Тази близост с българската митрополия съответствуваше и на привързаността на дядо ми към екзархията и нейното дело. Смятал, че правилният път е към просвета и стопанска дейност и не е одобрявал революционната борба. Въпреки това подпомагал револю-

ционната организация и баба ми казваше, че закупил и криел две пушки „Мартинки“, които организацията зачислила на него и на баба ми. Тези възгледи на дядо ми са били широко известни, което е било удобно за организацията – използвала дявовата къща като най-малко съмнителна, за скривалище и нелегална квартира. Въпреки различията във възгледите, той, както и всички, никога не би отказал своето съдействие на ВМОРО.

Аз не помня дядо си – той е починал четвърт век преди да се родя и моят спомен за него е всъщност споменът за неговата къща и най-вече за голямата шарена одая. Къщата беше надвесена над един скат – може би 30 метра над езерната повърхност, стотина метра от брега – „Сараище“* и още толкова – под свети Климентовата черква. Строена е била в средата на XIX в. От към езерото бе триетажна, а от към обратната страна – на два етажа поради наклонения терен. Приземният етаж всъщност беше изба с огромни бъчви. В най-голямата влизаше един младеж за да я измие, преди да бъде налято новото вино. До избата имаше щерна, в която с тръби от покрива се събираха няколко кубика дъждовна вода за миене. Водопроводът в Охрид бе направен едва през тридесетте години на XX в. и охридчани ползуваха вода от езерото, а на по-взискателните им носеха вода от Студенчища.

И в детството и сега, когато пиша, влизането (тогава реално, а сега в спомените) в шарената одая означаваше влизане в отминалите времена – в света на дядо ми, в младостта на баба ми, сред някогашните люде. Без да знам историческите факти, без да съм прочел нещо за онова време, влизайки в тази стая аз се пренасях в миналото, осезателно възприемах неговите белези и вдишвах неговия дух. Ето баба ми отваря двукрилата врата с дървени релефи – златен варак върху бяла основа. Знаех, че бравата е изписана от Виена, дръжката от бял порцелан и бронз не можех да натисна, за да отворя сам вратата. И сега виждам цялата насрещна стена от край до край с прозорци. През стъклените квадрати блести онова сияние, което от небесния купол се отразява върху сребърната плоча на „Бялото езеро“. И сега, когато чета Кирилските слова на Охрид-

* „Сараище“ – част от крайбрежието на Вароша до черквата „Св. София“ и „Долни сарай“. Там е бил сараят на местния феодал „Джеладин бей“. В Самуиловата крепост е бил неговият „Горни сарай“.

ския светец, разбирам защо толкова често там се среща словото „светлина“: „Ето, възсия за нас, христороубци, светлостарната памет на преблажения отец Кирил...“.

Къщата е била изписана през 1892 г., както се виждаше от надписа над един от прозорците от „Климентъ Заричинъ Охридски зографъ“ и по стил и орнаменти наподобяваше пловдивските изографисани салони. Тя съдържаеше символите на дявовата вяра: България, Екзархията, Русия. Над петте прозореца, обърнати на юг към езерото, бяха изписани дъгите на българския трицвет. Над камината беше портретът на Екзарх Йосиф, на северната стена – Зимният дворец с Нева и плаващи кораби. В една мусандра (шкаф в стената) бях видял и едно табло с руски генерали от Освободителната война – досущ като „мучениците“ от Вазовите спомени. Изглежда, че това табло, символизиращо тайната надежда на дядо ми, не е било за показ през турско. Подът беше постлан с един килим със стилизирани птици и цветя с преобладаващ тъмносин и червен цвят. В него бе изтъкано и името на дядо ми: „Милушъ Янкуловъ 1892 г.“. Килимът бе от две половини. Когато успяхме да го пренесем в София, едната му половина трябваше да се сгъне на две, за да покрие стаята от около 15 кв. м.

Между сенките, населяващи тази стая, бе и тази на учителя и войводата Христо Узунов. За него Симеон Радев, който му е бил съученик и приятел, е отделил няколко силни страници в „Ранни спомени“. След Илинденското въстание остава в Македония и става главният ръководител на Организацията в Западна Македония. Героичната му гибел в село Цер, когато се самоубива заедно с цялата си чета, е един от символите на македонската саможертва в името на свободата. Смъртта му стана известна в Европа главно по описанията на италианския капитан Лоди, контролиращ турската жандармерия в Охрид. Още тогава охридчани запяват за него по Ботевски: „Не плачи мила моя майко...“.

Тези, които произхождат от Македония, са наследили представата за илинденските борби, която се определя от родовия им спомен, превърнал се в личен. Всеки от нас носи един свой Илинден. В него участвуваха патетичните и непреклонни костурчани със своя победоносен войвода Васил Чекаларов, артистичните мйяци със своята Крушовска република, сантименталните и жертвоготовни охридчани със своя илинденски Христос – Христо Узунов.

В „Ранни спомени“ Симеон Радев възкресява спомена за него. При кръщаването му неговият роднина Григор Пърличев го благословил: „На планина знаме да развеваш, ти от робство Македония да освободиш“. По майка е от големия стружки род Чакъррови. Неговият дядо Георги Чакърров е един от деятелите на Възраждането и Екзархията, неговата леля е Славка Чакъррова, деятелка на ВМОРО, която щяла да бъде осъдена на смърт, ако не е била международната намеса. Тя стана съпруга на ръководителя на Скопския революционен окръг Никола Пушкаров, бъдещият български академик – почвовед. Споменавам тези имена, защото те маркират обкръжението на моето детство и са звена от непрекъснатата верига, свързваща превратностите на родния край, която сърбите и македонистите искаха да прекъснат. Спасението на Македония е във възстановяването на тази приемственост. Надявам се, че моят разказ е скромен принос в тази насока.

Христо Узунов (Дуле от Христодул), завършил елитната българска Солунска гимназия, става учител в Охрид и е един от местните ръководители на ВМОРО. Бил е затварян няколко пъти, ръководил е Илинденското въстание в Охридско и има запазени негови бележки за плана на въстаническите действия. След разгрома остава в Охрид и използва нашата къща за нелегална квартира. По това време изпъква като ръководител на Организацията в цяла западна Македония.

Родовият ми спомен за Илинден се владее от неговата героична сянка. Ако Костурско се отличи с бойните си подвизи, Охридско бе сцена на най-големите народни трагедии. В дните, когато костурчани продължаваха своя въстанически устрем, Охридско бе вече разрушено. В едно опустошено село, измъчен физически и душевно, войводата се изповядва пред селяните и се предлага за изкупителна жертва. Селяните благоговейно го гледат и една селянка започнала да се кръсти: „Гледайте, Ристос, втори Ристос“. Това е описано и от Симеон Радев.

Както казах, след Илинденското въстание Узунов е използвал къщата на баба ми (дядо ми бил вече починал) за нелегална квартира. Особено съм запомнил спомените на майка ми – петгодишно момиченце тогава: какви приказки ѝ е разказвал, какви игри са играели, за книжните петлета, които ѝ е правил, за една играчка – маймунка, която ѝ подарил, когато се завърнал, предрешен като поп, от

Битоля, където ходил по комитетски работи. За нея той бил „дедо поп“, но ѝ е било забранено да казва, че в къщи имало поп. Строго ѝ се скарали, когато леля ѝ Зорка, ученичка от Солунската гимназия, веднъж дошла в къщи и Узунов побързал да се скрие, а майка ми го успокоила: „Дедо попе не бегай, тетка Зорка дойде“. Запомнила беше и срещите с майка му, нейният плач и неговите думи, които по-късно ги тълкуваше като перифрази на Ботеви стихове, отразени и в песента, която охридчани запяха за него.

Всъщност повечето варошани знаели къде е Христо Узунов, но никой не го е издал. Веднъж Узунов изпратил двама организационни работници с някакво искане до владиката. Известно е, че Организацията често се е месила в църковните и училищни работи. По едно време от митрополията се чули заплашителни крясъци и виковете. Забравил всяка предпазливост, Узунов изскочил и през комшуклъка в двора отишъл да усмирява комитите. Когато влязал при владиката, те вече били извадили най-силните си аргументи, с които „съветвали“ владиците – пищовите. В спокоен и доброжелателен разговор Узунов уредил спорния въпрос. А Варошът е разположен амфитеатрално и всичко се вижда.

Спомен от миналото бяха и няколко замазани дупки в зографисаната източна стена. Те били от куршумите на Карабаджакот, прочут арнаутски разбойник, който върлувал из Охридско. Веднъж влязал през „Горна порта“ и почнал да стреля напосоки по прозорците, явно за да сплаши жителите. В „Ранни спомени“ Симеон Радев пише и за него. След Балканските войни дошъл в София и поискал от Петър Чаулев, охридски войвода и един от ръководителите на ВМОРО, да го назначи на някаква служба. Учуденият Чаулев все пак го назначил „пòляк“ (пъдар) някъде из Беломорието. Случката е интересна като характеристика на манталитета на арнаутските разбойници. Явно те са смятали разбойничеството като нормална професия и нямали никакво чувство за вина,

Характерно е и премеждието, което преживяла баба ми при среща с тях. Дядо ми заболял от някаква тежка болест. Тя, заедно с един негов приятел, го придружила до Битоля, където прочутият доктор Христиди диагностицирал „каркинос“ (карцином) на черния дроб. Доктор Христиди минаваше за грък, а всъщност си беше нашенец, даже наш роднина. Той бе от фамилията Патчеви, негов братовчед бе войводата Методи Патчев, който през 1902 г. се само-

уби заедно с цялата си чета в Кадино село, Прилепско, както покъсно направи неговият приятел Христо Узунов. Докторът им казал, че тук нищо не може да се направи и ги посъветвал да отидат във Виена. Дядо ми, придружаван от приятеля си, продължил за Виена (с влака през Солун), а баба ми с файтон тръгнала към Охрид. Това било една кавалкада от няколко файтона и турци – на коне. В прохода Гявата обаче били сардисани* от една арнаутска разбойническа чета. Един от пътниците – турчин на кон, се опитал да се съпротивява, стрелял с пушка, но бил убит. Разбойниците тръгнали да ограбват пътниците. Към файтона на баба ми се приближил един млад, строен, русокос и синеок разбойник. Облечен бил в разкошна сърмена носия, от силяха му се подавали дръжките на пищови, украсени със седеф и сребро. Баба ми започнала да сваля златните пендари, обичите, пръстените. Младият разбойник с рицарски жест я спрял: „Ние от жени не взимаме“. Половин век след това в разказа на баба ми беше се запазило възхищението от вида и държането на този рицар – разбойник. Няколко седмици след това от организацията (ВМОРО) съобщили на баба ми, че разбойниците, които са я сардисали, са унищожени. Това го има и в I том на „Освободителните борби...“ от Христо Силянов – отровени били в една мандра с мишешорка. Турските властници не си давали труда да преследват разбойниците, явно са поделяли плячката. С това се заела революционната организация, но не винаги така рицарски както „Кузман капитан“ от Пърличевата поема „Сердарот“ („Арматолос“)**.

Дядо ми се върнал от Виена още по-зле. С тази болест и сегашната медицина не може да се справи. Разбрал, че е дошъл краят и не искал да умре във Виена – през прозорците да гледа само насрещните сгради. От леглото си в Охрид виждал светлия простор над езерото и му било по-леко да умре в това сияние.

Баба ми останала млада вдовица с две малки момиченца – майка ми Весела и леля ми Надежда (Надка). Не се е омъжила втори път, но не е усетила оскъдица. Съдружникът Никола Манев, докато е бил жив, спазвайки еснафския морал, без никакъв договор, ѝ е из-

* „Сардисани“ – думата е най-подходяща за случая. Тя е турска и означава пленени, обсадени. Влязла е в българските диалекти и народни песни.

** Според тази поема войводата Кузман капитан по рицарски предупреждава арнаутските разбойници, че ще ги нападне и се разменят реплики в Омировски стил.

плащал рента. Притежавала е и няколко лозя, дюкяни в Охрид и в Струга. Последният е на чаршията – улицата от моста на Дрим към Албания, в който се вършела оживена търговия между хората от Македония и Албания. Тази чаршия е била прочута и е възпята в известната народна песен: „Що ми е мило и драго, во Струга града дюкян да имам“. Дедовият дюкян е бил тъкмо такъв – на около 150 метра от моста на Дрим*. Разбира се, национализиран, доскоро беше книжарница. Преди няколко години купих от дядовия дюкян картата на Македония.

За високото доверие към Княжество България, което имал дядо ми, говори и следният факт. За двете си дъщери внесъл значителна сума – нещо като детски влог – в БНБ. В Солун и Битоля е имало клонове от големите европейски банки, той е имал работа с тях, но предпочел Българската народна банка. Сигурно мотивите му са били патриотични – да подкрепи България, но също е имало значение преценката, която споделяли и другите негови съвременници, за стабилността на българската държава и нейната национална банка. След националните катастрофи, непредвидени от дядо ми, когато дъщерите му станали пълнолетни, тези пари били стократно обезценени. Дядо ми означил, че внася „златни лири и наполеони“, но чиновниците от БНБ изтълкували тази формулировка като златен еквивалент за онова време. Трябвало да бъде вписано „звонкови“.

Майка ми е родена през 1900 г. Израснала е без баща, но както видяхме без материални лишения. В първите 12 години е попила онзи възрожденски дух, който е владеел в Македония и чиито носители са били и просветителите и революционерите. Институцията на първите е била Екзархията, а на вторите – ВМОРО. Въпреки някои конфликти между тези две институции, най-често едни и същи лица са били деятели на двете институции – учители, свещеници. Без предшествуващата дейност на Екзархията, ВМОРО би била невъзможна. Затова в спомените на майка ми Църквата, Училището и Организацията били едно и също. Христо Узунов за нея бил едновременно и учител и войвода и „дедо поп“. Този възрожденски дух у нея остана до края на нейния живот въпреки всички катастрофи, сръбско и комунистическо робство.

* Река Дрин на местния диалект се назовава Дрим. Жителите на Западна Македония се наричат „Мияци“, защото често заместват съгласната „Н“ с „М“ – напр. „мие“ вместо ние.

Тя, както всички свои връстници от Вароша е учила в българското училище „Св. Климент“ до Климентовата черква. В тези училища са успявали да култивират български патриотизъм, като са спазвали – поне външно – лоялност към турската власт. Запазените писма показват, че учениците са усвоявали добре тогавашната писмена форма на българския език. Учили Вазови, даже Ботеви песни. Нещо повече – след Хуриета в Цариград и Солун са публикували книги с текстове за Гоце Делчев и Даме Груев от Яворов и Силянов. Добре са се пазели от турската власт, но по къщите, и в езерото, когато излизали с чунове, пеели най-разпалено патриотични песни за героите от Април и Илинден. Единственото ограничение, което майка ми си спомняше, бе когато в къщи, на два метра от Митрополията в съпровод с малкия орган (дядо ми вероятно го е купил от протестантски мисионери, но охридските младежи на него са изпълнявали друг вид молитви – революционни) са пеели „Моята молитва“ от Ботев. Владиката изпратил един свой служител да им каже, че тази песен е богохулна и да не я пеят. Тогава в Охрид „и камъните са пеели“ и песните са били едно от най-силните средства за подържане на народния дух. Майка ми пееше тези песни в моето детство, когато нямаше опасност да ни чуят сърбите – например когато пътувахме от Битоля до Охрид и шофьорът на таксито бе наш човек или в езерото – когато такъв е бил и лодкарят. Тези песни още не са забравени, но в сръбско време са били силно потиснати. Вероятно сърбите са знаели силата на въздействието им и в училищата пеенето и въобще музикалното образование било занемарено. Когато се отвориха през 1941 г. български училища, едно от най-големите ни затруднения бе обучението по музика. Музикалната, включително и танцова подготовка на баща ми и майка ми, получена в екархийските училища, бе несравнено по-добра от моята, която се ограничава в пасивно слушане на симфонии. Тази свобода в турско тогавашните учители са я изкупвали с дребни хитрости – например на официални тържества са пеели: „Турски цар е на земята, най-велик от всички пръв...“

През късната есен на 1912 г. турците напуснали града, като отвлекли някои от по-известните българи. Между тях е бил един приятел на дядо ми – Иракли Филипчев. Допреди 15–20 г. в двора пред църквата „Св. Климент“ беше неговият гроб с мраморна плоча на

литературен български език по тогавашния правопис: „Тукъ почива Иракли Филипчевъ, ұбитъ отъ злодѣйска рѣка в навѣчерието на свокода-та“. Надписът е направен тогава, когато градът е бил освободен от четите на ВМОРО и е бил окичен с български знамена. Но вместо българските освободители дошли сръбските поробители, които изпокъсали знамената, но плочата оставили непокътната – чак до 80-те години...

Сега гробът не е там. Той е унищожен или преместен от синовете на Иракли, фанатични македонисти, поради патриотичния български чувства, които надрисът е предизвиквал.

Сърбите затворили българските училища и прогонили учителите. Майка ми е била принудена да продължи учението си в сръбско училище, прекръстено от „Св. Климент“ на „Св. Сава“. Почти с еднакъв ужас си спомняше както сръбските жестокости след Охридското въстание от есента на 1913 г., така и сръбските псувни.

Това въстание от края на септември 1913 г. е малко известно в България. Поради това, че бе срещу сръбската власт, доскоро бе почти неизвестно и в Македония. По-известно е в Албания, където го определят като въстание на албанците и македоно-българите срещу сръбските окупатори. Още веднага след сръбската окупация албански дейци се свързват с ръководители на ВМОРО за общи действия срещу сърбите. Така напр. е известно писмото на албанския просветител Григор Цилка, съпруг на г-жа Цилка – Попстефа-

* „Аферата мис Стон“ (Стоун) – през 1902 г. Яне Сандански, Чернопеев, Кръстю Асенов и други в местността Предела в Пирин пленяват американската мисионерка мис Стон и нейната придружителка банскалийката Катерина Попстефанова – Цилка и след дълги перипетии успяват да получат откуп от 14 000 турски лири. След завръщането си в САЩ мис Стон и Катерина Цилка стават пропагандатори на каузата на своите похитители. Съпругът на Катерина, албанец, протестантски мисионер, е деятел на албанското възраждане и пръв албански министър на съобщенията. Един от синовете на Цилка се ожени за Иванка, дъщеря на известния книгоиздател Тодор Ф. Чипев. Известно време Иванка живееше в мансардния етаж на нашата къща в Тирана и имах възможност да виждам старата госпожа Цилка. Тогава четях „Освободителните борби...“ на Силянов и романа „Роби“ на Страшимиров и старата госпожа Цилка беше за мен живата носителка на историята и легендата. Най-големият брат – Филип Чипев – бе заварен от събитията около 9 септември 1944 г. в Битоля, на връщане от Тирана, където бе ходил да види сестра си. Беше с летни дрехи и идваше вкъщи да се грее и слуша радио. Радваше се, че се изявяват негови приятели – писатели левичари. Последният път когато го видях продаваше книги пред входа на ЦУМ. Очевидно неговите приятели бяха го изоставили.

нова, известна от аферата мис Стон* до „Брате Яворов“. Обръща се към него като към задграничен представител на ВМОРО за съвместни действия срещу сърбите. Приблизително по това време в Тирана е бил и Яне Сандански. Но ръководители са били Милан Матов, Петър Чаулев, Павел Христов и др. Наскоро са публикувани части от автентичните спомени на Милан Матов. Албанските водачи му издават пълномощно като ръководител на съвместните действия на българи и албанци. От сегашна гледна точка е интересен проблемът как са преодолели предишните вражди и взаимно недоверие. Албанците от граничните райони, особено в Дебърско, често са нападали и ограбвали нашенските села. Имаше и поговорка: „Господи брани от голи дебрани“. Описан е и ритуалът на албанската „беса-бес“ – клетва за вяроност. Въстанието е почнало още преди ръководителите от ВМОРО и албанските предводители да се организират за съвместни действия. Както пише Милан Матов, „Това е било един спонтанен бунт на хора, които се впуснали в боя, жадни за отмъщение, защото не е имало къща, която да не е била окървавена от сърбите“ и изрежда имената на местни българи и албанци, повели народа към този бунт. Първоначално въстанието има успех – освобождават се градовете Охрид, Струга, Дебър, Кичево, разбит е един сръбски полк. Охридчани с радост посрещат въстаниците и се присъединяват към тях. Очакват и албанска помощ. В Албания има значителни части от бившата турска армия, съставени от албанци под командването на бивши турски офицери – албанци. Но вместо тях идват зле въоръжени и неорганизирани доброволци. Охридчани с разочарование ги нарекли „гюсма опинга“ (на албански – половин опинец, цървул).

В книгата „Великото безумие“ Светослав Лучников пише за това въстание: „Никой не може да обясни логично психиката на безнадеждния бунт. Можем да удържим пет дни. Десет дни. Месец. А после?... Да речем луди глави... но онези почтени охридчани, които викаха „ура“, пееха „Шуми Марица“, правеха молебни и заставаха начело на българското управление? Умни, улегнали хора... Те на какво разчитаха? И отново, за кой ли път, преоткривах, не, вживях се в онова велико безумие, което с неразгадаема стихия на живота бушува в кръвта на всички, които още не са изродени от делничната практичност. Които предпочитат борбата пред покорството и смъртта пред робството.“

Председател на градското ръководство в Охрид станал Лев Огненов, кръстникът на баща ми. Тогава той трябвало да е бил улегнал човек – над 40-годишен, създал семейство, вече е имал трима синове, на които е дал имената на българските царе: Асен, Петър и Симеон. Бил е образован, завършил цариградския Робърт колеж, деятел на ВМОРО, един от основателите на Българските конституционни клубове в Солун – значи е имал политически опит и поглед за световните събития. И въпреки това бил обхванат от „Великото безумие“, за което пише Лучников. От моето детство и юношество съм запазил образа за него като мъдър старец, говорещ бавно и с тежест. Разбира се, не можех да проникна в неговия вътрешен свят за да разбера как е преживял несполуките, катастрофите, угасналият надежди и разочарованията от своите.

Майка ми, 13-годишна, е била свидетелка на тези събития. Вкъщи в Охрид останаха много от книгите на българските учители – охридчани, участници във въстанието, които родното езеро е спасило, прехвърляйки ги в Албания.

Един от кошмарите в спомените на майка ми беше гледката на убития неин учител от българското училище (Таки – Димитър – Димитраки Иванов). За подбив сърбите били изложили неговия труп седнал на един стол с кръстосани крака, с лула в устата и прободен с няколко ножа. Той бил представителен човек, вдъхновено рецитирал и пеел Ботеви песни и учениците били силно привързани към него. За тях той бил образец на достойно и гордо поведение. Сърбите мислели, че със своята гавра ще унищожат у учениците този образ за него. А отворили в детските души незарастваща цял живот рана.

Учениците трудно възприемали сръбския език – не могли да усвоят техните падежи, а някои изрази им се виждали толкова смешни, че не могли да сдържат кикотенето си. От това учителите побеснявали и невъздържано псували и биели. Веднъж, след подобен скандал, майка ми не издържала и избягала от училище. Нейното варошко възпитание не ѝ позволяваше да възпроизвежда псувните, спомняше си само една: „бубо неваляна“. Повече не се върнала в сръбско училище. Напразно идвал да я увещава учителят по рисунане. Той единствен се държал възпитано, не говорел много и не държал учениците да му отговарят, вероятно знаейки невъзможността им да говорят сръбски. Понякога сядал на чина на майка ми и мълчаливо коригирал рисунките. След тридесет години името му

стана световно известно като един от ръководителите на Титова Югославия – Моша Пияде.

По онова време отношението на македонците към сърбите е било по-скоро изпълнено с презрение, отколкото с омраза. Характерни са тогавашните поговорки: „Мост от върби, царство от сърби“, „Свети Сава, сръбска слава, магарешка глава“ и др.

Майка ми продължила учението си в Американския пансион в Битоля, където – изненадващо за „първото сръбско“ – обучението се водело освен на английски и на литературния български език. Явно американските мисионери ползували някакво право на екстратериториалност и са могли да приемат езика, който смятали, че е „майчин“ за техните възпитаници т. е. литературния български език. Там е учила щастливо две години, изолирана от властта на поробителя сред съученички, дъщери на образовани семейства, а също и на сирачета от Илинденските борби, спасени от американските мисионери. С някои от тях майка ми поддържаше връзки цял живот. Спомням си Милка Славейкова, която беше станала възпитателка в американското училище в Пордим.

В късната есен на 1915 г, под напора на българските войски, сърбите напуснали Битоля. Няколко дни градът бил в очакване – не могат да разберат защо след паническото бягство на сърбите, българите все още не идват. Сега се знае, че битолските гъркомани, предимно власи, повярвали в създадената от тях легенда за българските зверства, се обърнали за защита към гръцкия крал. Последният телеграфирал на своя роднина – Кайзера – за тази българска опасност. В резултат, главнокомандувачият на съюзническите сили на Балканите маршал Макензен наредил на командувачият I българска армия ген. Бояджиев да спре войските пред Битоля. Били са нужни няколко дни, за да се убедят Кайзерът и Маршалът, че тези опасения са зловна клевета. Едва тогава в Битоля влезли освободителните български войски – и с тях командувачият ген. Климент Бояджиев. Там той потърсил своите роднини от големия Робевски род, между които и някогашния (в турско) председател на българската община д-р Ангел Робев. Генералът разпитал за другите свои роднини и разбрал, че внучката на любимата му сестра Санта, е в американския пансион. Вълнението на майка ми нарастваше, когато си спомняше как пред портите на пансиона спряла кола с български офицер, който се представил като адютант на ген. Бояджиев,

идващ да търси неговата племенница. Американките се развълнували, проявили усърдие, накичили майка ми по тогавашната мода – бяла дълга рокля с много панделки и финтифлюшки. Преди около тридесет години я видях на снимка (от фотографа на 23 Шипченски полк) – изправена в генералската кола, разцъфнала в своите петнадесет години сред диплите и панделките. Посещението на ген. Бояджиев в Битоля и Охрид бе документирано от фотографа на 23 Шипченски полк.

През 60-те години един фотограф в Казанлък бе намерил и съхранил тези снимки. Разпознах улиците на Битоля, къщите на Робевци, които през 30-те години са били такива, както през 1915 г. Група момчета и момичета – между тях сигурно и майка ми и неизменно в центъра – величественият български генерал и неговите офицери. Майка ми помнеше техните имена – ген. Златарев (от Охрид), полк. Каишев (по-късно генерал – баща на акад. Ростислав Каишев), полк. Пашинов (героят от Айваз-баба) и др. В някои от снимките, седнал във военна кола, се виждаше и един висш немски офицер със щръкнали мустаци (като на Кайзера). Това бе всъщност маршал Макензен, командувач всички съюзни (австрийски, немски, български и турски) войски на Балканите. Казанлъшкият фотограф мислеше, че това е кайзерът, но той не е идвал по тези места.

След като посетил своите роднини и някои първенци, ген. Бояджиев тръгнал към родния си град Охрид. По-късно пак се върнал в Битоля и в детството ми сочеха хубавата къща на „Широк сокак“, която е била неговата квартира. В колата взел и майка ми. Това беше нейният върховен спомен. Слушал съм безброй пъти нейния разказ. В каквото и състояние да се намирал – даже през последните месеци на живота си – цялата се връщала в онова време и се превъплъщавала в русокосото петнадесетгодишно момиче и внушавала у слушателите, че виждат именно него, а не слушат спомени на старата и болна жена. Патетиката на тези редове не е моя, тя е на майка ми. А снимките от полковия фотограф за мен ставаха живи картини.

По време на пътуването генералът не виждал тъжния есенен пейзаж с надвиснали облаци, а възбудено описвал тези места така, както ги виждал в своите спомени.

Преминали през прохода „Гявато“ и се спуснали към Ресенското поле. Под тях в ляво се виждало Преспанското езеро, но в онзи

мрачен есенен ден то нямало блясъка, който съм запомнил от детството си, когато съм пътувал по същия път. Но генералът сигурно го е виждал, защото в съзнанието си е бил не само пълководецът, освободил родния си край, но и онова охридско момче, което се е връщало при своите ресенски роднини (Кочовски). Навлезли в Ресенското поле – една от най-хубавите градини на Балканите. Помръкналият есенен пейзаж с обезлистени дървета, не бил изтрил в паметта на генерала дълбоко запечатаната в спомените му цветна картина от дървета, натежали от прочутите ресенски ябълки. По пътя уморено крачели български войници. Когато видели генералската кола, те се строили и на неговия поздрав: „Здравейте юнаци“ отговорили по устав „Здраве желаем господин генерал“. След това генералът започнал свободен разговор: „Е, как е момчета, харесвали ви Македония?“. Но отговорът на един от войниците бил разочароващ: „Чукари г’син генерал“. Майка ми беше запомнила този отговор и от детските ми години той представляваше една смущаваща загадка. Намирали се сред китното Ресенско поле, а войникът говорел за чукари. Сблъскали се две противоположни представи за Македония. Генералът виждал цъфналата градина на своята младост, а войникът – „измокрен, гладен, уморен“ – чукарите, през които е минал, за да стигне до тук. В съзнанието на войника обаче вероятно било по-силно въздействието от внушенията на различни опозиционни партии (земеделци, социалисти), които след първата национална катастрофа от 1913 г. агитирали против войната, включително с аргумента, че България трябва да престане да се интересува от „македонските чукари“. В спомените за Букурещкия договор Симеон Радев се спира и на този аргумент, който според него е внушен от сърбите:

„... бяхме минали по тези градове ... дето отивахме да поставим срещу сърбите, и един възторжен народ ни бе посрещнал с песни и цветя. Сега те се открояваха пред мен със своите призовавания, вълшебно преобразени от моя спомен: ето в полите на планината, тъй лека със своите очертания, че изглежда като въздушна и където шумоленето на листата се носи като мелодия – сгушената Струмица със своите градини и извишени тополи ... Брегалница ... блеснала с всичкия си сребрист блясък под първите зари на едно майско слънце, и ето още зад нея, потънал в море от зеленина – Кочани ... Какви градове със здрава българщина и свободен дух и

около тях каква земя. Пропагандата на една чужда държава, която след като ни ограби, гледаше да ни помири с нейното грабителство, пушна в ход тия обидни за българския ум думи: „чукарите на Македония“ – и една част от българската буржоазия, без чувство за род и родина, жадна само да добрува, охотно ги възприе.“

През 1913 г. Александър Балабанов пише, че в България избягвали да споменават за Македония „едва не искаме да създадем закон да не се споменува за наша Македония, както са направили едно време древните атиняни за своя остров Саламин, отнет им от посилните врагове.“ А Саламин е бил островът на героизма и подвига на атиняни, както за българите – Македония.

Странното е, че тази формула – „чукарите на Македония“ – още през 1915 г. бе достигнала до съзнанието на един обикновен български войник. Действително, там където след три години по волята на Лудендорф и Макензен българските войници отбиваха превъзходните ги сили на Антантата в подножието на Каймак-Чалан и Добро-поле – бяха мориовските чукари, достъпни само по кози пътеки и въжени линии. Не е чудно, че там стана пробивът, чудно е че почти три години при тези невъзможни условия българският войник устояваше, докато клеветата за „македонските чукари“ разпространявана от земеделци и левичари, не улучи неговата воля за съпротива.

Но тогава, през 1915 г. само отделни войници са били заразени от тази клевета, и вероятно сами са могли да видят каква е Македония и какви са били тогава нейните люде. Людете, излизали с цветя, знамена и песни да ги посрещат като освободители.

Така е било и в града на предците на генерала – Ресен. Там пресрещат е бил кратък, срещнал се със свои роднини и други граждани, но в спомените на майка ми това се отбелязваше бегло, потиснато от най-вълнуващия спомен – посрещането в Охрид.

И ето – по нейните спомени – аз си представям това посрещане. Сегашните жители на Охрид сигурно не вярват, че е било така. За някои все още българите са били жестоки окупатори, за други – далечни роднини, споменът за които бавно се завръща като някакъв забравен сън. Малцина ще повярват, че за тогавашните охридчани, българите са били освободители от сръбско робство. Но аз съм убеден, че е било така. Кой би могъл да разубеди жителите на Охрид от онова време, че българската войска не е тяхна, след като са-

мият командувач армията е техен роднина, както и други генерали, офицери и войници? Какво по-голямо доказателство, когато в армейските редици са тези, които въстанаха срещу сръбското робство преди две години по същия начин, както и преди дванадесет години – на Илинден.

Целият град бил излязъл да посрещне своя съгражданин – освободител. Още когато почувствували сероводородната миризма от вулканчетата край Косел, видели първите посрещачи, някои от които – конници с развети български знамена. Те сигурно след 35 години не биха познали своя връстник и другар от детството, но внушителният вид на генерала с цялата си осанка символизираше силата на българската армия и напълно отговарял на представата за него. Всички къщи и дюкяни на чаршията били окичени с цветя и български знамена. По калдаръмената чаршийска улица от чинара до брега на езерото бавно се движела тежката военна кола. В нея седял величественият генерал с блестящата си униформа и ордените, напомнящи за Сливница и Люле-Бургас, а до него – едно синеоко, русокосо, петнадесетгодишно момиче в бяла рокля. Охридчани викали „ура“, музиката на 23 Шипченски полк свирела „Шуми Марица“, „Съюзници-разбойници“, „Бдинци“, „Ний ще победиме, всички дружно кат вървиме“ и други тогавашни маршове. Охридският марш за великия български войник още не е бил композиран.

Стигнал до брега на езерото, генералът слязъл от колата, погледнал насреща към Мокра планина, където вече се насочвали неговите войски и поел, последван от свитата си, по уличката към църквата „Св. София“. Минал край Робевската къща и се заизкачвал по рида към свети Климентовата църква. Майка ми, която вървяла до него, беше запомнила думите му – „Всичко, дори и камъните, ми са познати“. В поетическото видение на Теодор Траянов „съдбата над Балкана броди, камбана Охридска звъни“. Сегашната голяма камбана тогава я е нямало, но мястото на черквата е такова, че всеки звук, макар и от малка камбана, в амфитеатър, какъвто представлява Охридският рид, придобива недостижима и за камбаните на най-величествените катедрали, особена, тържествена звънкост. И старата черква посрещнала с този неповторим звън своя освободител, кръстен преди половин век в нейния сребърен купел. Свети Климентовата катедрала, двуглавия охридски рид, коронясан от Самуиловата крепост, езерото, венецът от планини –

всичко това подсилва възприемането на камбанния звън. Като че ли той идва не от камбаните, но от цялото това място, което е осияно от Климентовата святост.

След тържествената църковна служба и церемонията пред черквата, генералът посетил къщата на баба ми – дъщеря на неговата сестра, към която е имал особена привързаност. В една книга за ген. Бояджиев, издадена през 1942 г., бяха поместени негови писма от Охрид. Там той предава впечатленията и чувствата си от посрещането в родния си град като освободител, за срещата си с роднини и приятели. С особена топлина пише за баба ми, в която вижда възкръсналия образ на сестра си.

Шарената одая в нашата къща го очаровала и решил да остане на квартира там. Къщата се изпълнила с офицери – генерали и полковници. От ранни години от майка ми чувах имената им, които покъсно прочетох в историческите книги. Особено се подчертаваше името на полковник Пашинов – героят от Айваз баба (главният форт на крепостта Одрин). Командуваният от него 23 Шипченски полк останал на квартира в Охрид. В една съседна къща бил на квартира музикантът Михаил Шекерджиев. Там, изпълнен с вълненията от сраженията и походите, вложил всичко преживяно в марша за великия български войник. Както „Шуми Марица“, „Мила Родино“ и други велики песни, текстът съдържа само няколко начални силни стиха, но те са достатъчни да компенсират останалите, художествено по-незначителни стихове. А музиката, според някои музиколози, е върхово световно постижение в жанра. Както Стефан Цвайг определя автора на „Марсилезата“ като „гений за една нощ“, така може да се каже и за автора на Охридския марш за великия български войник. Майка ми е била в компанията на младите хора около музиканта и е била една от първите слушателки на марша. Шекерджиев се влюбил в дъщерята на хазаите си – Бистра, за която се оженил. На старини майка ми понякога се срещаше в София с овдовялата някогашна своя приятелка, която живееше наблизко – на ул. „Оборище“. Съавтор на великия марш е не само българският войник, но и Охрид с излъчването на своята природа, с миналото си и с възторга на тогавашните му жители.

По едно време в Охрид пристигнал и маршал Макензен, главнокомандуващ съюзническите сили на Балканите. Дошъл е и в къщи и майка ми си спомняше, че по този повод е правила палачинки. В

дневника на Васил Радославов (тогавашният министър-председател), издаден преди няколко години, имаше приложена снимка: „Маршал Макензен и ген. Бояджиев в лодка на Дунав“. Всъщност това е снимка на двамата военачалници в „чун“ (члън) в Охридското езеро. Тези старинни плавателни съдове са били характерни за Охридското езеро. В издигнатата носова част се настанявали трима веслари с весла само на едната страна. От към задната част е бил един веслар, който „примал“ – приемал гласъка на тримата и изпълнявал функцията на кормчия. Чунът е плоскодънен, равновесието се постига от издълбани стволоче („кори“) от двете му страни.

Всрещ всички тези висши офицери в къщи се е мотаело едно уплашено шестгодишно момиченце – Ленче. То е сръбкинче от Прокупле, град на запад от Ниш, на река Топлица, откъм сръбската страна на „Бугарска Морава“ (сега Южна Морава). Споменът за нея измества потока на съзнанието ми към една голяма и драматична тема – отношенията между българи и сърби.

Когато Първа българска армия, командувана от ген. Климент Бояджиев, настъпва към Ниш – заедно с отстъпващата сръбска войска се вдига мало и голямо. Това е поредната изява на колективистичната нагласа на сръбския народ, основа на сръбския национализъм. Тази характеристика може да бъде възхвалявана – тя го сплотява за достигане на национални цели. Нещастieto на сръбския народ е, че възприе напълно внушаваните от неговата интелегенция погрешни и нереални цели, стремежът към които причини нещастия и на съседните народи.

Описана е трагедията на сръбския народ при това всенародно бягство. Вазов, в същото време когато възпяваше подвизите на българските освободители, не остана безчувствен и към сръбските трагедии:

„Трагедия по-страшна Шекспир не написа,
ужаси по-зрoзни Данте не изнису
в своята поема. О, народ нещастен“

Една колона сръбски бежанци минава и през Охрид. Била е късна есен – мокра и студена. Насреща, където се запътили, се зъбели заснежени вече албански планини, а по проходите дебнели отмъстителни арнаути, жадни да си върнат за сръбските зверства от ок-

томври 1913 г. – след потушаването на Охридското въстание. И охридчани не били забравили тези жестокости, които се повторили и в онези дни на сръбското отстъпление от 1915 г. Отвлечени били видни граждани, които никога не се завърнали. Носели се ужасяващи слухове за трупове, с които е бил изпълнен бунара на Имарет, където е бил св. Климентовият университет. Но за охридчани измъчените и гладни бежанци не били врагове. Осенени от християнското всеопрощение, към което ги напътствувал ежедневно техният жив съгражданин св. Климент, се опитвали да помогнат колкото могат на нещастниците – да ги стоплят, нахранят, облекат. Казали им: „Тези малки деца ще измрат по пътя през албанската голгота, оставете ги тук, ние ще се погрижим за тях.“ Едно от тези момиченца била Ленче. И сега, когато пиша, съм изпълнен с умиление към нея. Родителите ѝ не се върнаха, чак през 1951 г. се е срещнала с братята си. В моите спомени тя е около 20-годишна. Почти с еднаква сила усещах грижите към мен от трите жени – майка ми, баба ми и Ленче. Помня как припадна, когато една врата притисна пръстчето ми. Всички я смятаха за член на нашето семейство. Помня сватбата ѝ в Охрид. Омъжи се за Кръсте Бакалов от Канео, рибарското селище, любим обект на художниците (Константин Щъркелов, Борис Денев, Ангел Тилов, произхождащ от Канео). Венчавката стана в черквата „Св. Климент“ и аз трябваше да играя ролята на малкия брат на невестата. Между задълженията ми бе да ударя плесница на зетя, защото ми отнема „сестрата“.

Асоциациите, които водят ръката ми да записвам спомена за Ленче заслужават внимание не само от сантиментални причини, но и поради многозначността на тези спомени. Ако се опитам да я формулирам най-общо, това е проблемът „ние и сърбите“, но този път погледнат не в широка историческа панорама, а в моя тогавашен малък детски свят.

В светлината на събитията през последните години, общественото мнение в Европа си смени оценката за сърбите. Припомниха си и кой подпали Първата световна война. Сърбия престана да бъде любимото палаво дете, на което се прощават лудориите и се окачестви като заплаха за мира в Европа. Мина се на другата крайност. По филмите престъпниците не бяха вече българи, а сърби. От възхвала като горд, героичен и самоотвержен народ се премина към педоративни квалификации. Данните на Кавали-Сфорца за отклоне-

ние на група генетични маркери на населението от Югославия от средно европейското почна да се тълкува като генетична обремененост, което обяснява жестокостите в Босна и ирационалното поведение на сърбите. Самите сърби също предпочитаха да се различават от останалите европейци, обявявайки се за особен „небесен народ“. Техни психолози и психиатри ги определят като „луд народ“. Това определение те възприемат не като обидно, а като част от превъзходството над останалите народи. Получи разпространение афоризъм: сърбин не е определение за народност, а диагноза.

Разбира се, двете крайни оценки не отразяват цялата истина, а изхождат от отделни прояви, които се генерализират. Сърбите не трябва нито да се въздигат до небесата, нито да се „сатанизират“. Обяснимо е, че Европа едва през последните години осъзна опасностите, които могат да дойдат от някои характеристики на този народ, но необяснимо е, че голяма част от българите все още не знаят това, което македонците от поколението на баща ми знаеха. Странно е дълбокото взаимно непознаване между тези близки народи. Поколението от XXI в. ще трябва да поправят пакостите на техните предшественици от XIX и XX в.

Глава 4

ОХРИДСКИ РОД – ОГНЕНОВЦИ

Започнах моя разказ с рода на майка ми и нейните ранни спомени, защото влизането в шарената одая за мен означаваше влизане в миналото, което осезателно го възприемах като реалност. Така родовият спомен се превръща в личен. По-трудно ми е да навлезна в света на татковия род, макар че той самият ми е оказал по-голямо влияние от майка ми.

Къщата на баща ми беше по-скромна – сутерен и един етаж от две-три стаи. Тя изгоря през средата на тридесетте години и споменът за нея ми е избледнял. От нея не се виждаше езерото, но имаше широк двор с няколко плодни дървета. Запомнил съм голямата стара черница (муренка). Един нисък зид го разделяше от къщата на Лев Огненов, кръстник (кум) на баща ми.

Документи за произхода на рода Огненовци не са се запазили. Имаше предание, че основоположникът на рода е бил огняр – грижел се е за отоплението на сараите на Джеладин-бег в края на XVIII в. Родовата гордост обаче беше стрико Петре. Бил е един от най-богатите граждани на Охрид. Бидейки бездетен, то осиновил няколко роднински деца, чиито потомци са сегашните Огненовци в Охрид и в София. Между тях е бил и дядо ми Тодор, който е имал кръчма. Съратник на Григор Пърличев, Петър вложил цялото си богатство в делото на Възраждането до степен, че на края на живота си бил напълно разорен. В автобиографията си Григор Пърличев пише: „В

последните години на църковния въпрос... според силите си помагаме на господата Илия Чобанов, Петра Огненов и Коста Размов, които на свой смет прашаха в Цариград нужните депеша и целия си имот изгубиха в подвига“. Историята на разоряването на стрико Петре е разказана по-подробно от Евтим Спространов (виден охридски просветител и деец на ВМОРО) в т. 13 на „Сборник за народни умотворения“, 1896 г.

Както е известно Охридската епархия не е включена в султанския ферман за учредяване на българска Екзархия, но в него се дава възможност за народно волеизявление. Със съкрушително мнозинство охридчани гласуват за българската Екзархия. Пръв български владика – сто години след „патрика Арсения“, става Натанаил Охридски. Но въпросът за манастира „Св. Наум“ останал нерешен. Турските власти поставили като условие манастирът да премине към българската Екзархия след издължаване към турските бейове, владетели на пасища, използвани от големите манастирски стада. Всъщност това е било форма на подкуп. Тогава Петър Огненов „с цела капа жълтици“ платил искания подкуп и заедно с един друг охридчанин – папа Стефани – станал епитроп на манастира, който се задължил поне частично да му възстанови средствата. Папа Стефани, заедно с игумена се отсетнали и преминали към Патриаршията, вероятно уплашени от схизмата, наложена от Вселенския патриарх. С това отказали всякакви задължения към Петър Огненов. Останала му само кондиката на манастира. Тя е намерена в архива на Екзархията със следната бележка: „Свети Наумови [манастирски] книжа. Оставени днесъ от г-на Петра Огненовъ Охридчанина за съхранение“. Няма дата. Част от тези книжа са публикувани от академик Иван Снегаров в книгата му: „Манастирът Свети Наум при Охридското езеро“ издадена в София през 1972 г. Петър Огненов, както пише Евтим Спространов, се опитал чрез турския съд да възстанови правата си безуспешно, поне по този начин е документиран този епизод от възрожденските борби.

В ранното си детство за стрико Петре съм слушал разкази от баба Ташка (Анастасия) Огненова. Тя бе една от легендарните охридски жени – в детските ми спомени тя бе нещо като Сирма войвода. Смела, респектирала даже турските и арнаутски бабаити, лечителка и пазителка на народните традиции. От нея съм слушал народните приказки в изворен вид. В тях има един нашенски Мики Маус –

„Джиджил Миджил“, имаше и един котарак Чичо Пейо, които бяха герои на един безкраен сериал от смешни приключения. Сега, под сръбско влияние, мартениците са почти забравени като български обичай, но аз помня че почти стогодишна баба Ташка ни връзваше на китката мартеничка с наставлението, когато видим лястовица да кажем: „Ластовице, граматниче, на ти бело-цървено, дай ми сино-зелено“ и да хвърлим мартеничката на първия цъфнал храст.

Баба Ташка е била съратница на стрико Петре във възрожденските борби. Един от нейните подвизи съм срещнал в литературата и в един белетризиран очерк бе даже илюстриран с рисунка. Изданието е от шестдесетте години и нямам спомен за автора (Димитър Спространов?). Тук ще го предам така, както ми е казан устно от моите предци. Въпреки народния вот, гръцкият владика Милетий отказал да предаде свети Климентовата черква. Затворил се в нея и повикал заптиета да го пазят. Охридчани се събрали около черквата, но охраната не им позволявала да влязат. Тогава баба Ташка (все още млада жена, но аз не мога да не я титулувам „баба“), повела няколко жени, които преминали през кордона от заптиета. Те спасили своя рицарски закон – на жени да не посягат. Коя за брадата, коя за расото – измъкнали Милетий, който, уплашен от народния гняв, побързал да се скрие някъде. Така охридчани се почувствували възмездени за издевателствата на този владика, за гибелта на оклеветените от него братя Миладинови, за затворничеството на Григор Пърличев и неговите съратници.

Запомнил съм и един друг епизод, който ми е разказан. Било е през първото сръбско* (1912–1915 г.). Сърбите изгонили българския владика и назначили техен – Варнава, който по-късно станал сръбски патриарх. Той решил да благоразположи охридчани и тръгнал да ги посещава. Най-напред посетил къщата на баба ми Царева. В голямата шарена одая на миндерлъците били насядали няколко жени, между тях и баба Ташка. Както в черковната служба, така и тук – мъже нямало. Вероятно за да си обясни това, владиката започнал разговора с въпроса къде са мъжете. Първата казала, че имала син, но той бил в София. Такива обяснения давали и другите жени. Настъпило неловко мълчание. Тогава баба Ташка се обадила: „Ех,

* Използвам израза „Първо сръбско“, така, както в Македония е наричано първото сръбско завладяване. (Бел. авт.)

дедо владика, све за бугарско сме се борили, а кой ни дойде – двајца и пол“. В Охрид имало само двама сърбомани и един малоумен – половин човек.

Слушал съм, че през първото сръбско баба Ташка е криела „короната на свети Климент“. Всъщност това ще да е била короната на Охридския архиепископ, която сега се намира в Историческия музей в София. Вероятно градските ръководители на ВМОРО са ѝ я дали, за да не попадне в сръбски ръце, смятайки, че сръбските власти няма да се досетят, че е у нея. Същите ръководители, на които тя върнала короната, преди отстъплението от 1918 г. са я пренесли в София, заедно с други древности. Преди няколко години, когато в Скопие разбраха, че короната е в София, повдигнаха въпроса за връщането ѝ, заедно с други старини, обвинявайки „бугарският окупатор“ в плячкосване на македонски съкровища. Тези, които ги пренесоха в София, всъщност ги спасиха от сръбския окупатор.

Друга нейна проява е отмъщението върху един турски бабаинтин. Не знам по какъв повод той нанесъл жесток побой на чичо ми (стрико) Наум когато бил малко момче. Баба Ташка го церила, но той си остана глух за цял живот. Не било в характера на баба Ташка да прости на насилника. Пресрещнала го в един сокак и хвърлила върху лицето му някакъв невероятно лютив червен пипер. Турчинът бил зашеметен, не виждал и Ташка му нанесла отмъстителния побой.

В края на XIX и началото на XX в., най-изтъкнатият от Огненовци, е Лев Огненов. Осиновен от Петър Огненов, той е учил в Солунската гимназия и след това – в американския Робърт колеж в Цариград. Завърнал се в Охрид към средата на 80-те години, той е бил най-ученият гражданин. Неговият литературен български език е бил еталона, по който се равнявали по-образованите хора в града. Освен английски, знаел е и турски. Бил е учител в Охрид и по едно време – във Велес, след което е станал секретар на българската митрополия в Охрид. Същевременно е бил един от ръководителите на революционната организация. След Хуриета в Солун е бил един от основателите на „Българските конституционни клубове“. Израз на неговото българско национално чувство са и имената, които дал на своите синове: Асен, Петър, Симеон. По време на Охридското антисръбско въстание както споменах, е станал председател на градското началство на освободения Охрид.

След разгрома на това въстание е намерил приют в България. Бил е няколко години домакин на Александровската болница. В „Ранни спомени“ Симеон Радев, който с голямо уважение говори за него, споменава и за една неприятност с българските власти през 1941 г. През службата си в болницата бил начетен. Той бе изключително честен човек и сигурно не се отнася за лична злоупотреба – дали е правил някакви формални грешки в сметките, дали е бил наклеветен, или пък наистина е отклонил средства за възстановеното ВМРО? Както и да е, Симеон Радев е уредил въпроса чрез Народното събрание, като обяснил на тогавашните български власти кой е Лев Огненов. През 1946 г. обаче при нас в София дойдоха финансови служители да ни конфискуват имуществото, смятайки, по съвпадение на имената, че баща ми е търсеният от тях Лев Огненов. Недоразумението се разсея, но за мен е интересно, как 5 години след решение на Народното събрание и събитията, от основи разтърсили държавата, българската бюрокрация е продължила да преследва длъжниците.

Аз го помня като благообразен старец. Още в началото на 20-те години беше се върнал в Охрид и живееше с доходите от земеделските земи. През 1941 г. излезе от усамотението, посрещна българските власти като освободители, четеше приветствени речи и всеки по-виден посетител на Охрид – политически или културен деятел – смяташе за свой дълг да го посети и изкаже своето уважение към него. Един от спомените ми е, когато дойде царският симфоничен оркестър с диригент Сашо Попов. Бях и аз в гостната и слушах спомена на стария Лев как за пръв път е чул изпълнение на цигулка от детето-чудо Саша Попов при турнето му в Македония след Хуриета. На преклонна възраст титовци го оставиха на спокойствие, даже в един вестник писаха за него като за съратник на Гоце Делчев.

По-големият му син Асен в началото на двадесетте години в София е бил увлечен по комунистическото движение. В безпътицата след Ньойския договор, много македонски бежанци помислиха, че спасението е в комунизма. Това обяснява и комунистическото увлечение на високо талантливия юноша – Христо Смирненски, син на охридчанка, съученичката на баба ми Царева – Елисавета Попанастасова. След атентата в „Св. Неделя“ и гонитбата на изявените комунисти, Асен се върнал в Охрид и завинаги се отказал от комунизма. И той смяташе, че през 1941 г. Македония се е освободила.

След 9 септември 1944 г. се върна в София и работеше като счетоводител. Някогашните му другари комунисти са го канили да заеме важни постове, но той е отказвал – включително и на Георги Димитров. В македонските братства обаче участвуваше дейно и отстояваше българската истина, в разрез с партийната политика и се надяваше, че „където е текло, пак ще тече“ – т. е., че българщината в Македония ще се възроди.

Наскоро трябваше да извадя свидетелство за съдимост. Тогава изрових моето кръщелно свидетелство, издадено от охридската черква „Св. Климент“. В него пише, че кум ми е бил Симеон Огненович – втория син на Лев. В Македония кумството върви по наследство и по някаква причина тази служба е изпълнил втория син на стария кум. По същата причина и на мен ми се е падало да кумувам на сватби и кръщения вместо баща ми. Старият Лев е бил кум на баща ми. Татко се е родил на 3 март (нов стил) 1889 г. Още първите дни заболял от някаква болест, която преценили, че е едра шарка и е имало малка надежда, че ще оцелее. Спазвайки християнското вярване, бил кръстен по спешност. Кум станал Лев Огненов и баща ми получил неговото име, още повече, че денят е бил посветен на св. Лев, папа Римски. В нашето семейство – в Битоля под сръбска власт – на 3 март празнувахме двоен празник – рождения ден на баща ми и на България. Затова продължавам да почитам този празник, въпреки възраженията на някои историци. Още повече, че датите са условни – независимо от всичко, с времето тази дата е станала символ на българската държавност. Французите могат да имат по-големи исторически възражения срещу 14 юли, но продължават да го чествуват. Добре е да проявяваме критичност към наследството от миналото, но увлеченията дестабилизируют националното съзнание и идентичност.

Баща ми останал сирак още в детската си възраст. Дядо ми Тодор е имал хан и горе-долу са живеели на нивото на средния слой жители на Вароша. След неговата смърт баба Тоница е трябвало да изхранва трите си деца: Александър, Лев и Наум. Имала е няколко лозя, една нива, но за нас е неразбираемо икономическото чудо да отгледа трите деца с оскъдните си приходи. Тя е починала от рак на черния дроб, когато съм бил на две години и аз не я помня, имам само спомен когато ходехме на гроба ѝ в Битоля. Тя произхожда от охридския род Мишеви. В материалите за Охрид, Евтим Спростра-

нов пише, че основател на рода Мишеви е бил казакът Миша. Той бил в състава на войските на Кутузов във Влашко през 1812 г. Когато Наполеон навлязъл в Русия, Кутузов сключил мир с Турция и тръгнал с войските си да пресрещне Наполеона. Във Влашко останали малки руски части, някои от които били пленени от турците. В състава на турската войска бил и отрядът, командван от Джеладин бей, управителя на Охрид като васал на Али паша Тепеделенли (Янински). Когато се върнал в Охрид, довел и един пленник – казака Миша. Възложил му да се грижи за бейските коне. Охридчани запомнили Миша като добър и весел момък. Запомнили го и с лудото препускане и с казашките му запои, които обаче били редки. Задомил се в Охрид и основал фамилията Мишеви.

Най-големият от синовете – Александър, след като завършил охридското класно училище, следвал в българската семинария в Цариград, вероятно получил някаква стипендия. Спомени за тези семинаристички години съм слушал от разговорите му с акад. Иван (Януш) Снегаров. Те и двамата били отличници и Екзархът им предложил да учат богословие в Русия. По същото време в Галата-сарайския лицей учил и Симеон Радев и той правеше сравнение между двамата семинаристи. Докато Януш бил по-целенасочен, упорит и работлив, Александър (Сандре) бил с по-изискани обноски, по-европеец по дух. Междувременно обаче Сандре се влюбил във Василка Лазова от Прилеп, току-що завършила Солунската девическа гимназия – нашата Алма Матер, както я наричаше. Тя бе сестра на Стоян Лазов, познат с геройския си подвиг – самоубийството си, за да не предаде на турците. Епизодът е известен в историята на македонските освободителни борби и е описан в романа „Илинден“ от Димитър Талев. В Охрид през детството се пееше песента за Гавазов, Ченков и Стоян Лазов. Запомнил съм завършващите стихове: „Всички сме длъжни туй да направим, за тебе майко, майко свещена“. Наскоро разбрах, че автор е Кирил Пърличев. Стрико Сандре се отказал от перспективата за владишка кариера, оженил се за Василка и тръгнали да учителствуват из Македония. Балканските войни ги заварили в Радовиш, спасили се с бягство в България, където продължили да учителствуват – в Перущица и другаде. Кротък, достолепен и силно вярващ християнин, той щеше да бъде добър владика. Въпреки тази негова кротост, през Илинденското въстание – 17-годишен и него го обхванало „великото безумие“ – с едно пишовче тръгнал към четите.

Двамата – Сандре и Василка – са представлявали типично учителско семейство в Македония под турско, основни представители на местната интелигенция. Оформили се през този период, те до края на живота си носеха духа на онова време. Така духът на Македония се пресели в България. Не случайно за символ на Македония обявиха Светия дух и денят, посветен на него, стана ден на Македония. Коминтерновският и югокомунистически македонизъм не само по същество, но и формално бе отрицание на духа на Македония. Терминът „македонизъм“ за пръв път е бил употребен за ереста на Константинополския епископ Македониус, който през V в. е отричал божествеността на Светия дух. Така и древното и съвременното значение на термина „македонизъм“ имат нещо общо – духоборци.

През Първата световна война стрико Сандре е бил мобилизиран като военен чиновник в Одрин, който през тези години е бил под двойна власт – българска и турска. От средата на двадесетте до средата на шестдесетте години, когато стрико Сандре почина, те живееха в София. Забележително е, как със скромните си учителски спестявания, в онези кризисни години бяха успели да си построят една двуетажна къща в Лозенец. Стрина Василка, горда с битовата си уредба, се мъчеше да пренесе късче от Македония в българската столица. В нея те не се чувствуваха чужденци. Впрочем, София между двете световни войни, беше най-големият македонски град.

Когато бяхме в Тирана, през 1937 г., те ни дойдоха на гости и от разказите им си представям живота на прокудената македонска интелигенция в София през тридесетте години – техните вечеринки, сценки от живота на тяхната младост, беседите – с които духом са живеели все още в поробената Македония. Аз, десетгодишен тогава, живо си представях сценките – епизоди от живота и борбите в Македония в началото на века. Сценарист и режисьор на повечето от тях е била Марица Антонова, за която ще пиша по-нататък.

Баща ми е прекарал детството си в Охрид и през целия си живот носеше този спомен. След завършване на охридската прогимназия, той продължил образованието си в Скопското педагогическо училище. Лятно време се връщал в Охрид. Един епизод илюстрира добре духа на онова време в Македония. Знае се, че българското възраждане в Македония продължи до 1912 г., когато бе гру-

бо прекъснато от Сърбия и Гърция. Образоването на българската държава постави други проблеми пред населението в Княжеството, но в Македония, както и в Одринска Тракия, задачите бяха същите както преди: просвета, национално освобождение. Най-пламенни носители на този възрожденски дух бяха учителите и учениците – те се чувствуваха мисионери, чиято основна задача бе да просвещават своя народ. Това чувство носели и 16-годишните ученици. През ваканцията на 1905 г., след първата година от ученичеството си в Скопие, баща ми, заедно с някои свои връстници, основавали в Охрид „Дружество Съзнание“. Някои са го смятали за социалистическо. Така е и в публикацията на Стоян Ристевски (сб. „Лихнид“ 1988 г.) където е даден и списък с част от имената на членовете – 22, но са били повече, вероятно към 50. На второ място е Лев Огненев – това е баща ми, а не старият Лев Огненев. За това дружество баща ми разказваше много пъти. Слушал съм и разговорите за онази дейност с неговите другари от юношеството – и в Охрид и в София. Тогава те са били все още ученици, но са били част от един особен слой на македонското общество, което можем да наречем следилинденска интелигенция. Този руски термин („интелигенция“) беше придобил възрожденски смисъл и само който е бил свидетел на разговорите между оцелелите люде от младостта на баща ми, може да е усетил онази особена духовност, която ги е сплотявала в началото на ХХ в. и да разбере трагедията на народа, загубил своята интелигенция. Едни от тях загинаха през войните и междуособиците, други преминаха през затворите на поробителите, трети се пръснаха на различни страни, загубвайки контакт помежду си и преставайки да бъдат духовни водачи на своя народ.

Историята на Македония за периода, през който живя баща ми е обект на доста исторически изследвания, но всички те са деформирани от извъннаучни влияния и от ограничен достъп до нужните документи. Затова представата за Македония и у нас, и там е едностранчива. Талевата епопея стигна само до първите години на ХХ в. Ако в науката откритието, което не е успял да направи един учен, неминуемо ще го направи друг, в изкуството всяко постижение е уникално. Никой не може да каже дали ще се появи геният, който ще продължи Талевото дело и ще възкреси македонските трагедии през двадесетото столетие.

Тези хора си отидоха и тяхното непосредствено свидетелство е безвъзвратно загубено. Преживените драми им налагаха една вътрешна забрана и аз напразно убеждавах някои от тях, в зависимост от своите възможности, да направят това, което направи Симеон Радев в „Ранни спомени“ за поколението, което ги предшествуваше. За тях беше мъчителен споменът за тяхната младост, която е била изпълнена с усещането за един изгрев, който е тлеел, но не е довел до разсъмване. Свидетелствуването от втора ръка не може да има същата стойност, но все пак може да съхрани нещо.

За дружество „Съзнание“ баща ми говореше като за читалище, в което младежите са дискутирали тогавашните модни европейски идеи – социализъм, толстоизъм, индивидуализъм... Учениците от българските гимназии в Македония използвали летните ваканции и, връщайки се по родните места, са чувствували дълг пред своя народ да му предадат това, което са научили. И никнели просветни дружества, често като легална изява на ВМОРО.

Съдбата на тези младежи бе различна. Повечето от тези, които дойдоха в България след Първата световна война заеха място в елита на българското общество: лекари, адвокати, фабриканти, едри търговци. Някои обаче останаха в родния си град. Един се издигна до върховете на световната медицинска наука – д-р Анастас Коцарев. Сега пред мен е една от неговите монографии с дарствен надпис на баща ми на френски – „На моя приятел Левко, спомен от нашето детство“. (*A mon ami Levko, souvenir de notre enfance*). Книгата е посветена на физикохимия на рака – тема, твърде смела за времето когато е издадена в Париж (*Le cancer et la physico chimie, Paris 1927*).

Докато баща ми е бил въввлечен в бурните Балкански събития, Анастас е успял в значителна степен да се еманципира от тях. Той е един от създателите на експерименталната онкология (сътрудничил е с Ишикава) и на лечението на рака с изотопи. Книгата му, по този въпрос, е посветена на „Моята приятелка и учителка Мария Кюри“. През двадесетте години името му бе широко известно сред световните медицински среди, има го и в Съветската медицинска енциклопедия от тридесетте и шестдесетте години (том 14, буква К: „Коцарев А. – Крупний българский онколог...“). В началото на петдесетте години името му все още се споменаваше в руските и френски учебници по медицина, спомням си, че го цитирах на един кон-

курсен изпит през 1957 г. по един руски учебник по патофизиология. За разлика от изкуството, където големите постижения остават ненадминати, независимо кога са направени, в науката те са стъпала за следващи по-високи постижения и към тях се връщат само историците на науката. Затова от средата на петдесетте години на XX в. името му почти не се среща в медицинската научна литература. Сътрудничел е и с български учени – Стефан Консулов, М. Моллов и др. В България е идвал да изследва радиоактивността на минералните води и по македонските работи, участвувал е в един македонски младежки конгрес в София. Бил е близък с най-високите научни среди във Франция и тези свои връзки се опитал да използва за македонската кауза. Починал при неизяснени обстоятелства през 1931 г. на 42-години след изпиване на едно кафе. Имал е лек диабет, който не може да обясни внезапната му смърт. Подозренията са, че е бил отровен от сръбските тайни служби – той е бил неудобен за Караджорджевичевата държава. През детството ми се даваше за пример неговата отдаденост на науката и македонската кауза.

В литературата за следилинденския период се пише като за период на покруса, на раздори в организацията, на безпътица. Обаче в спомените на баща ми това е период на надежди, на очаквания изгрев на свободата. Основаването на дружество „Съзнание“ е през годината на трагедията в село Цер – самоубийството на Христо Узунов и цялата му чета. Тогава охридчани запели по Ботевски: „Не плачи мила моя майко, и вие верни другари, ако Узунов Христо падна, жив на врага се не даде...“ (текстът вероятно е на Никола Чудов с прекор Чучупайко, охридчанин, убит от сърбите през 1915 г. поради изявения му български патриотизъм). И наистина – нито тази гибел, нито илинденските пожарища не съкрушили духовете, настроението на младежите от онова време е било ведро като пред изгрев. Те споделяли онази „религия на национален оптимизъм“ за която пише Симеон Радев в спомените си за Балканската война. Прескачайки през няколко културни стъпала, шестнадесетгодишните младежи са се опитвали да се втурнат директно в съвременната им европейска култура.

В дядовата къща в Охрид имаше два големи сандъка. През детството ми през сръбско те никога не се отваряха. Внушено ми бе, че там има заключено нещо опасно. И сега сякаш чувам мелодичния звън на ключалката на големия обкован сандък. Когато го отворих

през 1941 г. – вече 14-годишен – се пренесох в света на баща ми от първото десетилетие на XX в. Сандъкът беше пълен с книгите, които тогавашните младежи са четяли и ме завладя духът на онова време. Почти всички бяха български – общото ни възраждане продължаваше в Македония. Там беше Вазов, Яворов, списанията от това време – „Художник“ с разкошните му приложения „Фауст“, в превод на Александър Балабанов, няколко драми на Ибсен, съчинения на Толстой, на Горки и другите руски класици, Хауптман, Кнут Хамсун... Повечето от тях бяха отпреди Балканската война, но имаше и от периода на Първата световна война.

Фамилията Коцареви е една от най-известните в Охрид. По влияние и авторитет е съперничела с Робевци. И сега в Охрид се пее песента за една невеста – „У Робевци ме сакая (искаха, от сакам), у Коцаревци ме зедоя (взеха). У Робевци низи флорини, у Коцаревци – низи пиперки“. Но не са били бедни – имали чифлик. Сега там наблизко е хотел „Коцарев“, чийто съдържател Любчо Коцарев пази достойно фамилните традиции, поради което е минал през югосомунистическите затвори. Подобно поведение има и неговият брат Саво, най-известният адвокат в Република Македония.

Илия Коцарев имаше юридическо образование и работеше като адвокат в Охрид. През Първата световна война е бил български офицер. През няколко седмичната итало-албанска окупация на Охрид (април–май 1941 г.), като един от най-влиятелните граждани оглави народните демонстрации в подкрепа на усилията на българското правителство за приобщаване на града към България. Когато стана това, бе назначен за кмет на града. Спомням си го оттогава, често им ходехме на гости. Висок мъж, няколко години по-възрастен от баща ми, говореше бавно и обмислено. Явно за него думите имаха особена тежест. Сигурно така е говорил и пред немските офицери, когато начело на охридските „нотабили“ е водил трудната и саможертвена „война на нерви“. Някои от репликите на Коста Цонев в ролята на казанджията от филма „Спасението“ са всъщност негови. Такова е било и поведението пред титовисткия съд, когато е бил обвинен като сътрудник на „бугаскиот окупатор“. По-велеречива бе неговата съпруга Пенка. Като ученичка в Солунската девическа гимназия тя бе усвоила риториката и патоса на тази българска „Алма матер“, както си наричаха ученичките своята гимназия. Силно впечатление е направила нейната реч в

зала „България“ при един македонски концерт в присъствие на цар Борис.

Подробности за събитието от „Охридска балада“ научихме от драматичния разказ на един от „нотабилите“ – Анастас Чорбев, когато след около две седмици дойде в Битоля, където живеехме. С Коцарев са били съперници. В много неща бяха противоположни. На неговата гъвкавост и конформизъм, Коцарев противопоставяше своята праволинейност и твърдост. Скалата на ценностите у двамата бе различна – за единия по-важно бе оцеляването, за другия – достойнството. Това е всъщност ключовата дума, с която може да се характеризира събитието около спасяването на българските пленници. Те са спасявали не само и не толкова българските пленници, колкото достойнството на град Охрид. Правеше ми впечатление, че тогава Чорбев не само с уважение, но и с възхищение разказваше за поведението на Коцарев. В неговия разказ имаше и гордост, че и той саможертвено е подкрепил своя съперник. Към това събитие ще се върна по-нататък.

Анастас Чорбев бе може би най-близкия охридски приятел на баща ми. Дребен, подвижен, говореше бързо и образно. В списъка на членовете на „Съзнание“ е между първите. Природно интелигентен, с бърз и комбинативен ум, той не бе продължил своето образование – не знам дали беше завършил и гимназия. Произхождаше от видно търговско семейство и явно се беше посветил на това поприще. Не знам подробности от живота му, след като се разделили с баща ми, но са се срещнали наново в София между Балканската и Световната война. Там се е оженил за Любица от големия род Филипчеви и до смъртта си пазеше сватбената снимка, направена в ателие „Карастоянов“ в София. Увлечен от общото настроение на македонската емиграция в София, участвувал в демонстрации за война със Сърбия, мисля през 1915 г. Разказваше ми, че е наел камион, с който обикаляли софийските улици с призови за война с коварния „съюзник-разбойник“. Записал се доброволец в 11-та македонска дивизия, участвувал в боевете и майка ми казваше, че бил награден с български орден за храброст. След катастрофата се върнал в Охрид и подновил бащината си търговия. Разказваше ми за начина, по който го подпомогнал Челебон, най-големият битолски търговец. Не му дал пари в кредит, а му предоставил да избере платове от неговия магазин и така направлявал практическото обу-

чение на младия търговец. Успял да се замогне и в Охрид построил най-хубавата тогава къща в стил на италианска вила. До края на живота си бе запазил българските чувства и когато беше сам си тананикаше български песни, но смяташе (още след Първата световна война), че българската кауза е окончателно загубена и беше се адаптирал към сръбската власт: най-напред станал кмет на Охрид, после депутат и сенатор в Белград. Неспokoен, инициативен и с комбинативен дух допринесе за благоустрояването на града.

Един от младежките приятели на баща ми бе и Демостен Манев. И той е бил изпълнен от надеждата за скорошния изгрев на свободата. Между оцелелите от странствуванията ни книжа намерих една негова картичка, изпратена от Солун до баща ми през 1909 г. На лицевата страна бе портретът на Дикенс, а на гърба – дълъг текст със ситен почерк, разбира се, на изряден български литературен език. Споменаваше младежките мечти и се оправдаваше за изненадващото решение да следва право. Припомняше опитите да репетира „Живият труп“ и контраста между сегашното решение и репликите на Федя Потасов. В сръбско време Демостен остана адвокат в Охрид. Построй хубава къща – непосредствено под развалините на св. Климентовия университет „Имарет“ (сега резиденция на Охридския архиепископ). Заедно с Илия Коцарев измоли помилването на Лазо Колишевски през 1941 г. И на него Лазо Колишевски му се „отблагодари“, като му конфискува вилата и я направи своя лятна резиденция. Когато тя не отговаряше вече на стандартите на титовата „нова класа“ я преотстъпи на Охридския архиепископ. Демостен бе идейно близък до „Бялото братство“, вълнуваха го общочовешки и космически проблеми. Общуваше и с български интелектуалци и в къщата му видях за пръв път проф. Михаил Арнаудов. В българско време при едно чествуване произнесе една възвишена възхвала на хуманизма и свободата, в пълен дисонанс с войнствения дух на времето.

Галерията образи от онова поколение може да бъде умножена. Част от тях след катастрофите се преселиха в София и отсъствуват от моите детски спомени. Видях ги, когато дойдохме в София: Лев Кацков – виден адвокат, Миле Пендов-фабрикант (чорапена фабрика „Фея“, на тъгъла „Опълченска“ и „Стамболийски“), полк. Владимир Кецкаров (след 9 септември 1944 г. стана генерал, вероятно

поради близостта си с „протогеровистите“), хирургът Пасков и др. Всички тези връстници на баща ми още тогава, в началото на XX в., бяха направили своя „цивилизационен избор“ и ако не бяха разпилени и биха имали възможност да създадат свои приемници, Македония нямаше да има сегашните проблеми и „частичните учени“ там нямаше да затъват в новомакедонистката духоборческа ерес. Познаването на съдбата на това следилинденско поколение може да обясни много неща от това, което стана в Македония.

Средното си образование баща ми получил в Скопския учителски институт, станал учител в с. Койнско, в подножието на Галичица, над Охридското езеро. Това учителствуване е било кратко, но бе оставило у баща ми незаличим спомен за допир с народа, към който имаше възрожденско преклонение. Когато дойдохме в Охрид през 1941 г. срещаше ученици от тогава. Смяташе, че това учителствуване е било успешно, щом като толкова дълго са запомнили това кратко време. Първите избори след Хуриета го заварили там. Разказваше как повел селяните, които имали право на глас към избирателното бюро в с. Пещани*. Тръгнали като на празник – с гайди и тъпани. Един селянин, който бил млекоар във Варна, донесъл българското знаме, развял го и тръгнал начело. Баща ми напразно се опитвал да им обясни, че макар вече да имали свобода (Хуриет), се намирали в турска държава и можели да развяват само нейното знаме. Турският офицер, който охранявал бюрото също му направил забележка, но снизходително махнал с ръка и не свалил знамето. Сега, когато виждам да се развява албанското държавно знаме в Западна Македония, си спомням, че това има български прецедент.

В София се срещаше с някои от съучениците си от Скопие и си спомнях за онова време, за тогавашните надежди и стремежи. Единият беше проф. Томов – хирург, другият – доц. Димитраков, кардиолог. Първият е бил асистент на проф. Александър Станишев, а вторият – на проф. Вакез в Париж и заедно с него е правил първите публикации за лечение на сърдечната недостатъчност с интравенозни инжекции с убаин (строфантин) – тогава единственият начин за бързо въздействие върху сърдечната недостатъчност. Той

* Село Пещани – традиционно рибарско село на брега на езрото по средата между Охрид и манастира “Св. Наум“. Сега курортно селище край което е хотел „Десарет“, център на конгресен туризъм.

беше от Криворечна Паланка*. В София имаше клиника по кардиология на площад „Народно събрание“. Имаше и един генерал – командир на Преславската дивизия в Шумен, убит от комунистите след 1944 г.

Най-силните впечатления от това ученичество му беше направило учителствуването на проф. Кръстю Кръстев. След конфликтите с княз Фердинанд по повод репресиите към студентите, които го бяха освиркали при откриването на Народния театър, част от професорите напуснали университета в знак на протест. Тогава проф. Кръстев ставал директор на учителският институт (училище) в Скопие и същевременно преподавал литература. Така под негово влияние се оформили литературните предпочитания на баща ми. В българската литература на върха стояха Ботев и Пенчо Славейков. Следваха останалите от „Мисъл“, като към тях се прибавяше и Алеко Константинов и до известна степен – Стоян Михайловски. Тези предпочитания на Кръстев съответстваха на стремежа на младежите към равенство с Европа. Интересно е обаче, че при това учителствуване Кръстев се е отнасял с уважение и към творчеството на Вазов. Учениците знаели донякъде за техния конфликт, но професорът имал предвид пред кого преподава и какво значи Вазов за македонците. Само че проявявал по-различна оценка за Вазовите творби от обичайната. Най-горе поставял не „Под игото“, а „Немили-Недраги“. Между разказите изтъквал „Grande Maritza teinte de sang“ (Гърми Марица, вапцана в кръв).

Подобна оценка намерих и в един кратък очерк за българската литература, който Кръстев публикувал в „Летоструй“ – алманах-календар на „Българска матица“, издаден в Цариград през 1909 г. (след Хуриета когато и в Охрид се създал неин клон). За интензивния културен живот в Скопското училище говорят и театралните постановки на учениците. Баща ми беше запомнил реплики от „На дъното“ – играл бил ролята на Лука. Представили и „Македонска кървава сватба“ и са били горди, че авторът, Войдан Чернодрински, ги съветвал и насърчил. Били се насочили и към западната драматургия (Хауптман), но не са успели докрай да реализират тези опити. До края на живота си баща ми бе запазил преклонението

* На сръбски – Крива паланка. Наименованието на селището идва от кривото корито на реката.

пред проф. Кръстев. Той, заедно с проф. Васил Моллов бяха образцовите български интелектуалци, съчетали високата европейска култура – като знание и поведение – с възрожденския патриотизъм.

Към 1910 г. баща ми успял да постъпи в Американския колеж в Бейрут. Тамошният медицински факултет бил най-реномирания в Империята. И сега имам запазени снимки от това студентство – няколко студенти от Македония, облечени в бели престилки, в почивката между занятията пият кафе. Многобройните ни местения не са позволили да запазим книгите от това студентство, но те бяха солидни. Правеше ми впечатление, че част от тях бяха немски учебници, преведени на английски. Между тях напр. беше анатомията на Щрумפל. Спомням си солидните томове по нервни болести, по офталмология и др. Съдейки по тях обучението е било сериозно, идвали са и професори от САЩ за по няколко месеца. Баща ми беше запомнил много от чутото на тези лекции и често го цитираше. В навечерието на Балканската война македонските студенти разбрали, че вече мястото им не е там и се устремили към България. Сега не мога да възстановя времето на тяхното бягство, но съвсем същите епизоди ги прочетох в спомените на Христо Бръзицов (по произход от Дойран) – „Някога в Цариград“. Преоблекли се като хамали и почнали да товарят дини в един руски параход. Това станало по уговорка с капитана на кораба, който ги скрил и ги превозил до Одеса. Там сме имали някакъв роднина, богат търговец Маленков (на шега се говореше, че наследникът на Сталин Маленков е от този охридски род), който ги приел и се погрижил за паспортите. Разбира се, когато слезли на Одеското пристанище, били свалили хамалските дрехи, и облечени по европейски, но със фесове, поради което привлекли вниманието на одеските деца, които се тълпели и викали „турок, турок“. Чак тогава се сетили да свалят фесовете. В началото на ХХ в. не било прилично да се ходи гологлав и смятали, че все пак е по-добре със фес. Още повече, че знаели за модата на някои превзети европейци да си слагат фесове като „по-шик“. Когато документите били уредени и пристигнали във Варна, Междусъюзническата война била завършила и родните им краища били останали под сръбско. Само един от колегите, който бил от Струмица, се върнал къщи. Незаличим спомен за баща ми бе жестът на д-р Васил Моллов, началник на Вътрешната клиника на Александровата болница (тогава още не бил професор). Той приел неколцина

от студентите, назначил ги на фелдшерски щат и така им осигурил не само препитанието, но и обучението по медицина. Баща ми твърдеше, че през тези две години – от 1913 до 1915 – научил повече медицина, отколкото през цялото си следване. Моллов ги водел на своите визитации, възлагал им дребни манипулации, поставял им въпроси, дискутирал диагностични проблеми. Често ги взимал във файтона, с който се връщал къщи за да продължат тези обсъждания. Баща ми никога не приемаше обвинението за високомерието на Моллов. Това било всъщност достолепно лекарско поведение, което изисквал да се спазва и от околните. Бил щедър, но по своему – спазвайки европейския стил на поведение. Не допускал ориенталски келепирджилък. Водел ги понякога на ресторант, плащал той, но ако някой си позволял да прекалява – оставял го да плаща от скромната си фелдшерска заплата. Така, той не само ги обучавал по медицина, но и ги възпитавал. С баща ми изживели драматично една лекарска грешка: решил, че един болен има плеврит и накарал баща ми да го пунктира. Оказало се е, че е ехинокок, при който пункцията е противопоказана, поради риска от пръсване на паразита из организма.

Проф. Кръстю Кръстев и проф. Васил Моллов бяха за баща ми истинските български интелектуалци и в детството ни техният образ изграждаше представата ми за българина, не бай-ганювеца, грубиянина, простака, а образованият, добрият, умният.

В София се е срещал с много познати – бежанци от Македония. Помагал с куриерска и писарска дейност при формирането на 11-та македонска дивизия. Тогава за пръв път видял Тодор Александров, Александър Протогеров, Борис Дрангов. Когато сърбите били прогонени и французите отблъснати, те смятали, че войната е завършена. Не случайно в Дранговата песен се казва: „На всегде врага победихме, сега се връщаме дома, там гдето наште майки чакат своите синове герои“. Така баща ми се върнал в Охрид. Бил назначен на служба нещо като градски лекар – да се грижи главно за хигиената на града. Тогава е изследвал и колититъра на водата от различни участъци на езерото. Установил, че на 50 метра от брега водата била годна за пиене и препоръчал да не се черпи вода направо от дървения мост на „Сарайще“, а с чун – по-навътре в езерото. Същевременно преподавал биология и химия в Охридското класно училище. Там ученичка – вече 16-годишна – е била майка ми. Тогава вероятно

се е зародила взаимната им симпатия. Баща ми често ходел в нейната къща, в която непрекъснато имало български висши офицери. Веднъж генерал Стефан Тошев – това е било преди войната с Румъния, в която Тошев командувал III-та армия – като разбрал, че баща ми има, макар и недовършено медицинско образование, казал, че на фронта има недостиг от медици и наредил да бъде командирован в V пехотен Дунавски полк.

Глава 5

ВОЙНАТА (1915 – 1918)

След нашите скитничества са останали и няколко снимки, които татко е изпратил на майка ми от фронта. Те образно подкрепят неговите разкази. Всички те носят адреса на подателя – „кандидат-офицер Лев Огенов, V пехотен Дунавски полк, II допълняюща дружина, фронта, следа“. Къде е тази следа, не знам, но в някоя история на този полк може би ще има данни за неговите позиции през 1917–1918 г. Татко разказваше, че е някъде към завоя на Черна. На снимките се вижда гола хълмиста и камениста местност. Някои от тях са добре направени – с модерна за времето си техника, вероятно от професионален фотограф. Други са очевидно любителски – кафеникави и не много контрастни. Първата снимка на татко е в цивилен костюм, но с фуражка, изправен пред входа на лазарета – солидно направено укрепление с няколкометров покрив от греди, камъни и земя. В картичката се съобщава, че е зачислен като дружинен лекар. В следващата снимка е в пълна офицерска униформа. Текстът е на правилен литературен български език, без правописни грешки. За отбелязване е, че и отговорите на майка ми – тогава успяла в своите 18 години да завърши само българска прогимназия в Охрид – са също на съвсем правилен литературен български език с всички тогавашни правописни изисквания. Това говори не само за доброто езиково обучение в екархийските училища, но и за улес-

нението от липсата на някои сегашни правила – уж по-сложният тогавашен правопис всъщност е улеснявал македонските ученици, които не се чудели къде да якат и къде да слагат пълен или непълен член. Пред мен има една трогателна картичка от майка ми. Тя представлява едно момиче, седнало на една пейка и замислено загледало в далечния горист пейзаж. Сюжетът е бил близък на хиляди момичета, които са очаквали своите любими да се върнат от фронта. Оригиналният надпис е на италиански – музикалният термин *adagio*, но е преведен на руски не като „медлено“ (бавно), както би трябвало, а „ожидание“ (очакване), което съответствува на настроението на хората от двете страни на фронтите. Картичката е внесена от книжарница „Аполон“ – София, сигурно преди Русия да обяви война на България. Текстът на мама е също трогателен – пожелание за щастие и през тази година „да бъдем заедно и вече никога да няма раздела“. Тези пожелания на мама се сбъдват, но при много драматични обстоятелства.

На отсрещната страна са били френски войски и обикновено се водела артилерийска престрелка. Особено опасни са били големокалибрните минохвъргачки и от бащините ми разкази още от детството ми думата „мини“ имаше зловещо съдържание. От избухване на една мина баща ми е бил контузен, загубил съзнание и няколко часа бил в кома. До Охрид стигнала вестта, че е убит и майка ми и другите близки преживели тежки часове. Сега ми е трудно да уточня кога е станало това, но споменът ми е свързан с името Яребична. След загубата на тези хълмове (Голяма и Малка Яребична и скалистите височини) и поражението на два български полка, и то не само от френската, но и от гръцката армия, към която нашето командване се е отнасяло с високомерно презрение, достойнството на българската армия е било силно засегнато. Затова е била планирана контраатака. В ничия земя – между позициите на враждуващите войски – е трябвало да се създадат няколко превързочни пункта. За единия от тях е бил изпратен баща ми с няколко санитарни. Това е станало скрито нощем, но на другия ден французите ги усетили и ги обсипали с минохвъргачен огън. Ранени били няколко санитарни и баща ми е получил кома. Междувременно контраатаката била отменена. Баща ми разказваше как е станало това според версията, която разпространявали войниците. През време на подготовката за контраатака дошъл престолонаследникът Борис.

След като се срещнал с командущите и се запознал с плана, тръгнал сред войниците: „Как мислите, момчета, ще превземем ли височините?“. „Тъй верно, Ваше Височество, но не ще можем да ги удържим – французката артилерия ще ни зарине“. Престолонаследникът по полевия телефон се свързал с генерал Жеков и му казал, че е безсмислено да провежда контраатаката, човешките жертви ще бъдат несъразмерни с военната целесъобразност от завземането на върха, който едва ли ще може да бъде задържан дълго. Ген. Жеков вероятно се основавал на заповед на царя. Тогава престолонаследникът се свързал с баща си. Разговорът се водил на открито, така, че войниците да могат да го чуят. Очевидно и царят отказал да се съгласи с престолонаследника. Тогава Борис от молби минал към заплахи: ако не бъде отменена заповедта, той тръгва с войските към София. Татко, който ми разказваше това, предполагаше, че е войнишко преувеличение. Сега ние знаем колко потиснат и подчинен бил от баща си князът и това почти изключва войнишката версия. Но от друга страна трябва да имаме предвид времето – лятото на 1918 г. Князът вече е имал непосредствени впечатления от войнишките настроения и сигурно е направил свои изводи за изхода на войната. Разбирал, че неговото време е дошло и, че трябва да направи нещо за своето бъдеще. Едва ли обаче би постъпил като Райко Даскалов няколко месеца по-късно. След години, по друг повод бил казал, че не иска да бъде цар на една жакерия. Спирам се на този татков спомен като черта, характеризираща войнишките настроения няколко месеца преди пробива на Добро поле и учудващото поведение на царя, правителството и командването, които са ги пренебрегвали напълно и с отворени очи са вървели към катастрофата. Наскоро след това сред войниците се разпространили позиви с ултиматум към командването: „Ако до 15 септември не свършите с войната, ще я свършим ние“. Така и стана.

От фронтовите разкази на татко съм запомнил и един особен случай, който помага да разберем отношението на победителите към България и българите през време на Първата световна война и след нея, което остави дълго своите следи, незаличени напълно и до днес. Веднъж български войници, изпратени към френските позиции да заловят „език“ домъкнали в лазарета един френски офицер, който при схватката бил наранен. Баща ми се заел да му почиства охлузванията и да му превързва раните. Офицерът бил крайно из-

плашен, целият треперел и със знаци и думи молел да го убият. Баща ми се опитал да го успокои, на английски и френски му казал, че раните са леки и няма опасност за живота му. Французинът се сепнал – значи тези „бугри“ могат да говорят на родния му език. С треперещ глас обяснил, че знае за страстта на българите да ядат месо, отрязано от жив човек и за да му се спестят страданията – нека първо да го убият, та после да го ядат. Сръбската пропаганда била разпространила сред френските войски тази клевета. За нейната устойчивост говори и публикацията на един сръбски вестник преди няколко години (в средата на 90-те години на XX в.) за тази българска страст.

Друг драматичен спомен от фронта бил отказът на татко да удостовери смъртта на няколко осъдени дезертьори. Това е било опасно – неизпълнение на военна заповед. Командирът на полка бил поставен в трудно положение – не можел да отмени присъдата, не можел да наруши установения ред при тези случаи. Същевременно ценял високо баща ми и даже се отнасял с подчертана симпатия към него. Ходел нервно напред и назад, търсел изход, а татко стоял настрана и мълчаливо очаквал съдбата си, но решен да не отстъпи. Не знам какъв изход намерил полковникът, но на татко му се разминало.

Когато се разбрало за пробива при Добро поле и станала явна опасността да станат пленници, командирът на полка се обърнал към войниците, обяснил им тежкото положение и рисковете. Поставил им задачата да се върнат в боен ред вкъщи, преди там да стигнат сенегалците. Така убедил войниците да слушат неговите заповеди, стегнал редиците и полкът възстановил своята боеспособност. Вървели денонощно. Татко казваше, че подремвал ходейки, опрял ръцете на крачещия пред него. На „Конче-балкан“ – Сертовската планина над село Конче, Радовишко, французите се опитали да ги спрат. Пред тях се изпречили колониални части – „сенегалци“. Разrazil се най-жестокият ръкопашен бой, на който татко е бил свидетел през цялата война. Сенегалците били прегазени и полкът продължил своя поход към северо-изток. Татко казваше, че е превързвал войници, ухапани до костите от зъбите на сенегалците (така събирателно са наричали френските колониални войници, всъщност малцина от тях са били наистина сенегалци). Татко имаше добри спомени от фронтите другари – повечето русенци с високи ин-

телектуални и морални качества. Те не опровергавали идеализирания образ на българина, който бил изграден дотогава в Македония. Описваше един от тях (русенски евреин – за съжаление забравил съм му името) – който напълно се покрива с образа на друг русенец– евреин, описан от нобеловия лауреат Елиас Канети в книгата „Спасеният език“. Канети след смъртта на баща си, през Първата световна война се приютил в Швейцария, където срещнал един русенски евреин. Бил български офицер през Балканската война, когато бил ранен и страдал от периодични болки от раните. Но се държал достойно като рицар, не давал лоша дума да се продума за България и нейната армия, чийто воин се чувствувал.

В своя мъчителен поход към България стигнали до Кюстендил когато Главната квартира е била вече разгромена. За абдикацията на цар Фердинанд и възшествието на цар Борис научили в една кюстендилска градина с праскови. Претръпнали от преживяното се отнесли с безразличие към новините. Главното вече знаели – Македония ще остане под сръбско и гръцко и няма път назад към родния край. В Кюстендил полковникът разпуснал войниците като задържал само малка част от тях със знамето, символ на непобедения V дунавски полк. Татко стигнал в София и отседнал най-напред при генерал Бояджиев, който бил минал вече в запаса след отстъплението в края на 1917 г. при Лерин и Битоля. Къщата му и сега стои там – на ул. „Сан Стефано“. Сега е гръцко посолство и ремонтирана, прилича на малък дворец. Там почнал да помага на генерала при подреждане на архива му и узнал много тайни за отношенията във висшето ръководство на армията. Бояджиев бил в конфликтни отношения не само с ген. Жеков, но и с ген. Тошев, макар, че с последния имали общи идеи за недопускане на създаването на Солунския фронт, в противоположност на Жеков, който слушал немците. Известно е, че немското командване, под претекст, че трябва да се зачита гръцкия неутралитет и целостта на Гърция, не позволило на българската армия, след разгрома на Сърбия и отблъскването на французите при Кривопаланка, да завладеят Солун, където вече били дебаркирали англо-френските войски, прехвърлени от фронта при Галиполи. Тогава общото настроение на войниците е било, че след като са освободили голяма част от Македония, са си свършили работата и войната трябва да приключи. Разбира се, това е било невъзможно, англо-френците нямало да се съгласят на сепаративен

мир, но ако се бил осъществил замисълът на българските генерали, нямаше да има тригодишен изтощителен фронт. Те знаели, че колкото и силна да е българската армия, страната няма потенциал за продължителна война. Това са изтъквали пред цар Фердинанд и при подготовката на Балканската война. Фердинанд два пъти направил една и съща грешка – след Люле Бургас и след Криволак. На българските генерали им е бил ясен замисъла на немското командване, който е потвърден документално след войната – да отвлекат поне половин милион съглашенски войски от Западния фронт. България няма да прати половин милионна армия при Вердюн, но срещу Солун ще е принудена да държи такава армия. Сега тези неща се знаят, но за татко е било интересно да държи в ръцете си и да чете документите за тези събития, някои от които с подпис: „Господарят“ т. е. Фердинанд. За учудване е, че толкова дълго време гладните и боси български войници с артилерия без снаряжи, успявали да отблъскват превъзхождащите ги по численост и въоръжение съглашенски войници. И сега жители из Мориовско* се чудят как са стояли из техните балкани без пътища, с кози пътеки, снабдявани с въжени линии. Темата за тези въжени линии също присъществуваше в спомените на татко и в детството под негово ръководство строях такива линии от макари, конци и картонени вагонетки. При отстъплението се оказало, че складовете били пълни, но доставката до фронтовата линия била затруднена. Отстъпващите войници пълнели ранниците със саздърма, която хвърляли при следващия склад, заменяйки я с кашкавал и т. н.

Един от негативните фактори с далечни последствия върху отношението на населението на Вардарска Македония към България е обстоятелството, че българска власт се е установявала там два пъти по три години и то във време на война със съответните ограничения и материални затруднения. Те били по-тежки през Първата световна война, но тогава българското чувство сред населението е било по-силно. Контактът между войската и населението е бил потесен. Свидетелство за това е широкото разпространение на войнишките песни и то не само на патриотични като „Гордей се майко Българио“, песента за поручик Бърдаров, загинал на Мокра плани-

* Планински район на изток от Битоля. Там се намира Каймак чалан и Добро поле.

на и др., но и на песните от войнишкия фолклор. Не много отдавна в един сборник, издаден в Скопие намерих някои от тях, които знаех от детството. Такава е песента: „Вий Ганя не ке го лажите, не ке го мамите, хей... Ганчо ми вардит граница, Дойчо ми ядит баница“ (песни на Виктория поп Стефания, Скопие 1987 г.).

Не знам дали е истина или част от войнишкия фолклор една легенда, която слушах от ранното детство в Битоля, а през 2000-та година я чух в Струга. По време на Първата световна война една дековилна линия била планирана от български инженер, който ръководил и нейния строеж. Немското командване изпратило свой инженер да контролира строежа. На една височинка той възразил остро на българския инженер че дековилката, при определения товар, няма да може да се изкачи. Завързал се спор и накрая немецът се хванал на бас: ако дековилката се изкачи, той ще се самоубие. От височината те наблюдавали идващата дековилка. Когато тя стигнала най-високата точка, наблюдаващите чули изстрел. Обърнали се и видели, че немецът паднал – изпълнил си бил баса. „Сега таму му е гробот“.

Когато се чуло за пробива при Добро поле, в Охрид настъпил голям смут. Много от младите мъже били във войската и близките им се тревожели за тях. Момичетата пък с ужас очаквали идването на „сенегалците“ и сърбите. Много от тях тръгнали с отстъпващата войска, която бързала да се измъкне, за да не попадне в плен. Майка ми, тогава 18 годишна и нейната две години по-малка сестра Надка, нарамили торби със сухари и топли дрехи и хукнали към София. Това бяха едни от най-мъчителните спомени на мама. Най-напред с теснолинейката към Кичево, покровителствувани от познати и непознати офицери, стигнали Градско, където преживяли бомбардировка от френски самолети. Успели да стигнат до София, изпреварвайки разбунтувалите се войници. Закрилата на офицерите в тези най-тежки за тях дни беше един от най-силните спомени на мама, утвърждаващи благородния образ на българина. Не знам дали наистина са имали късмет да срещнат само добри люде, или в спомените са филтрирали само доброто. А баба е разчитала на закрилата на „златниот свети Климент“. В София се насочили най-напред към държавната аптека, където работела тетка Зорка (сградата е запазена и сега на бул. „Стамболийски“). Тя ги посрещнала ужасена: защо идвате, тук умираме от глад. На първо време ги приютил

генерал Бояджиев, който също бил в затруднено положение, но имал достатъчно място в голямата си къща на „Сан Стефано“.

В София татко се срещнал и с други бежанци от Македония. Там срещнал майка ми. Тази неочаквана щастлива среща бе изтрила у мама неприятните спомени от бежанството. Венчавката станала в Черепишкия манастир – там бил бившият охридски владика Борис. Икономката – охридчанка – плачела: в каква коприна беше когато се роди, в каква басмяна рокля се венчаваш. А татко бил в остатъците от военната униформа. Била е късна есен, листата били изпадали, но на едно дърво за чудо била останала една праскова като добро предзнаменование.

Татко бил назначен за фелдшер в село Църква, където останал няколко месеца. Когато нещата се поуспокоили, върнал се в Охрид. Баба Царева била скътала малко жълтици, дала ги на татко и той заминал да довърши медицинското си образование. Минал през Виена, директен влак за Париж още не бил възстановен. Било неделя ден. Татко отишъл в една импозантна банка. Портиерът му казал, че е почивен ден и касата не работи, но когато разбрал, че иска да обмени два златни наполеона, той изведнъж станал любезен, завъртял някакъв телефон и не след много време дошъл касиерът, който извършил обмяната. С тази подробност татко характеризирал падението на великата столица на Хабсбургите след Първата световна война.

Глава 6

ВАРДАРСКА БАНОВИНА И „МАКЕДОНИЯ – ШВЕЙЦАРИЯ НА БАЛКАНИТЕ“

Най-напред татко отишъл в Лондон – знаел по-добре английски, отколкото френски, пък и програмата на Американския колеж в Бейрут била по-близка до тази на Лондонския медицински факултет. Въпреки своето самочувствие, че знае добре английски, не могъл да разбере отговора на полицая, когато го запитал за адреса на King's College. Може би полицаят е говорел на кокни (cockney), но лондончани произнасят по своему и оксфордския английски. Не е останал в столицата на победилата империя, защото животът там бил по-скъп отколкото в Париж, където се преместил. Там срещнал своя приятел Анастас Коцарев.

Анастас Коцарев бил организиран през войната в Женева група от македонски студенти в защита на македонската кауза. Той още през Междусъюзническата война разбрал, че Македония не може да бъде българска и издигнал като крайна цел лозунгът: „Македония – Швейцария на Балканите“, евентуално в рамките на една Балканска федерация. Не се знае кой пръв формулирал този лозунг. Книгата на Иван Михайлов с това заглавие е писана през 1940 г., но за македонските студенти в Швейцария още преди четвърт век това е било естествено решение на македонския въпрос.

Основата за образуване на отделна македонска държавна единица, не е било наличието на македонска нация (етнически македонци), а в общите интереси на населението там, независимо от етническия произход – българи, гърци, турци, власи... По този начин смятали, че Македония ще престане да бъде ябълката на раздора между балканските държави, а свързващо звено – обособена територия, в която живеят люде, запазили културното единство със своите сънародници от другите балкански държави. В този смисъл е бил разбран и лозунгът „Македония за македонците!“. Проблемът за превръщането на идеята за македонска държава в идея за македонска нация изисква специален анализ. Трябва да се отбележи, че идеята получава ясно изразена форма едва след решенията на Коминтерна от 1934 г.

С платформата „Македония – Швейцария на Балканите“ те отправяли апели до Великите сили – победителки и се опитвали да влязат в контакт с техни представители. Французите въобще не ги приемали, англичаните били сдържани, само членовете на американската делегация ги изслушали. Известен е и опитът на италианската делегация да разреши македонския въпрос в този дух, но татко нямаше спомен за това. Дейността на групата на Коцарев продължила и пред Обществото на народите в Женева, като след формалното прекъсване на нейното съществуване Коцарев продължил дейността си в тази насока до края на живота си.

Освен в Париж, татко известно време е следвал в Женева и сега не мога да подреда последователностите между 1919 и 1921 г. Имам документи и снимки от 1928 г от Париж, където е отишъл да специализира тропически болести (малария, тиф и др.) и гастроентерология. Тогава Сърбия е била галеното дете на победителите, които я разплели до такава степен, че и до днес тя все още не може да си върне нормалното поведение за държава с нейния потенциал. С паспорта си на Огнянович, гражданин на кралевина СХС (срба, хрвата и словена), татко е бил посрещан с отворени врати. Разказваше ми как професорите са изразявали възхищение от юначеството на сърбите и от тяхната съюзническа вярност. Балканската история виждали през сръбски очи. Българите за тях били варвари и диваци (*bougre*), а македонците – южни сръбиянци. Когато е имал възможност, баща ми се опитвал да разсее тези заблуди. При един дълъг разговор с известен професор успял да го разубеди в негови-

те илюзии и то така убедително, че французинът се разплакал над трагичната съдба на Македония. Професорът в началото бил заинтригуван от упоритото мълчание на татко на неговия въпрос повтарен няколко пъти: „Вие сте сърбин, нали?“ Татко му обяснил защо не отговаря на този въпрос и не съобщава истинската си националност. Това било поводът да разгъне пред професора личните си патила и тези на своя народ.

Татко при разговорите си с французите употребявал термините Македония, македонци без да влага сегашното македонистично съдържание на тези наименования. Термините България, българин били толкова омразни, че избягвал да ги употребява. Само при срещи с ветерани от Солунския фронт, които говорели с респект за воинските качества на българина, се осмелявал да се разкрие като такъв. Очевидно тези бивши фронтовици в битките опознали по-добре българите и вече не ги смятали за човекоядци като онзи наивен офицер, когото споменах по-горе. По-съчувствено към македонските страдания се е отнасяла лявата интелигенция. С Коцарев е бил на среща с Мария Кюри и Пол Ланжевен, а също и с Марсел Кашен, редакторът на „Юманите“, вестника на Жан Жорес, който Кашен превърнал в комунистически орган.

През 1921 г. татко получил диплома за завършено висше медицинско образование. От Парижкия медицински факултет се заърнал в Охрид. Сърбите не му разрешавали да работи в родния край и му предлагали да го назначат някъде в Сърбия. Това е била тяхна тактика – в Македония (Вардарска бановина) да няма местна интелигенция. За изненада, като алтернатива му предложили да го назначат за лекар във военната болница в Битоля. Това за мен и до днес остава загадка и мога само да предполагам, че по такъв начин са смятали да го контролират отблизо. Друга форма на обезвреждане е била, както предлагали на татко да го назначат на служба някъде в дълбоката сръбска провинция. Предпочитан град бил Чачак и сега като чета биографиите на македонски професори, писатели и други деятели, чито бащи са имали жизнен път сходен с този на татко, виждам че са родени някъде в Шумадия. Например таткото от Дойран, съден от сърбите през двадесетте години в Скопие, освободен и назначен в Чачак, където се родил и синът му, сега виден македонски поет. Значи имало е опасност и в моя паспорт да бъде писан за роден град Чачак, а не Битоля и национално невежи българи да ме смятат за сърбин.

Сръбските власти не са могли да не знаят биографията на татко и на целия му род. Веднага след Първата световна война, в еуфорията на победата, декларираха, че за десет години ще постърбят македонските българи. Вероятно за този срок са си поставили за цел да смажат съпротивата на ВМРО с насилствени средства, да оставят „Вардарска бановина“ без местна интелигенция като я разселват, унищожат или принудят да емигрира. Версайските победители са разчитали особено много на кралската армия и са полагали грижи за нейното въоръжение и снабдяване. Изглежда кралят и правителството са смятали достатъчно сърбите да имат генералитета и тайните служби, а офицерите не-сърби да привлекат с облагите, които им предлагала тази милитаризирана държава. Две трети от войнишкия състав е бил от несръбското население. Подобно било положението и в командния състав – там около една трета от офицерите и неколцина от висшите офицери и генерали са не-сърби. Странно е, че тази армия, която се е гордеела, че е извоювала победата за съглашенците (митът за Каймак Чалан и Добро Поле бе надут до невероятни размери) е била съставена повече от участници, по народност принадлежащи на противникови армии – австро-унгарската и българската, отколкото от т. нар. „солунци“ (сръбската армия на южния фронт). В сръбския манталитет е и това, че няма нищо похубаво и по-достойно от това, да си сърбин и всички рано или късно ще разберат тази истина. В тази им убеденост ги насърчавал примерът на Коста Тодоров и Стоян Мишев*. Но още тогава татко знаеше, че тази армия е гнила – поради етническите противопоставяния и поради нереалната самооценка на висшето командване. Аз още от най-ранна детска възраст имах впечатления за това и чудно

* Коста Тодоров на младини е бил македонски четник. Постъпил в чуждестранния легион, станал е френски агент и като такъв е действувал през Първата световна война. Бил е привърженик на Стамболийски и за сближение със Сърбия. В този си стремеж отишъл твърде далеч – до отричане от българската нация. В този дух е държал лекции в Белград. Стоян Мишев е бил един от сътрудниците на Тодор Александров, но после се съюзил със земеделци и комунисти. След неуспешен опит да завладее организацията в Неврокоп, задно с Тодор Паница през Гърция отива в Сърбия. Установява се в Щип, където се поставя в услуга на сръбските власти. Предупреден е от Тодор Александров, че ако не се върне в редовете на ВМРО ще бъде смятан за дезертър с всички последствия. Присъдата е изпълнена в центъра на Щип от младия боец на ВМРО Кирил Григоров. Стоян Мишев е баща на съпругата на бившия Председател на Република Македония Киро Глигоров – Нада.

е защо сръбското разузнаване не е сигнализирано. Имаше един роднина, който бе станал сръбски офицер, но със запазено българско национално съзнание (което едва по Титово време еволюира към „чисто македонско“). Една вечер дойде вкъщи заедно със свой приятел офицер, хърватин. Бяха пийнали и се водеше весел разговор. Както често при такива случаи закачаха хърватина за коя ще се ожени. Запомнил съм отговора му към майка ми: „Госпожо, да ми најдеш навеста откъм София, очите ѝ да светят за отмъщение.“ Това беше 4–5 години след подвига на Мара Бунева и очевидно младият офицер имаше предвид да отмъщава на сърбите като нея. Ясно е защо прехвалената кралска югославска армия не можа да даде нито едно истинско сражение на немците през Втората световна война, както и неуспехът сега на Милошевич да използва югославията за запазване на целостта на наследената от Тито държава.

За принудителния избор на татко вкъщи не се говореше и сега по отделни откъслечни изрази се мъча да възстановя терзанията на татко пред дилемата – да живее в сръбска среда някъде из Шумадия, или сред своите, но в униформата на поробителя. Мама ми разказваше за плача, когато дошъл в къщи облечен в тази униформа. Вероятно това е било най-тежкото унижение, което татко е преживял. Но своите си го знаели и това не им е правело особено впечатление. Веднъж бяхме поканени на сватба в с. Оризари до Битоля. Женеше се син или внучка на стария илинденец Кръсте. Когато влязохме в стаята, където бяха се събрали сватбарите гайдата засвири „Шуми Марица“. А татко беше облечен в сръбска униформа. Затова и сега на мен не ми прави впечатление когато като компромат ми показват снимка на бащата или чичото на някой сегашен виден ръководител на ВМРО-ДПМНЕ, облечен в сръбска униформа.

От началото на двадесетте до началото на тридесетте години татко работеше във военната болница в Битоля и имаше сравнително добра частна клиентела. През това време си извоюва име на добър лекар и добър човек – години след това чувах за добрините, които е правил. Битово бяхме се устроили сравнително добре, живеехме в голяма къща с по 5–6 стаи и татко успяваше да изхранва седмчленна фамилия. Разказите за миналите преमेждия ги възприемах като безвъзвратно отминали, но знаех, че сме под робство. Освен общото народно нещастие, вкъщи тежеше и едно лично – смъртта на най-голямата ми сестра Божанка, на 6 години. Аз не я

помня, бил съм на една година, но усещах тежката атмосфера от това огромно нещастие. Боричкала се със сестра ми Любка, две години по-малка от нея и изведнъж изпискала от болка в коляното. В началото помислили, че е обикновено навяхване, но болката не минавала. Оказало се нещо сериозно – костно-ставна туберкулоза. Тогава не е имало специфично лечение за тази болест, лекувала се в санаториуми. На татко му предстояло да отиде на специализация в Париж и взел дъщеричката си. Настанил я в един санаториум на атлантическия бряг, по снимка същият в който двадесет години преди това е била Мина Тодорова, любимата на Яворов. В началото всичко вървяло добре, но настъпило неочаквано влошаване – милиарка (разсейка на коховия бацил из целия организъм) от която и починала. Мога да си представя какво е преживял татко. И сега не смея да погледна снимката на смъртния ѝ одър до която стои степеня от мъка татко. Чудел се на кой приятел да телефонира за да съобщи на мама трагичната вест. Единият от тези, които имал наум, но на когото не изпратил телеграма, идва пиан вкъщи и през плач съобщава за смъртта на Божанка. Колкото и да не вярвам в парапсихологията това е един поразяващ пример за телепатията.

Вкъщи растях с разкази на баба, мама и татко за миналите борби, за премеждията им и всичко това възприех като че лично съм преживял. Знаех, че съм българин и същевременно знаех, че съм македонец. Ето как съм предал това в една статия от преди десет години:

„...Странна, назрял балкански опит за сецесион, къщата като кораб плуваше в морето от пазарджиите белодрешковци, дошли от пелагонийските села. Две калдъръмени улици се пресичаха под остър ъгъл и така очертаваха триъгълния план на къщата. Долният етаж се състоеше от тайнствени магазини с вечно спуснати ролетки, а над тях – точно на носа на кораба се издигаше балконът – капитанският мост на моите детски мечти. Под него не се процеждаше оскъдната водича на Драгора, а биеха вълните на могъща река. Плуваше кораб, млади български юнаци явяваха се там. Води го Ботев – най-големият юнак. Паруходът гордо плува, рог изсвирва, развява се байрак... „И после какво става бабо?“ – „Бият се с турците и Ботев загива.“ Възторгът е прекършен – юнакът не трябва да умре. „Загива, но България бива освободена“ ме утешаваше баба. „Но нали сме под робство?“ – „Под робство сме!“ – „А нали сме българи?“ – „Българи

сме, но Македония остана под робство.“ И детската ми мисъл се мъчеше да обедини и разграничи тази две понятия – България и Македония. Не можех да зная, че това единство и това разграничение е било съдбата на моите родители, ще бъде и моята съдба.

Усещах, че живея в град, в който е угаснал някогашният бурен, пъстър и интересен живот. Нещо страшно и тежко бе сполетяло града и земята ни. Спуснатите ролетки на магазините заключваха някаква привлекателна тайна. Често се вирах през пропуканата тук-там ламарина на ролетките и ми се струваше, че тъмнината беше населена с някогашните люде, за които бях чувал. Разтоварваха се сандъци със солунска стока, идваха купувачи, въртеше се търговия. Но в разговорите и действията имаше и други неща – многозначителни думи, размяна на писма, от поясите се подаваха дръжки на револвери. Може би това бяха предишните войводи или български учители (за мен те също бяха обкръжени от героичен ореол). Във въображението си възстановявах миналия живот по разговорите на големите, по имената на войводите и учителите, по песните за тях. В съзнанието ми съществуваха два живота – онзи, миналият, заключен в тайнствената тъмнина, изпълнен с възторзи, подвизи и войводи и сегашният бавен, делничен, с незабележителни люде, с грижи за ежедневието, с разговори за кризата (било е през 1933 г.). И тогава е било робство и сега. Но сега ги няма юнаците, нищо не се случва, което да плени въображението. Само неясен страх от сръбските жандарми, предупреждение да не говоря за разговорите къщи, за песните, за войводите.

Сега, ретроспективно оценявам, че детското ми съзнание твърде вярно е възприемало атмосферата в началото на тридесетте години на Македония под сръбска власт, макар че има люде, привърженици на загасващото българско чувство и обратно – на зараждащото се македонско, които оспорват тази моя оценка за онова време.

Това безвремие, незабележимо с външни събития, заслужава особен внимателен интерес от тези, които изследват съдбата на Македония. Това бе периодът, когато се изтриваше споменът за миналото и се подготвяше онази национална амнезия, която направи възможна промяната на националното съзнание на мнозинството от населението. Някой историк би определил – подготвяла се е смяна на поколенията. При нормални условия това понятие е безсмислено – хората се раждат и умират непрекъснато.“

За сегашните жители на Република Македония този въпрос е неуместен. За тях македонското национално съзнание съществува открай време, само че в Титова Югославия намери възможност да се изяви свободно. На три поколения им е внушавана тази идея, което е било възможно в една тоталитарна държава. Сега настъпва криза на македонизма, причина за което не е българското влияние и действията на „бугарските агенти“, а просто демокрацията. Колкото и несъвършена да е тя в Македония, вече има възможност за изказване на алтернативни мнения и за публикуване на автентични документи от миналото. Започва разказът, който в САЩ се нарича „The making of the nation“ – как през ХХ в. се изгради македонско национално съзнание и дали този процес стигна до създаване на нова нация и какъв е нейният характер. Постепенно се развенчават митове, изградени в сръбски стил и подлагането им на научна критика. Проблемите тук са повече психологически отколкото научни. Психологическото време за възприемане на обективната истина е не по-малко от живота на едно поколение. Творците на македонизма сега вече нямат проблеми с познаването на историята – те я знаят. Проблемите им са психологически, а също и свързани с лични и групови интереси. Те биха могли да намерят психологически изход като признаят, че са жертвували историческата истина в името на патриотизма – запазването от пълна сръбска асимилация. Защищавали са македонската идентичност в рамките на позволеното в тоталитарната държава, доминирана от сърбите. Даже се споменава подобно признание казано на времето от акад. Ксенте Богоев: да не преминаваме границите, които сърбите ни позволяват. От дълга употреба този навик им е станал втора природа.

Преломът в националното съзнание на македонците е неразбираем за българите, у които представата за Македония е изградена от родовия спомен за възрожденските и илинденски борби, от песните на Вазов и Яворов, от романите на Талев, от безбройните исторически документи. Нерядко, когато се засяга тази тема, неразбирането се появява или в негативна емоционална реакция, водеща до извод, обратен на този, който изисква мъдрото познание или в несполучлив опит за анализ, основан върху откъслечни и неточни данни. Не са малко и българските граждани, които приемат за чиста монета митовете за македонизма.

В момента пред мен е една реч от април 1930 г. от д-р Петър Джидров, познатия социалдемократ, родом от Щип. Там поставя въпроса за една по-добра ориентировка на българското общество по македонския въпрос и критикува българските власти, които се подават на сръбския и гръцкия натиск. „Някога настроенятия на българския народ бяха по-други: той искрено се стремеше към едно обединение на българското племе. Днес този идеал е погребан, но погребана го чужди сили, погребавме го и ние с нашата гламава политика. Днес македонското движение си поставя една по-скромна цел и то без да увлича България и българския народ. То се стреми към автономията на Македония... този идеал на македонското население допада на сърцето на всеки съзнателен български гражданин, който желае свобода на своя брат, но чувства своето безсилие да му помогне.“ Тук още не се поставя въпрос за македонска нация.

Уникалният сръбски национализъм е непонятен не само за европейците, но и за българите. За тези, които са били подложени на неговото въздействие, кървавото разпадане на Югославия не е изненада – то е едно от поредните изострения на хронична болест, с която е заразен вече век и половина този близък нам по вяра и език народ. Населението на Македония под сръбска власт е подложено на натиска на този нечуван национализъм в продължение на три поколения. Неговата най-силна съставка е омразата към чуждия и този чужд най-често беше българинът.

Трябва да се случи нещо изключително с дадено общество, някаква катастрофа, та тези няколко процента от населението, родени в интервал от няколко години, да се различават рязко по своите възгледи от по-старите и именно те да дават своя отпечатък в по-нататъшното развитие. В Македония под сръбска власт тази невидима катастрофа се разви в десетилетието между началото и края на тридесетте години. Тогава преломът в националното съзнание обхваща само малка част от населението – студенти в Белград, ученици от горните класове на гимназиите и специалните училища за южно-сърбианчета (например в Крагуевац), които бяха податливи и на комунистическото влияние. Програмата на Стефан Новакович* бе

* Според Стоян Новакович директното посръбване на македонските българи е невъзможно, затова трябва да се премине през внедряване на македонско национално съзнание като се създаде отделен македонски език със силни сръбски елементи. На практика Коминтернът и югокомунистите осъществиха тази идея.

изоставена от сръбските официални власти, които преминаха само-надеяно към директно сърбизиране, но тя бе подета от Коминтерна. Този период съвпада с моето детство и юношество, част от което прекарах в Албания и трудно мога да го анализирам с критичността на възрастен човек. Но островите на моите спомени от онова време могат да ми служат като опорни точки за разбиране на този процес, използвайки информацията, която имам сега.

През 1941 г. – по признание на самите титови емисари, по-голямата част от населението посреща българите като освободители. Ако не бяха последващите събития, едва ли югославският македонизъм щеше да се приеме толкова широко. Какви бяха факторите, които обусловиха този прелом, рязко разделящ поколението студенти от края на двадесетте години – Чкатров, Гюзелев и техните другари от това на студентите от края на тридесетте – като Блаже Конески и другите бъдещи законодатели на македонизма?

Ще се опитам да изложа сегашното си виждане за процеса на македонизация, след което ще потърся в моите детски спомени белези за началото на този процес.

Опасността от сръбския национализъм бе не само в директното въздействие на неговите митове, но в много по-голяма степен в заразяването с неговия манталитет на алтернативния национализъм, който сега го означаваме като македонизъм. Идеята за македонска нация се строеше по този сръбски модел, даже когато се противопоставяше на някои крайни сръбски митове.

През „Първото сръбско“ (1912–1915 г.) и през първото десетилетие на „Второто сръбско“ (след 1918 г.) властта си служеше почти единствено с насилнически средства. По-късно значително място заеха примамките и облагодетелствованията, използвайки богатствата от австро-унгарското наследство и репарациите. Въпреки това, нямаше реално стимулиране на икономиката в Македония, парите се харчеха за войската, жандармерията, подкупване на податливи люде. Първоначално се изградиха няколко средни училища, но после се редуцираха до три, виждаха че просветата, даже и сръбска, не е от полза за асимилаторската политика. Повече надежди възлагаха на пансионите за „южносърбиянчета“ в самата Сърбия, най-известен от които бе този в Крагуевац. Оттам излязоха някои от деятелите на просръбския македонизъм. Постепенно историческата памет на македонските българи се изтриваше, а тези, които все още

я пазеха, трябваше да я крият дълбоко в себе си. Признаването, че са българи, беше несъвместимо с живота и само най-смелите казваха неопределено, че са македонци.

За силата на сръбското асимилаторско въздействие българският гражданин може да прецени по бързия му успех в Пирот – до Освобождението седалище на български владика (Партений Зографски-Нишавски), а също и по стопяването на българите от Западните покрайнини. В Македония обаче, това въздействие срещна равно по сила противодействие, въпреки всички неблагоприятни фактори, които бяха изтъкнати. Раждането на македонската нация (тук се абстрахирам от въпроса „що е нация“) е резултат на тези два фактора: асимилаторското въздействие и съпротивата срещу него.

Проблемът е не толкова в отделните митове, в забравата на миналото, в премълчаване и фалшифициране. Проблемът е в начина на мислене, в манталитета. Македонистите приеха сръбския начин на мислене, но му сложиха нов етикет: македонизъм. Докато ВМРО (ТМОРО) още в края на XIX в. бе надмогнала балканския национализъм, македонците възприеха парадигмите на този национализъм изграден в XIX в. По-късното развитие на българското освободително движение, още през 60-те години на XIX в. позволи на неговите идеолози да се издигнат над примитивното противопоставяне на племена. Това е една от големите заслуги на Левски и Ботев и др., чиито идеи бяха доразвити от апостолите на македонската свобода Даме Груев, Гоце Делчев, Пею Яворов и други. Яворов пише във вдъхновения от Гоце Делчев в. „Свобода или смърт“, че „нашата борба е над всички племенни вражди“, но за съжаление гърци и сърби не могат да разберат това, така както ескимосите не могат да разберат, че спермацетовите свещи служат вечер за светене, а не за ядене. Македонистите върнаха тази ескимоска логика във втората половина на XX в. Как с този манталитет ще влязат в Европа през XXI в.? Но тогава този въпрос беше преждевременен, той придоби актуалност сега.

Нарушавайки хронологията на моите спомени, тук съм използвал няколко обобщения, които направих през последните години за да обясня това, което стана в Македония през втората половина на XX в. Те са резултат на преживяното, премисленото и прочетеното в продължение на десетилетия. Ако бих могъл да направя някакъв принос към разбирането на процесите в съзнанието на хора-

та там, би трябвало да ги проследя в хода на тяхната онтогенеза – така както ембриологът проследява ден след ден, седмица след седмица появата на новите структури в оформящия се организъм. Затова се опитах да засегна този въпрос още в неговия зародиш. Ако световните събития бяха протекли по друг начин, македонизмът щеше да бъде един от куриозите на неуспешния комунизъм. В случая обаче, когато обектът е едно социално психологическо развитие, постигането на тази задача с научна обективност е невъзможна. Документите, даже когато станат достъпни и се проучат, ще могат само частично да осветят някои от тези процеси и факторите, които ги предизвикват. Те ще бъдат само фрагменти, а празнината историците ще запълват с вероятни допускания. Личните спомени също са ненадеждни – изминалият живот на дадена личност също слага отпечатък върху тях и ги деформира. Случвало ми се е при разговор с мои връстници да чуя, че те представляват картината на едновременно изживян период по различен начин отколкото аз. Тамошната интензивна пропаганда е моделирала техните спомени. Подобно моделиране са претърпели сигурно и моите спомени. Но след внимателен разбор на подробностите и коригиране на неточностите, стигали сме до съгласие: наистина така беше. Тези мои спомени са опит за това съгласие, без да има претенциите, че тъкмо те са го дефинирали.

Сега при моето едностранно „търсене на загубеното време“ съществува рискът от неточности и деформации. Опитът в научната работа ме е приучил произволните хипотези да се отхвърлят в хода на изследването, и това ме кара да бъда предпазлив в моите твърдения. Но те са искрен опит към познание на истината.

* * *

Битоля до Балканските войни е бил вторият след Солун град в Европейска Турция. Според някои данни, към 60-те години на XIX в. той е имал около 60 хиляди жители. Но в моето детство той бе западащ град, запазил само носталгията от миналото величие. Някога той е бил средищен град на цялата територия от Дуръс до Солун т.е. на Западна Румелия, по тогавашната терминология. Терминът Македония бил непознат на турците и местните жители, а европейците го употребявали само в исторически смисъл. Сега Битоля е гра-

ничен град – гръцката граница е на 15 км южно от града. Падението на Битоля е резултат от катастрофата на Македония – разделянето ѝ в Букурещ през 1913 г. В допълнение, през Първата световна война, той почти две години е бил фронтов град. Вследствие на контраофанзивата на съглашенските войски в края на 1916 г. българската армия се изтегля от града и установява своите позиции по хълмовете на няколко километра на север. Военните спорят дали отстъпването на Битоля е било наложено от военни съображения, или за да се запази градът. Ако българските позиции са били по южните склонове на града, съглашенската армия щяла да го разруши. Това е едно от обвиненията към ген. Бояджиев, което му коствувало отстраняването от поста началник на I-ва армия и преминаване в запас. Стигнало се до слухове за неговото предателство, което разбира се, не било доказано. Но независимо, че градът бил отстъпен, случвало се да бъде обстрелван и от нашата артилерия. В онази ранна възраст, когато чутото и преживяното се смесват и придобиват еднаква реалност, разказите на жители останали във фронтовия град възприемах като мои преживелици. Чувах свиренето на гранатите, експлозиите, опасенията дали не са газове, тичане към безопасни места, срутени къщи, опасното снабдяване, французките консерви, с които се прехранвахме.

През Битоля е минавал *Via Egnatia* идваща от Охрид (Лихнида) тук е завивала на юг към Лерин и по-нататък – към Солун. Тогава градът се е наричал Хераклеа, впечатляващите останки от които са на няколко километра южно от сегашния град. Той се намира в една долина, образувана от някогашен ледник, смъкващ се от масива Пелистер. От там на изток се намира пелагонийското поле, простиращо се на север до Прилеп, а на юг – до Лерин. През Средновековието се е наричало Керамисийско и под това име е известно в българската история във връзка със заселването на хан Кубер, който повел своите прабългари, славяни и други отвлечени от аварите роби от Панония. Известно е, че опитът му да превземе Солун не успял, както не успял, за разлика от брат си хан Аспарух, да образува своя държава по тези земи. Вероятно той или негови потомци, се имат предвид от Тервел в надписа край Мадарския конник, където се споменават вуйчовците му от Солунско. През Средновековието славянското име на града е Обител, гръцкото – Монастир. За местните жители той се нарича Битола, и смятат, че сме се подали на

сръбско влияние като смекчаваме на Битоля (на сръбски Битолъ). Интересно е, че и преди хиляда години се е наричал както сега – Битола. Така е и в прочутия „Битолски надпис“ от цар Иван Владислав (1017 г.). Когато този надпис бе открит неочаквано през средата на петдесетте години в една джамия, той предизвика шок сред историците, конструктори на македонизма, които се опитаха да го обявят за „малозначаен“. Публикуван беше доста коректно от археолога Мошин и подробно проучен от български историци (Йордан Заимов и др.). Забележителното в него е, че необичайно за Средновековието, на три места се подчертава българският характер на държавата и народа. Йоан е самодържец българском, той е българом родом, син на Арона царя и внук на Самуила царя, които заедно победили Василия. А самият град бил построен за „убежище, спасение и жизн българом“. Изглежда крепостта е била на южния по-висок хълм над сегашния град.

През деветнадесети век населението на Битоля е било подобно на пловдивското: гърци (всъщност погърчени българи и власи), евреи, арменци, и разбира се турци. Тази етническа смес през XIX в. е била характерна и за другите по-големи градове на империята: Солун, Одрин, Русе. В Битоля, както и в Солун търговията е била в ръцете на евреи и гърци. Българите са били все още неопитни в тази дейност и един грък (по-скоро погърчен влах) е казвал на татко: „Аз, ако през деня не излъжа поне петмина българи, вечер не мога да заспя.“ Още през XIX в. там се открива австрийско консулство, свидетелстващо за интереса на Австрия към „Западните Балкани“. Не закъснява обаче и Руската империя, прекрачвайки от разрешените им „Източни Балкани“ по-назапад. Докладите на австрийските консули дават достоверна картина за живота в града – икономика, просвета, българо-гръцки борби, съперничество между двете империи – на Хабсбургите и на Романовци. Тогава постепенно българският характер на града се възстановява. От селата слизат работливи и инициативни местни жители, самоопределящи се като българи, признавани за такива и от турците и от консулите. Чисто български е новият квартал „Йени мале“ (Нова махала). Центърът на града си остава населен предимно с гърци и власи – гъркомани, но там се заселват и по-видни български фамилии: Робевци, Мишайкови, Диамандиеви, Генадиеви, Ризови. Там живееха и двама наши роднини – лекари гъркомани. Считаха себе си за по-културни от

простите българи, но вече и в някои български къщи освен модерна покъщина и книги се появиха и други атрибути на по-високата култура като: пиана, книги на немски и френски и др. Споменатите по-горе фамилни имена се срещат и в политическия и културния живот на българската държава – техни представители стават министри, професори, политически лидери: тримата Геннадиевци (Никола, Павел и Харитон), деятелят на Съединението и дипломатът Димитър Ризов (негов племенник е Никола Петков), д-р Александър Радев, известен юрист и два пъти министър и др.

В Битоля ние няхахме собствена къща – живеехме под наем, сменихме няколко къщи от които съм запомнил две. Те бяха между най-хубавите къщи в града. И двете бяха край Драгора. Това е планинската река, която се смъква от Пелистер, протича през средата на града и в пелагонийското поле се влива в р. Църна. През моето детство водата беше бистра, приличаше на някоя от Бистриците, които се смъкват от Пирина. Виждах под моствете и рибари, които с мрежи ловяха дребни риби. На улицата от двете страни на реката се редяха магазини и кафенета. Къщата от ранното ми детство се намираше от дясната страна на реката и от балкона наблюдавах течението не само на водата, но и на живота от двете страни на реката. Пазарът беше наблизко и улиците около нашата къща се изпълваха със селяни, идващи от Пелагония и от полите на планините. И сега когато чета на картата имената на тези села: Оризари, Могила, Карамани, Буково, Бистрица, Търново, Магарево... оживяват спомените от детството ми. Селяните идваха с волски коли, коне, магарета и носеха своите произведения на пазара. Това беше времето на световната криза и през другите дни альпш-верижът не вървеше, дюкяните бяха без посетители и търговците стояха пред тях и говореха за кризата. От тогава съм запомнил тази дума. Но в пазарен ден улиците оживяваха и аз с нашия роднина Митко или Ленче тръгвах по пазарните улици – обикновено купувахме зеленчуци. Представа за често употребяваната от татко дума „народ“ си я изграждах тогава – селяните от Пелагония, селяните от селата в полите на планината, гражданите на Битоля извън нашия кръг. В пазарен ден бе по-оживено и пред лекарския кабинет на татко – селяните съчетаваха пазаруването с лекарската помощ. Тогава чувах и битолския диалект, който се различаваше от нашия охридски и се приближаваше до Прилепския, който сега е взет за основа на държавния език в

Република Македония. Названията на зеленчуците и плодовете също бяха по-различни и това бяха първите ми „уроци“ по диалектология. За някои продукти, които дотогава не са били традиционни, започваха да се използват сръбски названия. Така неусетно и непреднамерено се извършваше сръбската езикова инвазия. По същия начин носители на тази инвазия ставаха и някои бакалски стоки, както и произведения на европейската индустрия, непознати до тогава. И къщи, колкото и татко да бдеше за чистотата на нашия охридски говор, почваха да проникват сръбските думи. Но моят пръв урок по сръбски бяха псувните...

Срещу нас, от другата страна на Драгора, беше аптеката на Ташко – ресенчанин, приятел на татко. Той рядко стоеше в аптеката, обслужваше я помощник аптекар. Мисля, че не беше сърбин, а влах, но на сръбски си заваляше приказката. Иначе беше весел, склонен към шеги момък. Там винаги бях посрещан с внимание и помощник-аптекарят се стараше да ме забавлява, правеше ми смешки. Допълнителна, а може би основна причина за неговото внимание беше обстоятелството, че татко често насочваше пациентите към тази аптека, която беше свикнала на неговите рецепти. Тогава все още преобладаваха смесите – прахове, сиропи, мазила, правени в самата аптека. И сега ясно виждам шкафовете от орехово дърво, бюстовете на мъдреците, бурканите с тайнствени надписи, аптекарските возни. Знаех, че там има много опасни неща и татко ми беше внушил страхопочитание към цялата тази „*materia medica*“. Но имаше и една редица чекмеджета, които не били опасни. В едно от тях имаше желатинови ментови бонбони – за залъгване на пушачите, за успокояване на кашлица и като „мента за корем“ – поради известното спазмолитично действие на ментовото масло. Аз обичах тези бонбони и ми беше позволено да ги взимам. Но чекмеджето беше над моя ръст и помощник-аптекарят ме вдигаше, за да си взема сам от тези дражета. Но преди да направи това, аз трябваше да кажа няколко думи. Когато ги кажех момъкът се превиваше от смях. Не разбирах защо му беше толкова смешно, но на мен нищо не ми струваше да ги казвам. Това ставаше доста често и аз понякога си ги казвах без каквато и да е причина. Случваше се да ги изтърва и в къщи. Веднъж татко ги чу, погледна ме ужасен, свали колана си и почна да ме бие. Аз не разбирах защо така изведнъж освирепя – той винаги беше добър към мен, учеше ме на достойнство,

казваше, че човек не трябва да се бие, че той се възпитава с думи и примери, а не с бой. Неочакваната постъпка на татко ме разгневи и аз защитавайки човешкото си достойнство на петгодишен малчуган, протестирах като виках с цяло гърло думите, заради които ме биеше. Това беше първият и последен бой, който татко ми е нанесъл. Но след това никога вече аз не казвах тези думи – чак досега. Много по-късно разбрах, че това са били прочутите многоетажни сръбски псувни... Тази забрана към сръбските псувни се разпространи за мен и върху целия сръбски език. Макар и да знам достатъчно добре сръбския речников фонд и да чета всякакъв текст на сръбски, не мога да се насиля да говоря на сръбски – не само поради затрудненията с граматиката, характерни за всички българи, но главно поради онова табу, което татко ми наложи за сръбските псувни.

Псувните заемат важно място в сръбското културно влияние в Република Македония. Към тази сръбска склонност, обикновено българите се отнасят с лека доброжелателна ирония, по-рано ги наричаха „сръбски благословии“. Но социалните психолози трябва да анализират по-задълбочено тази склонност като един от симптомите на поведенческите отклонения на сръбския народ през изминалия век. Самите сърби се гордеят с богатството и цветистото многообразие на своите псувни като едно от своите превъзходства над бездарните европейци, които не са способни да сътворят нито една истинска псувня.

Преди няколко години вкъщи дойде една наша роднина лекарка, която бе живяла 20 години в Сараево, включително и през двете години на босненския ужас. Разказвайки ни за патилата, тя често пускаше по някоя сръбска псувня. А произхождаше от един от най-висококултурните родове в Македония. За аристократизма на праядо ѝ е писал и Симеон Радев. Баща ѝ беше високообразован лекар и талантлив композитор. Също и майчиният ѝ род бе един от най-изтъкнатите в Македония. Но животът в сръбскоезична среда бе повлиял върху културното семейно възпитание. А когато е расла, баща ѝ е бил затворен 8 години в Идризово*

Гостуването бе дълго. През тези часове моето петгодишно внуче влизаше често в стаята и издума сума ти приказки. На тръгване

* Идризово – затворът край Скопие, според някои автори – един от най-големите в Европа, през който са минали няколко стотин хиляди затворника, повечето политически.

гостенката каза: чудна работа, толкова приказки издума това дете и нито една псувня. За живялата в сръбскоезична среда бе нормално петгодишните деца да псуват...

След 80 годишно властвуване разбираемо е, че този сръбски порок е засегнал и много македонци. Но там никога не се стигна до това разпространение, което имат псувните сред сърбите. Това е също една от етнокултурните разлики между македонците и сърбите. За съжаление обаче, тук в България се появиха хора, които с по-голяма готовност приеха този сръбски порок. По време на косовската криза се появиха необичайни за българина надписи срещу НАТО и Европа в стила на сръбските псувни. Пробивът на това етнокултурно табу в Македония беше един от елементите на сърбизацията. Покрай „кафанските песни“ и сръбската „турбо-музика“ и тези цинизми, които все още могат да се прочетат по стените на София, са елементи на това „културно сръбско влияние в България“. За щастие напоследък се забелязва отслабване на тази тенденция. Дано при демократизирането на Сърбия взаимното влияние между двата близки народа да се осъществи на културно ниво.

Малко по-нагоре откъм същата страна на Драгора се намираше друга аптека, в която понякога влизах – на Ахил Чалъовски. Самият аптекар леко понакуцваше и аз не можех да разбера как бързоноги-ят Ахил, за който ми разказваше татко може да е куц. По-непосредствени впечатления имах от неговата съпруга – Невена Мирчева-Чалъовска. Тя беше приятелка на мама и понякога идваше къщи. Дъщеря на някогашния секретар на българската митрополия Спирос Мирчев и сестра на тогава доцент, после професор в Софийския университет Кирил Мирчев*.

Тя говореше на литературен български език и това бяха първите ми възприятия за българската литературна норма. Къщи се говореше на охридски диалект, а на улицата – на битолския, смесен с прилепски и лерински влияния. Поначало тогава в Македония бе запазена диалектната пъстрота, която и досега не е изчезнала, въпреки опитите за стандартен македонски език. Тя имаше три дъщери – най-малката моя връстница, но рядко контактувах с тях. Най-голя-

* Професор Кирил Спиридонов Мирчев (1902–1975) роден в Битоля. Езиковед, професор в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Негов основен труд е „Историческа граматика на българския език“. Една от книгите му е посветена на сръбски признания за българския характер на македонските диалекти.

мата – Лиляна, мисля, че беше родена в София, когато родителите ѝ, както и моите, са били бежанци. Към края на тридесетте години принадлежеше към „белградските студенти“ – презрителна квалификация, употребявана и от двамата идейни противници – комунистическият лидер Методи Шаторов и антикомунистическият – Иван Михайлов. към тези младежи, които заедно с комунизма, внесоха и македонизма. Продължи следването си в София. Българските власти знаеха, че е една от първите комунистки в Македония, даже няколко пъти са я арестували, но скоро са я пустили след ходатайството на влиятелни роднини. След „ослободуването“ се омъжи за Лазо Колишевски, но скоро се разведе. По-нататък нейното поведение бе ексцентрично, прописа стихове, ходи в Африка, била привърженичка на някаква секта и отпадна от македонския политически живот. Но образът на нейната майка Невена в мен още е обвеян с романтиката на възрожденските и илинденски борби на нейните предци.

От към лявата страна на Драгора се намираше и старата чаршия – с калдъръмени улички, дюкяни от дялан камък и железни кепенци. Остатъци от подобни чаршии има и в България и те напълно съответствуват на битолската, която сега помпозно се нарича „Битолски Монмартър“ заради изложбите и другите художествени инициативи, които се провеждат там. По-забележителен е битолският безистен. Той е напълно запазен и сега, но е модернизирани и е загубил чара на своето минало. Строен преди повече от триста години, той няколко пъти се споменава от историците. Въпреки солидният каменен строеж и железните си врати, той няколко пъти е бил ограбван от хайдутите – между тях и от Чавдар (или Страхил) войвода. Там беше магазинът на един от най-богатите търговци – Челебон, приятел на татко. Той, мисля че сподели трагичната участ на битолските евреи, които не можаха да бъдат спасени от своите български приятели.

Главната улица в Битоля се наричаше „Широк сокак“ или както е написано в двете издания на македонския алманах от 20-те и 30-те години – „Broadway“. За този битолски бродуей имам живи спомени и съжалявам, че тази година го посетих наново – сегашната пешеходна и асфалтирана улица с олющени и неподдържани сгради се опита да унищожи спомена от моето детство. Но все още помня къщите, такива, каквито могат да се видят и в Русе и в Пловдив. В

повечето от тях живееха гъркомани, някои от тях наши роднини, но имаше и такива с български надписи, запазени до днес. На тази улица се намираще и елитната сладкарница на Пешко, в която понякога ме водеха и ясно си спомням обстановката, вероятно, каквато е била и в първите години на ХХ в. И сега усещам хладината и гладкостта на мраморните маси и пастите – най-често „Добуш“ торта. Само там ми бе позволено да ям сладолед. Тогава чревните инфекции бяха доста разпространени. Нямахме холера, но коремният тиф не бе рядкост и татко, учил в Париж за тези болести ми бе внушил строг кодекс със забрани, подобни на тези, които сега Световната здравна организация разпространява из „третия свят“. Децата от улицата край нашата къща близеха „дондурма“ (турски сладолед) от количката на Сали дондурмаджията, а аз преглъщах слюнки, но спазвах табуто. Но татко имаше доверие на елитната сладкарница на Пешко и неговият сладолед стана едно от редките детски блаженства, които ми бяха позволени. На „Широк сокак“ се намираха и двете кина – едното тон-филм, другото ням-филм. Това бе в началото на тридесетте години и звуковият (тон) филм едва бе проходил и все още татко го смяташе за несериозно изкуство. Смътно си спомням само отделни картини от един звуков филм с водолази. По-често ме водеше в нем-филм. Киното беше на братя Манаки, които имаха и фото ателие. Татко беше приятел с единия от тях – не знам дали беше Милтон Манаки, първият кинооператор на Балканския полуостров, както твърдят македонските историци. По произход беше влах, но имаше много приятели сред българите (както тогава се самоопределяха предците на сегашните македонци). По българско време на витрините на неговото ателие бяха изложени снимки от комитски времена, правени от него. Това кино съм го запомнил много по-добре от звуковото. Със сигурност мога да идентифицирам някои от филмите, които съм гледал: как Чарли яде обувката си, как е глътнал свирката, как чисти снега, сляпата цветопродавачка, хлапето, което чупи прозорците, смешните крачки на малкия човек... Помня и сцени от други филми – „Чичо Томовата колиба“, великденски филм за страданията и възкресението на Христос, „Бен Хур“ и др. Веднъж Манаки ме въведе в „светая светих“ на киното – кабината с прожекционния апарат. Бях слушал за пожари от запалена целулоидна кинолента и сега усещам страха, с който прекрчих прага на малката кабина. Това беше една трудна

задача за моя детски ум – да разбере, че това което виждам на екрана не става сега, а е снимка от нещо натъкмено, което не е било действителност, но е по-силно от всяка действителност.

От тези детски спомени не мога да направя обективен разрез на битолското общество от началото на тридесетте години – все пак контактите на нашето семейство не бяха „рандомизирани – т.е. имаше някаква избирателност на тези, с които контактувахме. На първо място бяха нашите роднини – охридчани, които се бяха преселили в Битоля – Янкулови. Имаше и двама стари лекари, които вече не упражняваха професията си. Единият от тях – д-р Христиди е минавал за голям лекар и е първият в Македония., който е правил очни операции – срещу „перде“, катаракта (отстранявал е помътняла леща). Ефектът от тази операция е бил впечатляващ: правел слепите да прогледнат. Аз не го помня, но синът му беше поел неговия път и заедно с нас се пресели в Тирана, където също беше може би единственият лекар, който се занимаваше с очна хирургия. Помня съпругата му Марула, която също се гърчеше и дъщеря му – една или две години по-малка от мен. Те претендираха за европейски стил на живот, както те го разбираха и по-късно го поддържаха в Тирана. Къщата им в Битоля беше строена в края на XIX в. в европейски стил и наредбата беше такава. Имаха пиано и татко ми обясняваше, че това което свирят е валс от Шопен. Иначе си говореха по охридския диалект и както казах, бяха от рода на Патчеви, братовчеди на българския учител и войвода Методи Патчев, станал известен в тогавашната европейска преса с трагичния подвиг в Кадино село – Прилепско, в което се самоуби с цялата си чета за да не се предаде на аскера. Другият доктор, Николаки, също гърчещ се, беше братовчед на дядо Милуш. Къщата им беше по-скромна – подредба, характерна за средно богатите в Тракия, Македония и Епир: смесица между европейско и близко-източно влияние. Такива има сега и в Пловдив. Дъщеря му, Марийка, беше голяма мома, свирише на пиано най-вече австрийски популярни мелодии и песни. Запомнил съм една – за „Mein kleiner officier“. Тя наистина се ожени за офицер – сръбски поручик Драгиша, но малко преди Втората световна война се разведе. През Втората световна война Драгиша стана недичевист – привърженик на генерал Недич, който в началото на април 1941 г. се похвали, че за два дни ще превземе Виена, но след разгрома на кралската армия мина на страната на германците

и имаше диктаторска власт над Сърбия. Драгиша бил станал комендант на недичевата жандармерия в Белград. Този прогермански сръбски национализъм не е добре известен – дали наистина са вярвали, че с германците ще постигнат националистическите си цели или са се престрували за да запазят, това, което може да бъде запазено.

Но най-близки ни бяха хората, които и по национални чувства и по култура бяха близки до нас. Запомнил съм двама лекари, най-близките приятели на баща ми. Всяка седмица вечер си уреждаха гостувания и на чаша вино водеха дълги разговори. Обикновено започваха с медицински теми – случаи от тяхната практика, преминаваха към прочетеното в „La presse medicale“, което получаваше татко или виенски медицински списания „Wiener Medizinische Wochenschrift“ и други, които получаваше Кочо Робев. Но след втората чаша минаваха на македонска тема. Те пиеха умерено, макар и емоционалният градус да се повишаваше – винаги оставаха трезви. От техния анализ на миналото и настоящето съм запомнил много неща и нещо повече – продължавам да ги споделям. С почит се отнасях към героите на революционните борби, но смятах, че политиката на Екзархията е правилната. Считах за преждевременно Съединението: преди него между Македония и Източна Румелия не е имало граница – и стопанският и културен обмен между двете области се е развивал безпрепятствено, което е гарантирало българското национално единство. Неслучайно редица от деятелите на българската държава от Македония, както и на ВМОРО са се учили в Пловдив. Тогава този град преди Солун (до откриване на българската гимназия) е бил разсадник на българската интелигенция в Македония. Според тях Съединението е основната причина за упоритата съпротива на турските власти да не приложат чл. 23 от Берлинския договор, даващ възможност за известна ограничена автономност на Македония. За тях истинската българска институция, обединяваща целия български народ бе Екзархията. От сегашната ми гледна точка, тези техни възгледи оценявам като разбиране за естеството на българската нация като нация-култура, а не нация-държава. Стопанското и културно консолидиране на българската нация ще е предпоставка да се решат всички български и балкански проблеми. Смятах, че България е стабилното ядро на Балканите и не изпадаха в националистически блянове за „българските три мо-

рета“. Смятаха Балканската война за грешка – България воюва за да подари Македония на Гърция и Сърбия. Не можеха да се начудят на парадокса: България се бие срещу Турция, която признава българския характер на Македония и се съюзява със Сърбия и Гърция, които не признават такъв характер и многократно, по най-жесток начин бяха вече доказали това. Те са били младежи, ученици от горните класове на българските гимназии в Македония по време на Хуриета и властта на младотурците. Известни им бяха националистическите стремежи на младотурците и опитът им за една османска нация, но не вярваха, че тази опасност е толкова голяма, че прибързано да се отиде на самоубийственото решение за Балканска война, заедно със „съюзниците-разбойници“. Клане от типа на арменското не е могло да се извърши, когато на границата е надвиснала страховитата българска армия. Само при такава малко вероятна акция от страна на турците, екстремната ситуация би оправдала една война. Кланетата в Кочани и Щип са били предизвикани от ВМОРО-ска провокация, на която турците отговориха по обичайния си начин. Силата на българската армия е трябвало да се използва в по-подходящ момент. От тогава съм запомнил и епизода, който по-късно съм го слушал в различни варианти и не знам, кой е верният. Когато в 1913 г. Екзарх Йосиф пристигнал на софийската гара, Фердинанд дошъл да го посрещне и се навел да целуне ръката на българския първосвещеник. Последният сърдито си дръпнал ръката и му казал: „Аз тридесет и пет години с игла кладенец копах, ти с един удар го зарина“.

Разбира се, на тогавашната си възраст не можех да възприема тези идеи в цялата им последователност, но мисля, че ги възстановявам достоверно въз основа на автентични спомени и с помощта на чути по-късно разговори.

По-младият от тримата беше Кочо Робев, син на Иван и внук на д-р Константин Робев. Баща му се беше преселил в Битоля. Той е имал брат Наум, загинал като български офицер в Първата световна война. Неговата снимка в българска военна униформа, стоеше в тяхната къща в Битоля, по кралско време, а по-късно в Скопие по Титово. Кочо беше 7–8 години по-млад от татко, основното и средно образование бе получил в български училища, а висшето – по медицина във Виена, приятел и състудент на проф. Чиров. Беше културен и добър лекар, запазил това признание до края, въпреки

всички превратности, за които ще стане дума по-нататък. Имаше музикален талант – свиреше на цигулка и пиано и много по-късно – чак в наши дни разбрах, че е бил и композитор. Преди няколко години, вече в независима Македония в Струга се е състоял симпозиум за „Музичкото творештво на Константин Иван Робев“. Към неговата по-нататъшна съдба ще се върна по-късно. Съпругата му, Вера Руменова-Робева бе също културна жена, добра домакиня и помня вкуса на нейните торти и кремове. Тя е от известния род Руменови – дейци на Възраждането и освободителните борби. Нейни братовчеди са двама от най-известните лекари в София – хирург и детска лекарка.

От робевския род в Битоля съм запомнил и стария д-р Ангел (Ангелаки) Робев. Вероятно е бил на сегашната ми възраст, но образът му в моята памет е като за един достолепен старец, изискано облечен, с бастун с дръжка, вероятно от слонова кост. Той единствено от близките ни носеше брада – бяла, грижливо подстригана. Веднъж, когато съм боледувал с висока температура дойдоха лекарите – приятели на татко. Той вече не практикуваше, но дали беше случайно в къщи или беше повикан, се намеси в обсъждането на колегите си. Вероятно съзнаваше, че е лекар от отминал период и обикновено се въздържаше от медицинските разговори, които бяха обичайни в къщи. Аз го слушах внимателно и му симпатизирах, приех, че неговите съвети трябва да са най-добрите. По-късно научих, че в турско време е бил председател на българската община (не държавна, а гражданска институция, която се занимаваше с просветните и църковни дела). Бил е и във валийския съвет – не знам дали редовен член, или са го викали като най-авторитетен представител на българското население в Битоля. Не е взимал участие в революционните борби, но е бил в постоянен контакт с местните ръководители на ВМРО. В биографиите за Даме Груев се споменава като негов лекар, особено при едно по-сериозно боледуване на вождя на ВМРО от пневмония. Той имаше двама сина – Кочо и Дочо и една дъщеря. Последната живееше в София и имам спомен за нея, едва когато дойдохме тук. По-силен спомен имам от Дочо – докторът по финанси Теодоси Робев. Учил гимназия в София, следвал в Германия, той бе един от най-изтъкнатите интелектуалци на Вардарска Бановина. От него има останали няколко студии за икономиката на Македония. През 1938–1939 г. е бил един от инициато-

рите на сп. „Луч“, за което споменавам няколко пъти. В детските години имам блед спомен за него. Едва когато бяхме в Тирана научихме за неговата активна дейност в обществено политическия живот в Битоля под сръбска власт. Там спечели изборите за кмет и беше такъв през последните години на Кралска Югославия. Не съм сигурен, но май стана сенатор или депутат в Белград. Тогава македонците с все още българско съзнание спореха дали трябва да се игнорира напълно сръбската власт, или да се участва с надеждата да се помага на населението и да се запази, това, което е възможно от автентичния народен дух. В къщи се водеха остри спорове на тази тема. Автентичен документ за характера на дейността на „участниците“ е сп. „Луч“ и тяхната дейност е оставила следи, които имат значение и днес: Георги Киселинов, Кочо Рацин, Христо Попсимов и много други. През българското време (1941–1944 г.). Дочо стоеше на страна от властта. Публикува в сп. „Македонски преглед“ студия за икономиката на битолска област, а иначе се занимаваше с търговия на едро и имам спомен за няколко посещения на татко в неговата търговска кантора в старата чаршия. Между другото Симеон Радев беше го посъветвал да стои на страна – интелектуалци като него трябва да се запазят. Предвиждаше, че Германия ще загуби войната и Македония трябва да запази известен интелектуален потенциал за неизвестните бъдещи изпитания. През 1945 г. почти едновременно с нас се пресели в София. По този начин се предпази както от репресиите на титовци, така и от евентуалните македонистки съблазни. Служеше като обикновен чиновник – плановик и премълчаваше предишната си дейност. Дъщеря му, родена в София, високообразован доцент по медицина – едва след 1990 г. разбра какъв е бил баща ѝ. Неговата интелектуална мимикрия беше сполучила не само пред комунистите, но и пред най-близките. Аз много пъти го молах да напише спомени, които биха били изключително ценни за периода на Вардарска бановина, но поведението, което беше си изработил по време на комунизма да прикрива истинската си същност, го възпираше да направи своя ценен принос към близко минало на народа. През 70-те години понякога идваше в кафене „Куба“, където няколко македонски интелектуалци се събираха около „последният мохикан на българщината“ Коста Църнушанов. Все пак доживя да види, че това племе на „мохиканите“ не е изчезнало – почина през 1996 г. През осемдесетте години имах няколко

по-откровени разговора с него. Събитията в Полша, „Солидарност“, смъртта на Тито и почти невидимите за другите признаци в Югославия му даваха възможност да предвиди доста точно събитията, които станаха през последното десетилетие и които изненадаха големите западни и източни ръководители. Интелектуалците от кръга на татко виждаха по-добре балканските проблеми от високоучените и високоплатени експерти и съветници на ръководителите на великите сили. Обобщената поетическа метафора на Вазов за кулата, строена върху пясък, в която владее „духът чер на Велвезула“ те можеха да я конкретизират с примера на кралска и титова Югославия.

Между най-близките приятели на татко беше д-р Димитър Несторов. Той произхождаше от известния стружки род на Несторовци, познаваше се с татко от ученическите години, но се сблизиха повече при следването им в Женева. Той бе един от активистите на македонското дружество начело с д-р Анастас Коцарев и това се отбелязва от някои историци от титово време. Там беше се оженил за една швейцарка – мадам Алис. Имаха една дъщеря – моя връстница, която помня, както от ранното си детство, така и от гимназията в Битоля. Алис беше служила в швейцарската легация в Санкт Петербург и разказваше спомени за бурните събития през 1917 г. Иронично имитираше Ленин, когото, ако правилно съм запомнил, познавала още от Женева. По-късно, когато се свързаха с титовото движение тези подигравки престанаха и се превърнаха във възхвали. Когато бяхме в Тирана, тя заболя от някаква тежка ставна болест, с деформации, които били я направили неподвижна. Хирургите в Солун, Белград и Женева не се наемали да я излекуват. Наел се проф. Александър Станишев в София и извършил една от уникалните си операции, за която отдели място (с нейния пример) в ректорската си реч при 50-годишния юбилей на Софийския университет.

За съпруга ѝ д-р Димитър Несторов вече споменах, а ще се върна и по-нататък. Това, което в детството ми правеше впечатление, бе, че почти не говореше на своя стружки диалект, сходен, но все пак различаващ се от нашия варошки. За мен това беше литературният български език, който знаех от песните на Вазов, Ботев. Въпреки усилията си, и по-късно не можа напълно да се освободи от това опасно влияние. По идеи, доколкото можех тогава да разбера, не

се различаваше от тези на татко. По-късно обаче, искрено или не, се опита да възприеме коминтерновския македонизъм. В следващите глави ще се върна на тази тема.

Не знам колко е точно тогавашното ми впечатление, но от разговорите, които родителите ми водеха с „нашенците“ – техните възгледи не се различаваха от нашите. Считаха се за българи от Македония, но избягваха да казват опасната дума българи. Тогава се разшири използването на термина македонец – но не в сегашния смисъл, а като по-неопределено и по-малко опасно от термина българин. Едни и същи люде се самоопределяха ту като „бугари“, ту като македонци, в зависимост от обстановката, без да виждат противоречия между тези два термина. Чувах спорове, свързани с противопоставянето бугари-гърци, но не си спомням подобен спор по отношение на бугари-македонци. Да се назовеш „бугарин“ пред сърбин беше опасно. По-безопасно беше да се наречеш македонец, макар, че и този термин не им беше приятен. Сегашните твърдения на живи македонци, възрастни хора и техни потомци, че винаги са се определяли като македонци от сегашна проба е психологическа аберация под влияние на преживяното през последния половин век. Във всеки случай терминът македонец нямаше това съдържание, което му е вложено в Македония по титово време и сега. Подобно е било положението и в Македония под гръцка власт. Преди близо 30 години слушах едно интервю по радио Скопие с един бежанец от Драма. Той говореше, че по времето на Метакса било опасно да се наречеш българин и затова се наричали македонци, което било безопасно. Учудих се, че по онова време редакторите на радиото бяха допуснали излъчването на това самопризнание. Мисля, че в политическо отношение възгледите на нашия кръг бяха най-разпространените – или македонска държава (Швейцария на Балканите) или присъединяване към България. Пееха се песни, които можеха да се тълкуват като стремеж за самостоятелна Македония, но също и български – от Възраждането, Априлското въстание, войните. Спомените за тези песни са между най-достоверните от моето детство – спомням си точно кога и при какви обстоятелства съм ги чул, помня тяхната мелодия и отделни стихове – и то така, както тогава съм ги чул, а не както съм ги чел по-късно. Те са сигурната опора за достоверността на детските ми спомени. Не мога да твърдя, че във всички семейства са се пеели тези песни, но сигурно са били доста

разпространени, щом много от тях са се запазили и до днес. Даже и в Република Македония са издавани сборници с тези песни, разбира се с македонистки поправки и тълкувания. Такъв например е сборникът в два тома на песните на Вангелия Попстефания. Те в различна степен са изиграли ролята за запазване на спомена от миналото. Един македонист наскоро ми каза: „Бабите, които са пеели на внучетата си „бугарски песни“ са допринесли за повторното „бугаризиране“, което се извършва сега“.

Най-рано са ми пеели песни от репертоара на екзархийските училища: „Ябълки червенки, с клончета зеленки, хубавички са“, „Тамо край селото има кладенче...“, „Когато бях овчарче“... Запомнил съм и някои стихове: „Малко цвете съм в полето, аз съм синия синец...“ Почти едновременно с тях съм слушал и „патриотични песни“: „Тих, бел Дунав“, „Край Босфора шум се дига“. Около тези стихове се изграждаха картини за описаното събитие – как плува корабът Радецки, как гордо крачи Симеон пред стените на Цариград (представях си го като нашата Охридска крепост). Някои стихове ме затрудняваха – например „В мир и бранните поля“ (от „Питат ли ме де зората...“). Мадам Алис разказваше на дъщеричката си Лили и на мен някаква приказка за зъл магьосник „Мирибан“ (ако правилно съм запомнил) и напразно се опитвах да свържа френската приказка с Охрид и Вардар, споменавани в песента. За Търново ми беше по-лесно – имахме лозе в местността Търново край Охрид, а и до Битоля има село Търново. Всяка вечер си лягах с Вазовата молитва „Дядо Господи прости ми... мир, любов на всички братя и добро на наш народ“.

Друга категория песни бяха от Илинденските борби. Обичах да ми пеят за юнаци, за войводи. Любими ми бяха две простички песни: „Чекаларов викаше ура момчета, ура момчета, македончета, сардисайте го, жив фатете го това мръсно куче, отнесете го дур до София, во комитетот“. Отнасяше се за една битка през Илинденското въстание, в която за малко не били пленили един турски паша. От тогава костурският войвода Чекаларов ми стана любимият юнак. Сега почти всеки ден минавам край къщата срещу Военната академия на бул. „Евлоги Георгиев“ на която е написано, че там е живял войводата Васил Чекаларов и така всеки ден този спомен от детството ми в Битоля се връща отново и отново. Друга простичка песен беше за Демир Хисарския войвода, Йордан Пиперката –

„Йордан има тънка пушка, тънка пушка манлихерка...“ Причината да ми правят впечатление тези песни и да ги запомня и досега е не толкова простичкият им текст и мелодия, колкото образа на юнака-победител. Затова избягвах да слушам песента за Христо Узунов, за когото имах изграден образ в съзнанието си от многократно слушаните разкази за пребиваването му в нашата къща. В песента обаче се пееше за неговата гибел, а аз не исках юнакът да умре. В нея се чува ехо от Ботевите песни. Такова отношение имах и към другите песни за героичната гибел на юнака: „Жив е той, жив е“, песента за Методи Патчев и трагедията в Кадино село, за подвига на „Гавазов, Ченков и Стоян Лазов“, за Александър Турунджов. Знаех, че този войвода е обесен на едно дърво на малко площадче – Ат пазар, от другата страна на Драгора, срещу къщата в която живеехме. Наблизо имаше бакалница и аз избягвах да отивам в нея и да придружавам някой от по-големите, които отиваха нататък за покупки.

Широк спектър представляваха песните от Първата световна война. Писах, как в с. Оризари ни посрещнаха с „Шуми Марица“. Интересно е, че „Покойници, вий в други полк минахте“ не будеше у мен жалните чувства, както песните за загиналите юнаци. Може би, защото жертвите не бяха персонифицирани поименно. По-скоро ми правеха впечатление стиховете за „българските планини зелени“, за „Ехото на Витоша бурлива, за вашето ура!“. Витоша присъствуваше в съзнанието ми и чрез песента за „Винишката афера“ на Христо Матов: „Висш си вишила Витошо мила, висш си вишила до синьо небе...“ и по-нататък: „Дел ти се паднал Витошо майко... стожер да бъдеш, стожер народен“ – защото е над „Средеца града, наша столицина“. Тези песни от илинденския период бяха все още почти изцяло запазени. Неравностойни по качество, взети заедно, те поддържаха романтичния спомен за онези борби. Запомнил съм една характерна в това отношение песен, която съм слушал само вкъщи и нито съм я чул, нито съм я чел другаде: „Спи спокойно мое детенце, спи ми мой планински цар, в твоята люлчица сиромашка, грее златната луна“. По-нататък майката мечтаела, как синът ѝ ще расне, порасне, как ще стане млад войвода и ще бъде „страшен за тирана, мил за бедната рая“. Такива майчини мечти са възможни само за народ, обзет от опиянението на борбата. В този дух бяха възприемани и песни, създадени по съвсем друг повод и отразяващи вътрепартийни борби в българското княжество. Такава беше песен-

та за един от заговорниците срещу Стамболов – Александър Карагюлев Охридски („За свобода съм се борил, за човешки правдини“). Много бяха и войнишките песни от фронта край Битоля и Мокра планина. Там се пееше за „Село Карамани, в страшните окопи“, а това село е съвсем до Битоля. С мелодията на валс от началото на века се пееше за битките при Мокра планина, която беше на отсрещния бряг на нашето езеро, за подвига на поручик Бърдаров, за взводните подофицери, които след гибелта на ротните и полуротните офицери успешно отблъснали френската атака... Тези военни песни не се пееха в къщи, но съм ги слушал от рибарите навътре в езерото и от чалгаджиите (групата „Садило“), разбира се не навън, а в затворени помещения. От тази група песни, може би най-популярна бе песента за Дранговия полк „Гордей се майко Българо, със своите синове герои“. И сега, като затворя очи пред мен е образът на героя – с револвер в ръка, командува „Напред на нож“, а „французите позорно бягат, остали страшните окопи, покрити с телени мрежи“.

По-открито се пееха някои романтични песни: „По моря се скитам ази, между бурните талози, черни облаци и мрачни, а звезда ний една“. Тази песен съм я чувал и в Титово време, вървейки по сокаците на Месокастро. Дълъг ще е списъкът на песните, които са били популярни в началото на миналия век в България и продължаваха да се пеят и в Македония през моето детство и до днес. И сега могат да се чуят в охридските кръчми: „Реших да се ожена, дорде съм още млад“, „Аз съм мома англичанка“ и други шлагерни песни по текст на Иван Вазов.

Може би най-устойчив беше репертоарът на Ботевите песни: „Жив е той, жив е“, „Тежко, тежко, вино дайте!“, „По чувства сме братя ний с тебе“, „О мой Боже, правий Боже“ През периода на илинденските борби те са били основните вдъхновители на тези, които са отивали на подвиг и на смърт, затова като кощунство възприемам опитите за пародийни преводи на сегашния литературен македонски език. Много популярна и по мое време беше песента на Стамболов: „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари“.

Всички тези песни са български, без никакъв намек за македонски сепаратизъм. Но имаше и няколко песни, които сега могат да се тълкуват, че съдържат такива елементи, но тогавашните певци не са намирали никакво противоречие между тях и Вазовите и Ботеви

песни. Тук може да спомена песента на Трайко Китанчев: „От връх Пирин планина, отчаян глас се чува: Македония плаче“. Песента за андартските зверства в село Загоричане: „Народе македонски, с какви идеи си ти? Стига веч събуди се, свести се, недей спи!“. Имаше още една, която би улеснила сегашните македонисти – тя е за една върховистка акция в Пиринско: „Пиринско орле, орле високо, високо леташ, далеко гледаш, дали ми гледаш, кай пушки пукат, люгето охкат? Дали Русия Плевен разбива, или България Пирот превзема? – Нито Русия Плевен разбива, нито България Пирот превзема, тук ми се бият све македонци, на Александъра славни потомци“. Разбира се, певците не са влагали сегашния македонистки смисъл, но славата на Александър е съблазнявала мнозина и тогава, както някога и фанатичния българин – Георги Раковски. Имаше и една националистична анти гръцка песен с рефрен: „Нека да разберат гръцките андарты, македонска земя неще ги, неще“ Помакедончена, тази песен, сега е сигнал на Радио Скопие („нека да разберат проклетите фашисти, македонско име нема да загине“).

Тук споменавам песните, които по някакъв начин изразяват народностното съзнание на певците. Ако измъкна от паметта си всички песни, които съм запомнил, да са се пеели през моето детство в Битоля и Охрид, ще се получи списък, който ще съвпада със списъка на някой музиколог, възстановяващ пълния набор на популярни песни в началото на ХХ в. в българската държава. Тогава всички нива на културата бяха общи: народната, идваща от вековете, нововъзприетата субкултура със сантиментални и „градски“ песни, както и принадлежащите към по-високите етажи на културата. Арии от популярните опери в кръга на баща ми се пееха на български, от репертоара на Софийската опера: „Аида“, „Кармен“, както и някои Шубертови, Брамсови, Офенбахови песни. Европейската култура в Македония от началото на ХХ в. е прониквала през България и носеше български отпечатък. Тогава в представата на македонците България беше символ на култура и едно от главните усилия на сръбската пропаганда по време на и на кралска и на титова Югославия беше да обърнат тази представа. Това беше лесно по обясними причини – европейското стигаше до Македония през Сърбия. Така за мнозина тя стана носител на култура, а България беше дива, нискокултурна страна. През последните години, някои македонски интелектуалци преживяха шок, когато видяха че във

всяка българска къща има „цел зид книги“, докато у тях те се броят на пръсти.

Темата за българските песни в Македония е голяма и не може да бъде обхваната в цялата пълнота от моите детски спомени. Тя е достойна задача за едно сериозно изследване.

Спомените за детското ми обкръжение са доста бледи. Бях мълчаливо, затворено и необщително момче – жадно възприемах всичко наоколо, затова съм запомнил много подробности, думи и разговори, които по-късно разбрах и дешифрирах, но се държах пасивно. Старостта не променя човека, тя го разкрива. Сегашната ми приказливост и стремеж към обществена активност сигурно имат предпоставки в унаследени особености. В детството те са били подтиснати вероятно, защото растях в скръбната атмосфера след смъртта на по-голямата ми сестра. Общувах с децата на приятелите на родителите ми. Но излизах навън и там срещах и други деца, с които съм играел. Запомнил съм едно момче – Ицо. То живееше в една по-малка, едноетажна съседна съща. Не съм запомнил родителите му, за него се грижеше баба му. Тя му приготвяше за закуска филийка черен хляб, полята със зехтин и наръсена с буковски пипер – едро стрити червени, леко люти чушки от село Буково. Този пипер и сега е известен в Македония и понякога ми носят от там. А моята закуска най-често беше бял хляб, намазан с краве масло (бутер, както казваха и тогава и сега, използвайки тази немска дума, проникнала от Сърбия) и някакъв мармалад. Филийката с буковски пипер ми се струваше по-вкусна и аз често предлагах (или ми предлагаше Ицо) размяна. Той понякога идваше в къщи и караше в дългия ни коридор моя детски велосипед с три колела. В моите спомени той прекаляваше с това, но не съм запомнил да съм му отказвал. Четиридесет години след това, когато бях на гости в Охрид при братовчедите ми, късно вечерта пристигна дъщеря им Искра, студентка по медицина в Скопие. Беше радостно възбудена и без да знае, че съм в момента в къщи, още от вратата обяви, че си взела изпита по физиология, благодарение на Миле, т.е. на мен. Преди това била скъсана, и този път имала трудности с въпросите, но доцент Наумовски, прочитайки фамилното име Огенова, я запитал дали е нещо роднина с Миле Огенов, т.е. с мен. Когато потвърдила, се впуснал в детски спомени и се оплакал, че аз не съм му отстъпвал велосипедчето. От онези далечни години на началото на

тридесетте до сега не съм се срещал с доц. Наумовски, даже не знаех, че се казва така, но детският спомен го идентифицира безпогрешно. Случаят представлява интерес и от гледна точка на това, как едни и същи случки и поведения субективно се възприемат по обратен начин: в моя спомен, той непрекъснато ми взимаше велосипеда, в неговия – аз трудно съм му го давал. Този дребен детски спомен ме кара да бъда предпазлив към спомените си и да ги подлагам на критичен разбор, което разбира се е трудно постижимо. В конкретния случай изглежда и двамата сме били прави – детската ненаситност не може да прецени кое е достатъчно. А също и скълата на ценностите е различна – аз съм запомнил филийката поръсена с буковски пипер, той велосипеда, какъвто по онова време, малко деца са имали. Сега ми остава съжалението, че не съм успял да се срещна с колегата от Скопския медицински факултет, някогашното бедно момче от ранните ми години. Два пъти съм ходил там да го търся, но сме се разминавали.

В сравнение с другите деца бях облагодетелствуван – лекарите бяха между по-богатата част от „средната класа“. Затова имах и дрехи и играчки, каквито малко деца са имали в Битоля. Освен, че ги купувах в безистена и магазините по Широк сокак, понякога ми ги носеха и от Скопие и от Солун. Запомнил съм едно пътуване на родителите ми – на тогава прочутия Солунски панаир. Татко и мама, заедно с Несторови – Димитър и мадам Алис, тръгнаха с лека кола. Но късно през нощта се върнаха. Мадам Алис беснееше – граничният гръцки офицер не ги пуснал, защото нещо с визите не било на ред. Те се опитали да му обяснят, че лично гръцкият консул в Битоля им ги бил дал, но офицерът не възприемал никакви обяснения и ги нарекъл неразбрани балканци. „Аз балканка?!“ – се възмущаваше швейцарката мадам Алис. Всъщност не могли да се разберат и езиково – гръцкият офицер разбирал малко нещо от местния диалект и може би не разбрал, че му говорели на европейски език – френски, който тогава беше все още международен. Все пак на другия ден заминаха и когато се завърнаха ми донесоха много подаръци. Те бяха наредени в гостната и на полилея беше закачен един аероплан, който правеше кръгове и светеше с червени и зелени лампички. Заинтригуван да разбере тайните на този ефект, аз още същия ден го разглобих и не можах да го слобя, нито аз, нито по-големите. Така този аероплан си остана в моите спомени, едно

мимолетно видение. За невинния начин, по който сръбският език проникваше даже въщи, говорят названията на новите изделия, включително и на играчките. Така една игра, умалено копие на сегашния „боулинг“ се наричаше по сръбски „куклана“ – с дървена топка се събаряха наредени „дървени кукли“. Веднъж наши приятели ми донесоха от Сплит, където са летували една „једреница“. Майка ми обясни, че това е платноходка, но за мен си остана једреница, защото това име носеше очарованието на далечното синьо море, в което се превръщаше ваната, когато си играех с тази једреница.

В национален план споровете бяха гръцко-български. Тогава в Битоля имаше все още доста гъркомани – повечето власи. Не съм запомнил сърбомани, независимо, че вече 15 години властите се опитваха по всякакъв начин да ни посърбят. Тази дума сърбоманин обаче я знаех, тя се отнасяше за отделни лица, за които бях чувал, но не ги бях виждал. Помня възбудения Кръсте от Оризари, който се възмущаваше от речта в Белградския парламент на Стрезов, депутат от Ресен (за него пише и Симеон Радев в „Ранни спомени“). Стрезови бяха между първенците в Ресен, даже имаше легенда, че произхождат от деспот Стрез, роднина на Асеновци, вероятно брат на цар Борил, убит при клопка, устроена от сръбския светец Сава. Кръсте отишъл при въпросния депутат и му рекъл: „Кой ти кладе [сложи] жар на меот [корема] да се наречеш сърбин и да ни обявиш за сърби.“ В съзнанието на стария илинденец българин не може да признае, че е сърбин, даже и при най-жестоки мъчения.

Впрочем, сещам се, че бях видял едни сърбоманин. Беше край бабиното лозе в Горица* – тъпчеше с крак сухата трева, която беше подпалил с кибритена клечка. Татко притича да му помогне и поведоха някакъв разговор. После ми обясни, че това е журналистът или писателят Шантич, за когото бях чувал, че бил посърбен. Истинското му име беше Шанданов – роднина на Перо Шанданов, един от ръководителите на Протогеровистката ВМРО. Татко беше ми разказвал за смешните му приключения на дребен измамник в Париж като експлоатирал симпатиите на французите към Сърбия след Първата световна война и съвпадението с фамилното име на

* „Горица“ – хълм на срещуположния край на Охридския залив, на около 4 км от града. Там е резиденция „Биляна“ и хотел, запазил името на хълма.

известния сръбски поет Алекса Шантич. В Париж поддържал контакти с татко и с д-р Анастас Коцарев, като съграждани, но имало съмнение, че изпълнява задачи на сръбските тайни служби.

Говореше се и за проф. Шахович. Той бе известен в световната медицинска литература със своите изследвания за функциите на щитовидната жлеза. По-голямата част от неговия род бе в София, техен бе и най-големият магазин за млечни произведения на площад „Бански“ или на съседна улица. Не знам дали е имал сърбомански прояви, но като негов антипод в национално отношение ми се сочеше татковият приятел д-р Анастас Коцарев.

Бях чувал и за още един сърбоманин – Кръстич, който се бе оженил за една далечна наша роднина. Беше от охридските села, от фамилия, попаднала под сръбско влияние още от турско време. В края на петдесетте години мама отново се е срещнала с него и той ѝ подарил една негова книга с посвещение. Тя беше сборник разкази, написани на литературен сръбски език, в които се описваше битът на родното му село. Нямаше намек за сръбството, защото книгата бе издадена в титова Югославия, и бе приет македонизмът като официална идеология.

Разбира се, да се наречеш открито българин във Вардарска бановина беше смъртна опасност. Разрешеното самоопределяне беше „Ja сум прави србин“. Така са карали учениците да започват учебния час. Но аз не съм ходил в сръбско училище. За щастие в Битоля имаше френско училище, а Франция беше закрилницата на Сърбия. Американският българофилски пансион беше затворен. В това френско училище постъпих в подготвителния клас. Със симпатия си спомням учителките *seur Marie* и мамзел (*mademoiselle*) Шмид, които ни учеха френски. Но идваше и един сръбски поп. Училището беше католическо, но отстъпваха пред сръбското православие. Този поп трябваше да ни учи закон божий, но използваше случая да ни говори лошо за българите. Сестра ми беше в по-горните класове и по една закостеняла католическа методика учеше „*par coeur*“ (наизуст) уроците за Шарлеман (Карл Велики), Наполеон и др. френски герои, с които бяха запълнени тогавашните френски учебници, надъхвани с еуфорията и грандоманията на Версайските победители. Но и тя имаше часове по сръбски. Учеше наизуст едно стихотворение за Косовската битка и за един гарван, прелетял от Косово поле „у проклетој Паланку“. Една ученичка попитала – защо е

проклета Паланка „Они су тамо бугари“ бил убедителният отговор на сръбския учител. Както мама през 1913 г., така и сестра ми двадесет години по-късно учеше сръбската поема за Св. Сава: „Ко уда-ра тако позно у капии затвореног светогорског манастира...“ И сега в Република Македония ни казват видни тамошни дейци „Как не може да разберете, ние от първо отделение учехме сръбски. И то не само в Карагеоргичево, но и в Титово време. Все пак през Титово време учехме и македонски“.

Сестра ми беше добра ученичка. Дълго пазехме снимката ѝ с медал като отличничка. На тържеството трябваше да издекламира едно сръбско патриотично стихотворение. Не си спомням стиховете, но когато трябваше да каже че „и за сръбство е готова да умре“ или нещо подобно, тя се запъна, зачерви се и с усилие произнесе „и за сръбство“. Десет годишното момиче знаеше, че не сме сърби и че сърбите са наши насилници, и че е принудена да казва една лъжа.

Тогава получи по-широко разпространение самоопределението „македонци“. Не можех да направя анализ, какво влагахме в това самоопределение и знаех, че едновременно сме и македонци и българи. С термин, който мога да определя сега, това значеше, че българин и македонец не са антоними – едното название, не изключваше другото. Еволюцията на термина „македонец“ е основна задача на този текст и по-нататък ще се опитам да я проследя въз основа не само на прочетеното, но и на субективните възприятия. Във всеки случай през моето детство думата „македонец“ не беше толкова опасна, колкото „българин“. Както във Вазовото стихотворение на въпроса „Па шта си ти“ отговорът трябваше да бъде „прави србин“, но се допускаше и друго самоопределение – „кюрд, циганин, индиец – но само българин не се признавай“. Неопределената защитна дума македонец, се превърна постепенно в национално самоопределение.

Църквата беше сръбска. Но ние живеехме едновременно в две паралелни времена – сегашното и Възрожденското. За нас църквата „Св. Неделя“ беше българска, а „Св. Димитър“ – гръцката. Българските владици и свещеници отдавна бяха изгонени, и в бившата българска църква „Св. Неделя“ служеха сръбски свещеници, но за нас тя все още си беше българска, усещахме по-силно духовете на възрожденците, отколкото реалното присъствие на сръбските свещеници. Не ходехме в „Св. Димитър“ – за нас тя все още си беше

гръцка. Сега българските туристически групи ги водят в „Св. Димитър“ – и с нищо не им напомнят за подвига на Възраждането.

Една от най-представителните сгради на града беше Българската митрополия, строена в края на XIX в. В детството ми продължаваше да се нарича „Българската митрополия“, въпреки, че там беше сръбският владика. От прозореца на дневната стая на къщата, в която живеехме, се виждаше покривът на тази митрополия. На него стърчаха комините, завършващи с устройства които се въртяха според посоката на вятъра. Те приличаха на средновековни шлемове и ако се изразя сега патетично, бих казал, че те за мен бяха безсмъртните стражи на тази българска духовна крепост.

Отношението ми към сърбите беше раздвоено. От една страна те бяха поробители и насилници – това бяха офицерите и жандармите. Но от друга страна – сърби бяха и Ленче от Прокупле и Михайло „из бугарске Мораве“, към които бях силно привързан. Така в детството ми имаше и лоши сърби и добри сърби. Татко ни учеше на човеколюбие и никога не се опитваше да ни насажда омраза към сърбите. Затова със сестра ми си представяхме как може да се освободим без убийства и кръвопролитие. Знаехме песента „Тирани, чудо ще направим, ний сръбско (не чуждо, както е в оргинала) робство не търпим. С юнашка кръв ще ви удавим и пак ще се освободим“, но ние мечтаехме за освобождение без кръвопролитие. Въобразявахме си, че ще стана лекар или химик, който ще изобрети газ, избирателно приспиващ само сърби. Тогава ще ги натоварим на влакове и ще ги върнем там от където са дошли. Вдъхновявах се от войводите и юнаците, но за себе си приемах и друга тактика. Всъщност вълшебният избирателен психотропен газ беше по-късна измислица, когато можех да възприема морализаторските поучения на татко. В по-ранното си детство мечтаех да стана направо войвода. Това заявих и на едни сръбски офицери, които бяха дошли на гости по повод на някакъв празник (дали не беше рожденият и имен ден на татко – 3 март, прикрито чествуване на Сан-Стефанска България?). Татко като ме чу се смути, но бързо съобрази: „Войвода като Путник“ (сръбският главнокомандуващ от Първата световна война с чин „войвода“, аналог на маршал). Сърбите дали наистина или привидно, приеха това обяснение и ме похвалиха за патриотичното (сръбско) желание. Нямахме български книги. По-късно разбрах, че те са скрити в двата огромни сандъка в охридската ни

къща. Татко ме възпитаваше, като ми разказваше за юнаци, учени и писатели. Рецитираше ми народни песни, като ми казваше, че са от Миладиновия сборник. Едва ли беше ги запомнил наизуст, но беше усвоил народната поезика и начина за изразяване. Най-често бяха за Крали Марко и аз си представях, как над Прилеп грее звезда вечерница, как Крали Марко сяда за вечеря, как му говори майка Ефросина да оседлае коня Шарколия, как се бие с Муса Кеседжия и размахва тежка боздугана.

Разказваше ми и за чужди юнаци – за Ахил, за Одисей. Живо си представях Вилхелм Тел в лодката в бурното езеро край скалите на Канео. Но за пример ми сочеше не юнаците, а учените и писателите. Оттогава помня имената на Пастър, Кох, Айнщайн, Лев Толстой, Виктор Юго, Гьоте, Шилер...

За сръбските офицери имам и друг спомен. Понякога татко ни водеше в ресторанта на офицерския клуб. Това беше едноетажна постройка, вероятно от турско време, новият клуб беше в строеж. По масите наоколо бяха насядали сръбски офицери. Не разбирах наздравичите им, но въкъщи мама ми обясни, че си пожелавали да пият наздравича „Из годину у Софију“ – т.е. да окупираат омразната им бугарска държава. И са пеели едно хоро: „Киша пада, Бугарска пропада“. Татко като лекар участвуваше в комисиите за новобранци. В едно село около Битоля след работа имало пир на една поляна. Един пийнал офицер му казал: „Да знаеш колко бугараши от това село съм разстрелял тук! Костите им са под нас“. Веднъж били около завоя на Черна и разглеждали окопите и бункерите, които смятали, че са правили швабите (германците). Попаднали и на лазарета на татко от войната. Разбира се, той не се разкрил, това би било гибелно за него.

Като лекар във военна болница на татко му бил предоставен ординарец „из неборачке чете“. Запомнил съм един от тях Михайло. Той ме е водил в казарменото помещение около щаба на дивизията. Михайло беше простовато, но добродушно момче. Извеждаше ме на разходка из околностите на града и аз се привързах към него. Струваше ми се, че говори по сръбски, но вероятно беше някакъв смесен диалект от Поморавието. Смятахме го за сърбин, а той знаеше, че сме българи. Веднъж призна пред мама: „Госпоѓо, и ми смо бугари, из бугарске Мораве“ (сега Южна Моравя).

По-голямата част от моето детство прекарах в Битоля, но лятно време от юни до гроздобер – в Охрид. Макар и в Битоля, аз винаги съм се чувствувал охридчанин. Нашето семейство беше късче от Охрид, временно преселено в Битоля. Говореше се на охридски диалект и то на варошанския вариант. В паспорта ми сега пише: роден в Битоля, но кръщелното е издадено от охридската църква „Св. Климент“. Изглежда родителите ми са държали да бъде кръстен именно в Охрид. Още повече, че кумът (това е народно название, а кръстник – е черковното) е охридчанин. Както писах по-горе, тогава в Македония (мисля, че и сега) кумството се предава по наследство. По-късно и татко правеше така – възлагал ми е на мен да изпълнявам това негово задължение*. Когато бяхме в Тирана и София, включително и по титово време, сме получавали писма, с които се искаше съгласието на татко, поради невъзможност лично да присъствува, да делегира това свое право на лице, предложено от родителите. Така и по кръщение съм си охридчанин.

Казвали са ми, че ние с Несторови сме били първите летовници, които открили Охрид, като курортен град. Това е било по стечение на обстоятелствата – ние просто се връщахме в родния град, в който още не бяха свикнали да идват летовници-туристи. А Димитър Несторов беше стружанин, но Охрид беше по-подходящ за летуване. Те ходеха, вероятно по настояване на мадам Алис и на далматинското крайбрежие, като съчетаваха морски с езерен, почти планински курорт в Охрид. Все пак изглежда са идвали и някои други летовници, свидетелство за което е, че почнаха да строят и хотели. Най-напред беше хотел „Српски Крал“ на татковия приятел Андон Радич (такова му беше фамилното име, но окончанието „ич“ го спазвахме в чест на Степан Радич**, защитник и на македонците).

* През 1942г. татко ми възложи да кумувам на една сватба в Рамне. Това е старинното село Равне, в което е писан Болонският псалтир по времето на българския цар Иван Асен II. На сватбата беше дошъл и известният етнограф Христо Вакарелски, който изучаваше ритуала, снимаше и записваше, а аз се стараех несръчно да правя това, което ми казваха. Най-трудното ми беше да яздя на кон по планинската пътека до село Велестово, от където беше невестата, но не е достойно кумът да ходи пеша. Тази сватба е описана в Известията на Етнографския музей (мисля, че е ИНЕМ).

** Стйепан Радич – хърватски политик, лидер на хърватската селска партия. Стремел се с политически средства към равнопоставеност за всички южнославянски народи федерация. Убит от сръбски шовинисти в Белградския парламент.

Беше нарекъл хотела си така за прикритие, а тогава беше запален българин, както и по българско време. По-късно се построиха и по-модерните хотели – „Турист“ и „Бел-вю“.

Със сигурност обаче мога да твърдя, че плажовете в подножието на Горица за пръв път са използвани от нас. Това е подножието на хълма, на върха на който построиха резиденция „Биляна“ за Тито, но той бил спал само веднъж в нея. От към юг, плажовете са по-обширни и местността се наричаше „Св. Стефан“, но ние предпочитаме по-малките плажове като ложи, непосредствено под хълма, където сега е хотел „Горица“. По тези места не идваха летовници, понякога имаше рибари. Те теплеха „влак“, така се наричат големите и дълги мрежи, които с чунове ограждат значително езерно пространство в полукръг, който се стеснява, като се тегли откъм брега. Мрежата се влече (от там – влак) и попадналите в тази клопка риби се извличат на брега. Рибарите ни бяха познати, най-често от махалата Канео. Когато минавахме с лодката (кайче, от умалително на каик, по турски лодка) край техните чунове чувахме техните песни – най-често български патриотически из репертоара, който споменах. Запазил съм една снимка – в лодка из тези места. Аз вероятно петгодишен, замислено съм подпирал главата си на борда на лодката. Лодката има надпис – естествено „Св. Сава“, а лодкарят е от онези рибари, които пееха „Гордей се майко Българии със своите синове герои“. Както за споменатия по-горе хотелиер, знаците на сръбството за него не значеха нищо – те бяха външен атрибут, необходим за оцеляването. Както и сръбската униформа на татко. Това хитруване беше една от тактиките на оцеляването. Без него може би сръбите щяха да успеят да постигнат целта си – за десет години да посърбят македонците.

Плажовете там са с едър пясък, примесен с малки заоблени камъчета, някои много красиви и ние си ги събирахме. Това правих и лятос из същите места. А водата е прозрачна – дъното се вижда, казват до към 15 метра. Веднъж мама си изпусна часовника, и Митко – седемнадесетгодишен наш роднина, се спусна и от дълбочина, както каза 8 метра, видя и извади часовника. Учеха ме да плувам, като ми връзваха пояс от коркови блокчета – „ситки“. В източното подножие на хълма беше най-голямото лозе на баба. Те бяха пет или шест, всяко от които раждаше грозде с различно качество. Бяха стари сортове, отпреди филоксерата – дребни, но много сладки

зърна, особено бялото. Имаше и по-едро, хрупкаво – „кадъмпармей“ – т. е. съкратено по странен охридски начин турското название „кадън пармак“ (пръст на кадъна). Удоволствието, което ни предлагаше езерото се съчетаваше с това на лозето и на цялата околност: „Поле погледнеш или планина, всегде Божева е хубавина“ (Константин Миладинов, „Тъга за юг“). Всяка оценка за „най-“ е неточна, но за мен Охрид, езерото и околностите са най-красивото място на земята.

Нямам спомен сред нашите познати да са се водили някакви спорове по политически и национални въпроси, освен тези диалози, които споменах. Сръбската теза не се застъпваше от никой наш познат. Имаше неколцина сърбомани, но с тях не контактувахме. За хората от нашето обкръжение сръбската власт беше чужда, съобразяваха се с нея, стараеха се да не я предизвикат, но гледаха да са настрана от нея. След няколко години обаче, когато бяхме в Тирана, някои от приятелите на татко влязоха в политическия живот – кандидатстваха за кмет или депутат. Така кмет на Охрид стана един от най-близките приятели на татко – Анастас Чорбев. Мотивът му беше, да спасява каквото може. И наистина през втората половина на тридесетте години благоустрои града. Както ми обясни по-късно, в титово време, още тогава е преценил българската кауза за окончателно загубена. Обладан от великото безумие винеше се, че през 1915 г. е бил един от инициаторите на демонстрациите в София за война със сърбите. Участвувал е активно в тази война, имал е и български орден за храброст, но вече поумнял, разбрал, че трябва да се съобрази, както с Карагьоргичева, така и с Титова Югославия. Комунистите му конфискуваха цялото богатство, оставиха му само една стара къща в града и една ябълкова градина, от която се препитаваше. По-късно приемаше македонизма като единствената възможност за оцеляване. Но пред татко, както по-късно и пред мен, не отричаше, че сме българи. При една от последните срещи го потърсих в неговата ябълкова градина. Когато се приближих, чух го да припява: „Ний българи сме... на Охрида водите сини, чудни... напомнят ни несвършеното дело“. От дъното на неговите спомени „de profundis“ избиваше българщина и тъга по „несвършеното дело“. Неговото навлизане във властта съвпаднаше с известна либерализация след убийството на крал Александър. Сметчането на режима облекчи живота на македонците, но от национална гледна

точка увеличи опасността за асимилация. Дали саможертвеният атентат на Владо Черноземски не допринесе за това?

Аз бях малък и едва ли съм щял да усетя настъплението на македонизма, даже и да го е имало. Но и татко, който контактуваше с много и различни люде, разбра за него чак през 1937 г. Между тези на които беше оказал помощ бяха и някои бъдещи македонисти – както един от най-близките му приятели – бъдещият титов министър д-р Димитър Несторов, както и Кирил Мильовски – един от шефовете на зловещата ОЗНА*, по-късно югославски посланик в София и македонски академик.

Сръбско-руската идея за отделна македонска нация нямаше успех докато комунистите не я подхванаха. Приемаше се идеята на ВМРО за самостоятелна македонска държава – Швейцария на Балканите. След катастрофите присъединяването към българската държава се смяташе за невъзможно. Сегашните европейски идеи за взаимоотношение между етносите бяха приети още от лидерите на ВМОРО – Даме Груев, Гоце Делчев, Пере Тошев в края на XIX в. Те, както някога Левски, бяха изпреварили времето си. Кръгът на татко беше приел същите идеи, особено след несполуките за присъединяване към България през Балканските и Първата световна война. Европа още на Цариградската конференция от 1876–1877 г. беше казала своята дума: не може да има единна голяма държава, обхващаща Източните и Западните Балкани – от Черно море до Албанските планини. Двете Българи от Цариградската конференция бяха относително благоприятно решение. В изменен вариант, това решение сега частично се осъществява със създаването на Република Македония.

Сърбите бяха почнали да колонизират Македония. Край Охрид също беше създадено село от черногорски колонисти, които тогава по отношение на македонците, се изявяваха като по-големи сръбски шовинисти от самите сърби. Тази колонизация започна веднага след Първата световна война и ВМРО съзря в нея най-голямата опасност. Затова си позволи да използва и най-жестоките средства – чрез терор да предупреди колонистите, че не е безопасно за тях да идват в тази земя, която не ги иска. Пред пътя им се изправяше

* ОЗНА – Отсек за защита на народа, предшественик на УДБА.

образът на легендарния страшен войвода Тодор Александров. Това забави, но не спря притока на колонистите, особено след отслабването на ВМРО. Спасителна се оказа германо-българската „окупация“ на преди това окупираната от сърбите земя. Ако не беше тази вторична окупация събитията в Македония щяха да бъдат копие на босненските трагедии.

Глава 7

ЕДИН ВЪЗРОЖДЕНСКИ СВЯТ В ТИРАНА

През детството в Битоля мислех, че сме в тихо пристанище. Премеждията, за които бях слушал, принадлежаха към миналото. Знаех, че сме под робство, но то беше абстрактно за мен – така казваха големите. Под това влияние чувствавах неясен страх от сръбските жандарми и офицери. Предупреждаваха ме, да не приказвам за разговорите в къщи, за песните. Единственото ограничение, което изпитах, беше когато проплаках татко да ми купи играчка – пистолет с капсули, които гърмят. За такава покупка обаче, трябваше разрешение от властите. Не знам мотивите, но такова разрешение се даваше само на благонадеждните. Татко ми обясняваше, че тази забрана е за да не се възпитават децата да стават войводи, какъвто всъщност исках да стана и аз, и да се борят против сръбското робство. Иначе времето на жестоките репресии бе отминало. Само понякога се чуваше, че някой е арестуван, че някой е изчезнал. Тактиката на властите бе, по някакъв начин да заселят неблагонадеждните във вътрешността на Сърбия или да ги накарат да емигрират. Това го правеха чрез неясна заплаха от тайните сръбски комитети – остатъци или поделения на техните „дрни“ и „бели“ руки. Сега са намерени документи, от които се вижда, че сръбската организация „Одбрана“ на известния убиец Трбич чрез подставени лица внуша-

вала: бягай, че искат да те убият. А понякога наистина убивали. Стремяха се в Македония да има по-малко образовани люде. Анастас Чорбев в своята кампания за депутат се осмели да публикува едно писмо – препоръка от сръбския комитет в Охрид, където буквално се пишеше: в тези краища „што мање школованих, то боље“ (колкото по-малко образовани толкова по-добре).

За да остане във военната болница, татко трябваше да положи някакъв изпит по сръбски и по военни науки. Той говореше някакъв сръбски, но за всички от неговото поколение сръбската граматика си оставаше недостъпна – родните диалекти и книжовният български, на който бяха учили, не спомагаха за това. Мисля, че татко успяваше да избегне отявлените българизми, но никой от неговото поколение до края не можа да се освободи от наученото в екзархийските училища. Татко не успя да вземе изпита по сръбски език и напусна военната болница.

Но това не бе достатъчна причина да напуснем Битоля. Той имаше частна практика, в Охрид имахме имоти, които носеха някакъв приход, особено магазинът в Струга. След световната криза, икономиката малко се пораздвижи. По-важна бе другата причина – татко лекуваше сръбския генерал, началник на Битолската дивизия. От „благодарност“ той го предупреди, че е включен в черния списък на сръбските комитети и не се знае кога могат да посегнат на него. Вероятно това беше натиск да го принуди да се изсели. И без това всеки от неговото поколение, даже всеки жител на Македония, чувстваше непрекъснато неясната заплаха на поробителя. Всеки имаше в рода си убит или преследван от сръбските власти. Поради това татко взе решение да емигрираме в Албания. Той имаше брат в София, но България бе недостъпна.

Достъпът до Албания бе по-лек. През нея се спасяваха участниците от въстанието през 1913 г., оттам бягаха към своите роднини в България и икономическите емигранти – някои с паспорти, други нелегално нощем през езерото. Но ние имахме особена наша причина да отидем там. В Тирана беше тетка Наде, сестра на майка ми. Нейният съпруг – Харила Теодоси бе кралски инспектор с ранг на министър.

Както разказах, двете сестри Весела и Надка през 1918 г. избягали в София. След като мама се оженила за татко, Надка се върнала в Охрид при майка си. Вече 18 годишна – мома за женене

по тогавашните разбирания. Не успяла да завърши в София I-ва девическа гимназия и в Охрид нямало възможност да продължи. Ергени като за нея в Охрид нямало – били избягали в България. Имало една подходяща партия, но там тежало българо-гръцко табу. Недалеч от бабината къща, разделени от една калдъръмена „угорница“ (стръмна уличка) бе къщата на Теодосиевци. Те бяха едни от малкото патриаршисти в Охрид, поради което се гърчеха. Въпреки териториалната близост нашите не контактуваха с тях – били са на два противоположни полюса – дядо ми Милуш – отявлен екзархист, главата на техния род – Наум – отявлен патриархист. Схизмата, която за някои е била абстрактна, за тях е била съвсем реална бариера. Наум бил вече починал и оставил двама сина – Харила и Янко и една дъщеря – Ксантипи. Харила бил завършил юридически науки в Цариград, но през войната като гъркоман и евентуален противник бил изселен от българските власти във вътрешността на страната – в Пловдив. Там прекарал златен плен – при своите роднини Танчеви, едни от най-богатите жители на Пловдив. Целта на тези интернирания е била не да репресират и измъчват подозрителните, а да ги лишат от възможност да пакостят, а Охрид е бил фронтов град. Почти всички те са имали преуспели роднини в България, при които са живеели при условия, често по-добри отколкото въкъщи. В Пловдив е прекарал времето в четене на френски и български юридически книги. След войната се връща в Охрид, но безработен. Той не е бил сърбоманин и сърбите също не го искали. Родовата легенда обаче е била, че са потомци на Теодосио Захария, основател на княжеството Задрим. Като най-голям син на него се паднала честта да бъде носител на тази родова приемственост – пояса на Захария. Харила решил, че Захария е албанец, понеже е бил владетел на Северна Албания. Същност той е бил генуезки кондотиер и през поколенията родът Захария се е смесил с люде от най-различен етнически произход, вероятно и албанци. Изтъкването на албанския произход след Първата световна война станало актуално: в Албания се образувало правителство на независимата албанска република под ръководството на православния митрополит Фан Ноли. Той е интересна фигура в балканската история. Произхожда от албанските села в Одринска Тракия. Там се заселили заедно с българите от района на Корча в началото на XIX в., спасявайки се от разбойниците на Али Паша Янински. В източна Тракия

бежанците основали много села, две от които носят имена, показващи етническия произход на това население: Булгаркьой и Арнауткьой.

Фан Ноли е бил високообразован свещенослужител – историк, поет, музиколог. Бил е в САЩ, познавал европейската демокрация и се опитал да въведе демокрация от европейски тип в Албания. Под негово влияние новосъздадената албанска република в Обществото на народите заела позиция, критична към Версайските договори. За организиране на новата държава имало остра нужда от образовани кадри. Затова Харила насочил интересите си там и открито се обявил за албанец, въпреки, че не знаел езика. Това като че ли премахнало българо-гръцкото табу. Когато дошли „стройници“ да искат ръката на Надка за Харила, тя избухнала в плач – няма никога да се ожени за грък. Убеждавали я, че не е грък, а албанец. Безизходицата в Охрид през това „Второ сръбско“ е била силен фактор да приеме предложението. Оженили се и заминали за Корча. Там Харила заел важен пост. Когато, след гражданската война, превратът на вътрешния министър Ахмет Зогу успял, Харила преминал на негова страна и станал кралски инспектор в новата столица – Тирана. Естествено, опитът на Фан Ноли за демокрация от европейски тип в Албания не успял. Зогу познаваше по-добре своя народ и наложи авторитарна власт без партии, с парламент избран от самия него. Първоначално се обяви за председател на републиката, а от 1928 г. – за крал. Имаше нужда от компетентни и честни сътрудници, такъв беше Харила, който стана пословичен със своята честност и заслужи доверието на краля. Зогу постигна нещо невероятно за Албания: ефективна държавна власт, край на разбойничеството. В Албания вече почти не се крадеше. Полицията беше организирана от английски инструктори. Зогу умееше да подбира компетентни чуждестранни инструктори и на тях до голяма степен се дължаха неговите успехи. От това се възползва и татко.

Тръгнахме за Тирана заедно с очния лекар – младия Христиди и съпругата му Марула. Помня тръгването в ранни зори и граничния пункт Кяфтана (у нас се пише Кяфасан поради липсата на албанската буква th). До границата пътувахме с две коли, а от там с нещо като микробус, който превзетата мадам Марула обяви за камион. При смъкването по серпентините към долината на река Шкумбини, нещо се случи с колата. Не разбрах дали се блъсна в някаква скала

или моторът заглъхна, но не можахме да продължим с тази кола. Наблизо имаше полицейски пост, от който по телефона извикаха две таксита от Елбасан. По това шосе по-късно сме пътували много пъти, но подобно приключение се повтори още само веднъж – при напускането ни на Албания. Колите бяха нови фиати, возеха гладко макар по още неасфалтираното шосе, аз дремех и унесено гледах червените и зелени сигнални лампички на таблото на шофьора, каквито нямаха по-старите коли с които бях пътувал дотогава. Все още не беше прекарано шосето от Елбасан през планината Краба, затова продължихме по долината Шкумбини, завихме на север към Дуръс и след това обратно на изток към Тирана. Пристигнахме по тъмно. Тетка Надка, Харила, двете дъщери и синът им ни посрещнаха радушно и ни предоставиха едната от двете стаи на по-солидната едноетажна къща в широкия двор. Сутринта бях разочарован – само гостната съответсваше на моите представи за къщна уредба от Битоля. Скоро обаче двете семейства се преместиха в по-старата къща на Христо Луораси. Той беше забележителна личност в албанската култура. Бил е основният двигател на албанското възрожденско огнище в София. Създал е печатница и издателска къща и много от албанските по-стари книги, които съм чел, носеха адрес: София, ул. „Цар Симеон“ № 23 (за номера не съм сигурен). Преместил се в Тирана и построил нова къща в стила на тази в София. Там се намираще и новата му печатница. Това беше кътче от някогашната българска столица, пренесено в Тирана.

Татко стоя без работа няколко месеца. Кроеше планове да дойдем в София, но се случи нещо непредвидено, което ни задържа. Крал Зогу търсеше кадърни „инструктори“ във всички области. Нещо в здравеопазването не вървеше, но той не беше склонен да вземе за инструктор някой непроверен, макар и препоръчан от държавен съветник. Проверяваше внимателно кого взема на високопоставени длъжности. В местността Бурел, общински център с няколко десетки къщи и наоколо по височините „кули“ (къщи на албанските планинци), между които и изгорелия бащин сарай на краля, той поддържаше силен гарнизон, за да държи в подчинение традиционно непокорните на всяка власт планинци. Под ръководството на италиански инструктори беше построено военно градче. Там избухнала епидемия от коремен тиф, с която албанските лекари не могли да се справят. Зогу предложил с този проблем да се захване татко –

нещо като проверка за неговите способности. Татко се съгласи. Беше минал специализация в Париж по тропически болести, а целият му лекарски опит до тогава бе във войската – българската и югославска. Справи се бързо с епидемията и след няколко седмици ни извика там. И сега не мога да си обясня тази негова смелост. Бил е сигурен в себе си и в нас.

Намирахме се сред най-дивите албански планини – на един планински склон, под който течеше река Мати. Вечер, след уроците по българско четмо със саморъчно написани върху картончета букви, излизахме да гледаме звездното небе и да разпознаваме съзвездията. Веднъж свещената тишина на величествената природа бе нарушена от няколко мъжки гласове: „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари“ Последваха и други възрожденски, Ботеви, Вазови, илинденски песни. Оказа се, че свързочното отделение на гарнизона е съставено от нашенци – преспанци и костурчани. С единия от тях – Пандо от преспанското село Пустец – са свързани няколко години от детските ми спомени. Тези български песни в сърцето на албанските планини си останаха едни от най-силните ми детски впечатления. Но преди да се впусна в спомените си за нашия малък възрожденски свят в Тирана, ще направя едно отклонение за темата „албанци и българи в историята“, която е пренебрегвана и малко позната.

И другаде – през две граници – има българи. В Бесарабия. И тези земи са били някога в българската държава, но българското население там е ново – от по-малко от два века. Българите в Албания са автохтонни – остатък от Климентовите и Самуиловите българи. Нашето съседство с албанците е старо и без съмнение в продължение на хилядолетие неминуемо са се развивали процеси на взаимодействие и взаимно проникване. Да ме извинят сегашните македонски историци. Не оспорвам тяхното субективно право да се самоопределят като македонци, но коректността го изисква да използваме термините, така както са в документите от съответната епоха.

Официалната албанска историография – и в комунистическо време настояваше за „чиста илирийска кръв“ на албанците. Интересно е, че в тяхното съзнание е по-достойно да бъдат консервиран реликт от минали епохи отколкото съвременен организъм, обогатил се в непрекъснато взаимодействие със своите съседи. И пред тях –

както и пред историците на другите балкански народи – предстои усилието да освободят мисълта си от митовете на един примитивен племенен атавизъм.

Ако с известна условност приемем, че албанците са преките наследници на древните илири, тяхната история съдържа един куриоз – те почти за хиляда години изчезват от историческата сцена. Албанските историци полагат големи усилия да запълнят това бяло петно в тяхната история и усърдно търсят неясните следи за съществуването им през Ранното средновековие. Историческата романтика не е белег само на българското Възраждане. Във всеки случай две са основните тези за произхода на сегашните албанци. Албанските историци твърдо настояват, че през всички векове илирите са живели непрекъснато по техните земи и са успявали да предадат от поколение на поколение „чиста илирийска кръв“ независимо от нахлуванията на римляни, византийци, българи и турци. Много чужди изследователи обаче смятат, че етногенезисът на сегашните албанци е по-сложен и по-богат. Вероятно в основата им е едно недостатъчно проучено в етническо отношение племе (трако-илири?), което е населявало Поморавието и Косово (пространството между Тимок, Дрим и Дрина) – Дардани. Нахлуването на различните народи – и особено славяните – са изгласкали това племе към сегашните албански планини. Без съмнение през цялото това исторически глухо време предшествениците на сегашните албанци някъде са съществували, но са живеели извън историята по трудно достъпни места. Възможно е да са били и в по-компактни маси, но византийските държавници и летописци просто не са ги забелязвали. Едва към края на XI в. се явяват първите достоверни сведения за албанците. През следващите векове те се засилват, за да стигнат звездния миг на албанската история в средата на XV в. с героичната и победоносна съпротива срещу турските завоеватели под ръководството на Георги Кастриоти (Скендербег). Илирийският език е непознат. Многобройните публикации посветени на неговото търсене са неубедителни. Един пръстен открит в началото на XX в. се смяташе, че носи сигурен илирийски надпис, за него пише и в Encyclopedia Britanica. На един конгрес в Прага през 1957 г. сестра ми Люба счупи колумбовото яйце – прочетен отдолу нагоре се оказва матрица на обикновен гръцки надпис (Доклад в Прага, по-късно пуб-

ликуван няколко пъти в научни списания). До тогава маститите ези-коведи не бяха се сетили да прочетат надписа наопаки*.

Славянското море, което заляло Балканския полуостров през VI и VII в., обхванало и сегашните албански земи. Поне в Южна Албания славянските племена са принадлежали към „българската група“. Многобройни географски названия са още свидетели за това. По-късно Южна Албания става важна част от Първата българска държава. Там (в с. Балши) е намерен един от стълбовете, които по свидетелство на Теофилакт Охридски, княз Борис I е издигнал за да ознаменува покръстването. Там е била епархията на св. Климент, там се е подвизавал св. Наум и до Берат е изграден манастир в памет на св. Седмочисленици. В Борисова и Симеонова, както по-късно и в Самуилова България е имало поне два града с името Белград: единият на Дунав, сегашна сръбска столица, а другият недалеч от Адриатика, сегашният Берат – Бе[лг]рат. По тези места е била последната героична съпротива на българите срещу Василий II Българоубиец, ръководени от Елемаг и „славний Иваца“. В Бе[лг]рат се предал и последният престолонаследник, синът на Иван Владислав, едно от имената, на когото било (според историята на проф. Петър Мутафчиев) Фружин. По същите места, където в началото на XI в. героично се сражавали българите срещу византийските завоеватели, четири века по-късно героичната борба срещу новия завоевател – турците, се водела вече не от българите, а от албанците. Един от куриозите на историята е, че тези места през 1435 г. са били посетени от друг Фружин – престолонаследник на Второто българско царство, син на цар Иван Шишман, в качеството му на пратеник на крал Сигизмунд. Можем да си представим възхищението, примесено със завист, с което гледал подвизите на албанските въстаници под ръководството на Георги Арианити – Комнин, припомняйки си несполуките на своето въстание в Северозападна България. Един век преди това тези места са били владение на един Асеновец – Асен-Комнин. Някои историци смятат, че това е брат на Иван – Александър и на царица Елена – съпруга на

* Тези статии бяха високо оценени от Симеон Радев. Той редовно посещаваше сестра ми в Археологическия институт на БАН на ул. „Раковски“ до пл. „Славейков“, където водеха разговори за Охрид и за археологията. Някои от позоваванията на Радев в тази книга са от тези разговори.

цар Стефан Душан. Титлата Комнин си я прибавил при женитбата с някоя от Комнините и така си присвоил имената на двете най-славни династии на Балканите. А дали Фружин не е посетил своите братовчеди и това да е причината Сигизмунт да избере за пратеник именно него?

Българските историци се учудват, че последните усилия на Иван Владислав били насочени към завладяването на Драч (Дуръс, Дурацо на италиански език). Пенчо Славейков иронизира тогавашните български царе като ги назовава с множественото число на този град (Дураци). Макар и да знаят фактите, тези историци някак психологически не са готови да приемат, че ядрото на тогавашното българско царство е било пространството между Битоля и Бе[л]грат. А Берат се намира само на един ден конен преход от Дуръс – византийска крепост, нож в сърцето на тогавашна България.

Албанските историци отричат процеса на „албанизиране на славяните“. Те си представят, че славяно-българите както са дошли, така са си отишли. Вярно е, че има отдръпване на славянското море и запълване на пространството от албанците, процес който е започнал някъде към края на XII в. и продължаващ до днешен ден, за да стигне до бреговете на Вардар. Но сигурно е, че е имало не само „етническо прочистване“ от българи и славяни, но и етническо смесване. Известно е, че Йоан Кукузел е от Драчка област. Споменах за Асен, владетеля на Влора. Майката на албанския национален герой Георг Кастриоти, Воислава, според една венецианска хроника е „от Македония, в България“ (тя е от Кратово). Епопеята на неговите борби е изпълнена със славянски имена. Вероятно от дълбините на далечен родов спомен идва мотивацията на Григор Пърличев да възпее албански герой, признавайки го за албанец, той го смята и за свой. Когато преди четиридесетина години тази поема („Скендербег“) беше преоткрита у нас и бе преведена на албански, там бе оценена по-високо от поемата на известния американски поет Лонгфелоу, посветена на техния герой. Впрочем като поетическо постижение в жанра си, тя превъзхожда по-известната поема на Пърличев „Араматолос“ – Сердаря.

Така процесът на албанизация на славяните през тридесетте години засегна две болярски села, където селяните се титулуваха „Ваше господство“ – Бобошица и Дреново. Те са проучени от френския славист Андре Мазон. Основната книга на тази тема („Popula-

tions slaves en Albanie du Sud“) татко получи от книжарница „Аргус“, където купуваше френски книги)*. Собствениците бяха от Бобошица, имаха френско образование, смятаха се за албанци, но знаеха своя произход и понякога говореха на старинния си диалект.

През Възраждането тези села са имали все още българско самосъзнание. Запазена е тяхна молба за присъединяване към Българската екзархия. Там е бил учител и Динката – учител и на Димитър Благоев в с. Загоричани, който в своите спомени го представя като български националист („Учителю Динката“). Този процес на албанизация, който се извършваше в наше време, сигурно в по-големи мащаби се е извършвал и през миналите векове.

Според илирийската теория тези процеси са един вид албанска реконкиста. Според дарданската теория – това е сложен етнообразуващ процес, резултатът от който е появата на албанската народност.

Приемането на исляма от по-голяма част от албанците ги поставя в привилегировано положение в Турската империя. Те не били рая и се чувствували господари, независимо, че били несравнимо по-бедни от тракийските и мизийските селяни и от мияшките майстори и пастири на огромни стада. Вероятно по това време са се доформили някои черти на албанския характер. Възпитан във високо самочувствие на варошанин – от стария охридски квартал, аз не усетих у албанците никаква разлика в самочувствието им и останах изненадан от преценката на старата госпожа Цилка. Като бансканлийка тя също високо ценеше чувството за лично и национално достойнство и при сравнение между българи и албанци, изтъкваше превъзходството на последните по отношение на това качество.

В съответствие със своето самочувствие и национална гордост, албанците смятат, че името, с което се наричат – шкипътар (Shqipëtar) определя техните качества – синовете на орлите (Shqiponjë – орел). По-малко романтичните обаче считат, че името им произлиза от глагола Shqiptoj – произнасям, говоря и правят аналогия с названието словени (от слово). Има и трето обяснение – люде на оръ-

* Бях около 10 годишен когато четях тази книга. Освен авторски научен текст, в нея имаше многобройни примери от диалекта на тези села, главно приказки. Привикнал към латиницата, няхах затруднение да ги чета и разбирам въпреки старинните форми на думите. Сега се учудвам, че образовани иначе българи не разбират народните диалекти.

жието, което е вероятно като се има предвид запазената до днес страст на албанците към оръжието. Албанците се делят на две групи с определени етнографски и диалектни различия – на север от р. Шкумбини и град Елбасан – геги, на юг – тоски. Някои албанци сравняват взаимоотношенията между тези две групи с тези между източните и западните българи (т. е. македонските българи). Имало е и опити за разделяне на северните и южните албанци на два народа, но те за разлика от нас успяха да си запазят народностното единство. Дълго време съществуваша два книжовни варианта на албанския език. В училищата едновременно се рецитираха стихове на езика на гегите (напр. от отец Георг Фишта) и на тоските (напр. от отец Фан Ноли и Наим Фрашъри). Постепенно като единна книжовна норма се наложи езикът на тоските. По най-категоричен начин това стана по времето на Енвер Ходжа, тоска от Аргирокастро. Косоварите и дибраните (македонските албанци) са геги, но в Титова Югославия приеха езиковата норма на тоските. Българското и албанското езиково развитие върви антипаралелно: до 1912 г. българският книжовен език беше единен, в Титова Югославия се извърши неговата плототомия – на български и македонски. До втората световна война имаше два албански книжовни езика, по комунистическо време бе признат за единен албански език този на тоските. На косоварите бе наложен чуждият за тях език на тоските.

Ключовата дума, която определя албанския характер е „беса“. Тя няма точен еквивалент в нашия език и може да се преведе приблизително като честна дума, вяра, поет ангажимент, за изпълнението на който албанецът няма да пожали нито своя, нито чуждия живот. Тази тема е една от любимите в албанската литература. Първата драма на турски език, писана от албанец (Сами Фрашъри) в края на XIX в. носи това название. В наши дни Исмаил Кадаре в този дух разработва общобалканската легенда за мъртвия брат („Чумави“ от Пенчо Славейков). С тази дума е свързано и кръвното отмъщение – албанската вендета. Дали поради опасност от кръвно отмъщение или за съпротива срещу всяка власт, но албанците планинци (мальсори) не живееха в къщи, а в „кули“ (и на албански е така) – каменни постройки без прозорци на долния етаж и с бойници на горния. Може би тази нагласа улесни Енвер Ходжа да ги накара да строят бункери – обратни мини крепости, вдълбани в земята, а не издигнати нагоре като кули.

През време на петвековното турско владичество само православните албанци са се намирали в положение, близко до това на българите: черквата – гръцка, властта – турска, но често изпълнявана от албански мохамедани. Католиците на север са били в положение сходно с нашите чипровци, но при по-благоприятни условия поради географската близост с Италия и непрекъснатите контакти с Ватикана. Приемането на исляма от по-голяма част от албанците им е осигурило почти пълна независимост. Когато са били недоволни, те не са се подчинявали на централната власт – например Али Паша Янински в началото на XIX в., Призренската лига през 1878 г., окупацията на Скопие през 1912 г. Албанците са били гвардията на султана и неговата елитна войска. До комунистическо време албанците за разлика от нас, са запазили своята аристокрация – древни родове отпреди идването на турците или издигнали се през последните няколко века. Характерен представител на тази аристокрация е основателят на албанската държава през 1912 г. Исмаил Кемал бей Влора. Неговите мемоари представляват интерес не само за последния половин век на Османската империя, видян от висш неин сановник, но и за манталитета на един албански аристократ – едновременно предан на Високата порта и патриот на своя народ. Той е смятал, че народите щели да са щастливи в турската империя, ако са били осъществени реформите на „абсолютния административен гений“ Митхад паша, чийто близък сътрудник е бил в Русе като редактор на в. „Дунав“. Едва след втория младотурски преврат той поема пътя към самостоятелна албанска държава. За нас е интересно в тези мемоари как висши турски сановници не са виждали същността и размерите на българския национален проблем и са обяснявали българските вълнения само с московско влияние. Въпреки това кошмар на неговия живот е станало страшното видение на баташката църква, която той посетил като член на международната анкетна комисия.

Когато се върнахме от Бурел, заедно със семейството на тетка Надка се настанихме в по-старата къща на Луораси. Баща ми беше назначен за „инструктор“ във военната болница с добра заплата и реши да останем за неопределено време в Тирана.

Къщата беше стара, но запазена постройка с 8 стаи, имаше течаща вода и тоалетната беше вътрешна. Битово се приближавахме до това, на което бях свикнал в Битоля. Дворът беше обширен с

цветни лехи и тревна площ, достатъчна за моите и на братовчедите ми игри. Разделен беше на две – от към улицата беше новата къща на Луораси. Както казах, тя бе копие на софийската им къща. Долният етаж беше офиса на издателството, на втория етаж живееше Луораси, а на третия – семейството на чешкия аташе по печата Хорак. Наредбата на къщата на Луораси беше почти същата, както е в музея Яворов на „Раковска“ 136. С нас те говореха на литературен български език и спомените им от София бяха изпълнени с имена от елита на българското общество от първото десетилетие на ХХ в. Дъщерята, около 20 годишна, свиреше на пиано. Аз по-често обаче ходех на третия етаж при Хорак. Те имаха дъщеря на моята възраст – Душанка, с която играех. Майка ѝ е била артистка от прочутия пражки куклен театър и имаха малък домашен марионетен театър, в който майката разиграваше различни детски пиеси – приказки. Освен това тя умееше да прави много вкусни сладкиши. Тези две неща ме привличаха в тази къща и трябваше да преувеличавам интереса си към Душанка. Под влияние на сантиментални приказки тя разиграваше, че е влюбена в мен, възхваляваше моите „лепи църни очи“ и уреди сватба: облече се в булчинска рокля, имаше сватбена церемония и размяна на сребърни пръстени. Говореше на сръбски, защото преди да дойдат в Тирана са били в Белград. Дружбата с Душанка, както и със сина на българския пълномощен министър, Алеко – връстник на сестра ми, ме вкара в детския дипломатичен корпус в Тирана. Господин Хорак имаше кола – един спортен фиат и ни взимаше на разходки из околностите на Тирана. Играеше тенис в дипломатическия тенис корт, където ние наблюдавахме неговата игра пиейки италианска „оранджада“. Аз бях мълчаливо и затворено дете, послушно следях моята „годеница“, чиято активност в игрите прикриваше моята пасивност. Но затова пък имах изострена наблюдателност и впечатлителност, поради което сега в паметта ми възкръсва в подробности онзи отминал свят.

Поддържахме връзки и с българската легация. Сред тамошни българо-македонци беше живо още впечатлението от предишния изпълняващ длъжността пълномощен министър Христо Минков. Независимо от неблагоприятното международно положение на България, той е поддържал активни връзки с нашенците в Албания, помагал им е с каквото е могъл, разпространявал е и български книги. Един малък дипломатически скандал илюстрира добре него-

вото високо национално самочувствие. На един прием в двореца, сръбският пълномощен министър с някаква подигравателна фраза му поднесъл кутия луксозни български цигари „Македонка“. Минков не му отвърнал по някакъв сложен дипломатически начин, а просто му зашлевил една плесница. Кралят бил наблизко, видял сцената, но се престорил, че нищо не е станало. После казал на тетин ми Харила: сърбинът си го търсеше. Минков абонираше тетка Надка за „Вестник на жената“ и в моето юношество този вестник и книгите-премии към него бяха едни от моите четива. Както е известно, в него се публикуваха не само материали специфични за жената-домакиня, но и белетристика, рецензии и отзиви за културни събития. Така отрано получих някаква представа за културния живот в България. Това поддържаше в съзнанието представата ми за България като носителка на висока култура, рязко контрастираща със сръбските внушения за България като дива и примитивна страна, от които все още не могат да се освободят и сега някои в Р. Македония. Следващият изпълняващ длъжността пълномощен министър беше господин Минчев с легационен секретар Пеев. Последният остана известно време да изпълнява сам длъжността и имам спомен за синът им Тони, мой връстник, с когото играех в двора на легацията. Някъде към края на 1937 г. дойде за пълномощен министър Янко Пеев. Пъргав, подвижен и остроумен, баща ми го окачествяваше като хитрец, нямаше му доверие, но контактуваше с него не само като лекар, но и поради интересните разговори особено из по-новата българска история и международното положение. Не беше народен човек, не поддържаше връзки с нашенците в Тирана. Мен често ме взимаше на разходка с автомобила си из околностите на Тирана и ми подаряваше детски български и чужди книжки – Ангел Каралийчев, Николай Райнов, Майн Рид, Марк Твен... Вече бях 10–11 годишен и се интересувах от разговорите с татко. От тях си изградих образа на Стамболов, на Екзарх Йосиф, на цар Фердинанд. Говореше се, че се бил развел, като преотстъпил съпругата си на Георги Кьосеиванов. В замяна министър председателят го назначил за пълномощен министър. Поддържаше неговата политика и влизаше в разгорещени спорове с мама, която пламенно се противопоставяше на договора за „вечно приятелство“ с Югославия, който не съдържаеше нито една клауза в защита на българските интереси и оставяше впечатлението, че това „вечно приятел-

ство“ означава вечна забрава за Македония. Говореше се, че Янко Пеев е свързан с английското разузнаване. Имаше приятелка – една жена от албанския „хай-лайф“, за която се подозираше, че е агентка на Турция. В разговорите си с татко поддържаше английската политика и беше критичен към оста Рим-Берлин. Неясно беше отношението към Съветския съюз. Говорейки за Испанската гражданска война поддържаше републиканците, т.е. противниците на Франко. Веднъж подари на татко току-що излязлата на български „История на дипломатията“ под редакцията на заместник-комисаря на външните работи Потемкин. Макар, че го подозирахме в най-разнообразни връзки и в не особено висок морал, родителите ми бяха изненадани, когато към края на петдесетте години се появиха публикации, че бил съветски агент. Бил е в групата на своя братовчед Александър Пеев, съветския агент „Боевой“. Неговото агентурно прозвище било „Тан“ и като такъв продължил да изпраща сведения в московския център от Токио, където след Тирана е бил пълномощен министър. За тамошната му дейност през седемдесетте години имаше и една телевизионна пиеса „Черната Орхидея“, главната роля изпълнявана от Иван Андонов. След войната не се прибра в България, сигурно е имало защо. Доживя края на дните си в Цариград. Когато в София мама разбра, че е бил съветски агент, разкъса гневно портрета с автограф, който ни беше подарил. А вестниците възхваляваха и преувеличаваха неговите подвизи, сравнявайки го със световно известния Зорге. Сумирайки всичко което знам за него, мисля, че най-вероятно е бил двоен агент – и съветски и английски. Вероятно не се оценявал нито като предател нито като герой, а като увлечен в една интересна, макар и опасна игра, в която показвал пред себе си своята интелигентност.

Най-добри спомени имам от Иван Сливенски. След италианската окупация легацията се превърна в „генерално консулство“. Той имаше поведение на добър професионалист, който умело съчетаваше дипломатическия такт с поддържане на българското самосъзнание на нашенците в Албания. Той е първият, който участвуваше в нашето народно празнуване на Св. св. Кирил и Методий.

Татко като лекар имаше спорадични контакти и с други легации включително и с югославската. Срещайки се на улицата с техни служители водеше незначителни разговори. Ние бяхме нещо като нелегални емигранти – пристигнали с туристически паспорт за

кратко време и не бяхме се върнали. Поради това татко беше предпазлив в отношенията си с околните. Спомням си когато заминаваше Янко Пеев. Ние отидохме да го изпратим на пристанището в Дуръс. Щеше да пътува за България с югославския параход „Београд“. Той ни покани да се качим в салона I-ва класа, но татко се опасяваше да стъпи на сръбска територия. Пеев го уверяваше, че гарантира, че капитанът е хърватин и наш съмишленик. Престрашихме се и се качихме. Разбира се, за мен беше интересно да разгледам кораба, макар и вражески, да ям пасти и пия оранжада в луксозния салон.

В Тирана ние не се чувствувахме като в чужбина. Живеехме в един малък възрожденски свят, съответстващ много повече на по-тясната ни домашна атмосфера в Битоля и на спомените на родителите ми от началото на века в сравнение с по-широкото обкръжение в Битоля под сръбска власт. В Тирана имаше около 2000 нашенци, някои живееха там постоянно, но повечето бяха сезонни строителни работници. Между тях имаше и други като нас – емигрирали от Македония под сръбска и гръцка власт, но повечето бяха от нашенските села в Албания. Най-будни и със силно изявено българо-македонско съзнание бяха костурчаните – не само от село Връбник, намиращо се на албанска територия, но и от съседните костурски села, останали в Гърция. Имаше и преспанци – от единдесетте села на „Мала Преспа“ в албанската територия. Повечето строителни работници бяха от Голо бърдо – православни и мюсюлмани. Имаше и „горани“ от Гора, те също се самоопределяха като „бугари“, но стояха настрана от нас. Те бяха млекари и сладкари, държаха сладкарници от ориенталски тип.

За да не се връщам пак към тези горани, въпрос който бе актуализиран наскоро, ще разкажа някои спомени. Веднъж, когато се връщах от училище, видях деца да закачат едно момче – горанче, „шекерджийче“ (уличен продавач на бонбони, захарни петлета, небет-шекер). То се опитваше да ги пропъди на някакъв неразбираем албански език и накрая изрева: „Море бегайте гяволи шкипски!“ Веднъж татко се върна развълнуван от една визитация – домашно посещение при болен. Някакъв, както му се сторило албанец, го завел вкъщи да види болната му майка. Татко я запитал на албански от какво се оплаква. Старата жена не разбрала въпроса и нейният син го превел на нашенски. Тогава татко се намесил и директно я за-

питал: „Кажы майко, що те болит?“ Старата жена подскочила, прегърнала татко и му казала: „Синко златен, зборви ми на нашиов български язык, нищо не им разбервам на овие шкиптари.“ Тук предавам разговора, както съм го запомнил от татко, без старинните нюанси на езика на гораните. През четиридесетте години „горани“ имаше и в София. При посещението ни през 1942 г. до сегашния „Театър зад канала“ имаше едно магазинче за ядки – леблебии, фъстъци, бадеми, лешници – „Урвич“. Собственикът и двете му деца – помощници бяха от горанското село Урвич и си говореха на техния диалект. Не знам дали български филолог е изследвал този диалект, при това не е било необходимо да предприеме опасна по онова време експедиция до Гора – горани бяха дошли и в София.

Нашенците в Тирана идваха при татко не само като при лекар, но и да се съветват по най-различни въпроси. Спомням си веднъж дойдоха развълнувани няколко по-възрастни и авторитетни християни от Голо бърдо – майстори-предприемачи. Представители на Ватикана били им предложили да приемат униатство. Срещу това им предложили помощ – възстановяване на черквите, назначаване на свещеници, служба на български език. Татко възпитан във възрожденски дух и познаващ историята на тези опити през Възраждането, ги посъветва да не приемат това предложение. Татко не беше ревностен православен християнин. Рядко ходеше на църква. Приемаше християнския морал, а не църковните догми. Уважаваше църквата, като институция обединяваща хората на основата на християнските морални ценности. Вероятно е считал православието като един от най-важните устои на народността ни общност. При това всички ние смятахме, че положението на Балканите е временно, че е предстоящо нашето освобождение – или под формата „Македония – Швейцария на Балканите“ или като обединение с България и тъкмо сега не е време да се дели народът. От сегашна гледна точка може би сбърка – щеше да има един исторически прецедент – българска униатска църква в Албания.

Нашата общност в Тирана най-силно се проявяваше два пъти годишно – чествуването на Св. св. Кирил и Методий на 24 май и на Илинден – 2 август. За Св. св. Кирил и Методий се събирахме в старата православна църква „Св. Прокопий“ в т.н. „Нова Тирана“ – новозастрояваният се квартал на юг от центъра на града. Имаше църковна служба от албанските свещеници и след това – народно

увеселение на поляните около църквата. Имам запазени снимки от тези празнувания. Илинден го празнувахме по подобие на това, което четяхме във в. „Македонска трибуна“ за емиграцията в САЩ и Канада. Устройвахме „пикник“ в околностите на града – някъде в подножието на планината Дайти, край реката Ерзен, под сянката на редките горички. Произнасяха се тостове, отдаваше се почит към загиналите и наздравици за скорошно освобождение.

Нашият престой в Албания съвпада с периода, когато дейността на ВМРО затихваше. Последната проява беше убийството на сръбския крал Александър. Това беше в началото на нашия престой в Тирана. Една сутрин пристигна Теодоси Нинков, охридчанин, който живееше в Тирана, някога деятел на ВМРО, поради което не смееше да се върне при съпругата си в Охрид. Той беше радостно възбуден – знамето на югославската легация е било издигнато наполовина, а от един прозорец бил спуснат черен креп. „Нещо хубаво се е случило“ каза той – за него, това което е лошо за Югославия е добро за нас. После разбрахме за атентата в Марсилия. Пристигнаха и френски вестници с подробности. Спомням си снимката в едно френско списание – татуировката на предлактницата на Владо Черноземски със символите на ВМРО и лозунга „Свобода или смърт“. В текст се обясняваше какво е ВМРО – ORIM – Organisation Revolutianaire Interne Macedoine.

През двадесетте години такава татуировка носели заклетите ВМРО-вци. Наскорю известният общественик в Р. Македония, Александър Лепавцов министър в първото нейно правителство, ми каза как баща му, художникът Методи Лепавцов-Лемето, на младини също заклет ВМРО-вец, в зряла възраст напразно се мъчел да изтрие този знак – неизтриваем до днес символ на македонския стремеж към свобода. През лятото на 1942 г. плувахме в една лодка от Охрид към Горица. Насреща в далечината се виждаше Поградец и Лемето ни разказваше как на младини бил пунктов началник на ВМРО там.

По-нататъшната съдба на Теодоси беше трагична. Бил емигрант в Германия, в Тирана живееше при д-р Янко Теодоси, брат на съпругата му Ксантипи. Беше страстно увлечен филателист и цялото му богатство се състоеше в два куфара с марки, старателно каталогизирани. През 1938 г. се осмели да се върне в Охрид. Теодоси, преживял национална и лична трагедия, когато дойдоха партизаните

изчезна и малко по-късно го намериха обесен в манастира „Св. Йоан Бигорски“.

През двадесетте и началото на тридесетте години Албания е била база на ВМРО за действия в югославска и гръцка Македония. Идвали са видни дейци на Организацията, включително ген. Протогеров, Пецо Трайков, Наум Томалевски. Споменатите имена са от крилото, което се оформи като „Протогеровисти“, но по онова време по-голямата тежест принадлежеше на „Ванчевистите“. Впрочем нашенците в Албания бяха напълно чужди към тези борби в София. Повтори се това отношение, което имаха редовите борци в Западна Македония, които пренебрегваха противопоставянето централисти – върховисти. ВМРО в Албания е била най-активна преди убийството на Протогеров и крайното обостряне на братоубийствата. За този период има публикувани спомени от Боян Дановски, който е бил функционер на ВМРО в Албания, преди да стане комунист, ученик на Райнхард и да се посвети на театъра.

Татко по принцип отричаше терора. Не можеше да изрази задоволството от ВМРО-вското „наказание“ на нашия главен неприятел – сръбския крал, но изглежда това породи у него някаква надежда за промяна. Както се видя впоследствие промяна имаше, но смекчаването на режима се оказа по-опасно за нас с оглед сръбските асимилационни стремежи, отколкото грубото насилие на краля.

В спомените си Иван Михайлов пише за бръснаря Димче в Тирана. Това е Димче Бужбов (Димче берберот). За своята дейност естествено той не говореше, но ние предполагаме, че изпълнява някакви задачи. Той беше охридчанин и нашите го знаеха – него и целия му род. Държеше бръснарница на главната търговска улица в Тирана – Кралската улица (Rruga mbretrore). Улицата беше асфалтирана, витрините подредени по европейски образец, особено магазин „Лувър“. Неговата бръснарница се наричаше „Интернационал“. Аз още тогава бях чувал за комунистическия Интернационал, даже слушахме понякога радио „Коминтерна“, знаейки че там главният е македонския българин Георги Димитров, за когото смятахме, че не може да е забравил отечеството си. А Димче беше ярък антикомунист – считаше ги за предатели, разбойници и убийци и имаше безспорни аргументи за това свое отношение. Татко ми обясняваше, че думата Интернационал не е непременно комунистическа, а клиентелата на бръснарницата беше действително международна:

албанци, нашенци, италианци, руски белоемигранти. Живееше в едноетажна къща, по стените бяха окачени снимки от Охрид, портрети на македонски герои и на особено почетно място в гостната – голям портрет на Тодор Александров. Там на семейни празници се събираха нашенци и на чаша вино вдигаха наздравници за скорошно освобождение. Идваха и костурчани и пееха нови за мен песни, които не бях чувал в Битоля и Охрид: „От Пирина слиза Тодор Александров“ и пред моя взор от портрета оживяваше вождът на ВМРО – наметнал „къса пелерина, в ръка държи пушка манликера“. И друга: „Кой ти беше, стара бабо снощи на вечеря, дали беше Даме Груев или Гоце Делчев“. Не е бил нито един от двамата, а самият Тодор Александров. Пееше се песен за стар овчар, който „овце пасе горе на Пирина“ и се пита, „кой ще нази от враг пази, старите умряха. Де е Гоце, де е Даме, де е Тодор Александров“. Певците припяваха името на вожда на ВМРО, променяйки стария текст на тази популярна в България и сред нашенците в Албания песен, която не спадаше към известния ми дотогава репертоар на революционни песни. Костурчани обикновено бяха водени от Кольо Пандовски и ми се струваше, че песента „Абре Кольо, мамин Кольо“ е за него. Накрая Димче, възбуден до крайна степен се самоукоряваше с Ботевите стихове: „Пием, пеем буйни песни, и зъбим се на тирана.“

Тези няколко песни са дълбоко врязани в паметта ми и споменът за тях неочаквано ми се натрапва по най-неподходящ начин например в зала България при изпълнение на втората бавна част на третия концерт за пиано на Панчо Владигеров (там е използван мотив от песента за стария пирински овчар). След 1941 г. Димче се върна в Охрид, влезе в българска служба, а когато дойдоха титовите партизани, той се самоуби.

По-главния деятел на ВМРО в Албания по наше време беше Иван Златарев, златар в Корча. В спомените си Иван Михайлов също пише за него и за докладите, които му е прасал. Ходили сме в Корча на гости при него. През Итало-гръцката война, когато гръцките войски окупираха Корча, той заедно със семейството си избяга в Тирана и тогава почти всяка вечер идваше къщи да слуша радио, да тълкува политиката с баща ми и да прави прогнози, изпълнени не само с опасения, но и с надежди. Имаше двама сина и една дъщеря. Тя известно време спеше къщи. Сега живее в Охрид. Го-

лемият син – Димитър беше завършил право в Италия, преди това – френския лицей в Корча. След „освобождението“ се върна в Македония и през 1945 г. заедно с Коста Смилец, и д-р Илия Чулев основават нелегалния „Демократически фронт на Македония – Илинден 1903“ и изпращат меморандум до ръководителите на САЩ, Великобритания и СССР с искане за създаване на независима Македония – Швейцария на Балканите. Заедно с други 10 члена на тази организация бива осъден от титовите власти на 14 години затвор. След като го освободиха дойде в София със съсипано здраве и след няколко години почина. По-младият брат Роберт, завърши френския лицей в Корча, а след това медицина в София. Стана специалист по оториноларингология и може би след 15 години работа в България, успя да замине за Рим, където също се прояви като добър специалист. През последните години идва няколко пъти в София, пренесе костите на родителите си до гроба на брат си в София. Няколко пъти се появи и по българската телевизия с изяви в духа на татковите и братовите завети. Преди няколко месеца за кратко се видяхме на събора в Рожен, уговорихме среща в София, но за съжаление се разминахме.

Пламенен поддръжник на идеите на ВМРО беше Кольо Пандовски от село Върбник. Когато в началото на двадесетте години на XX в. международна комисия е очертавала границите на Албания и Гърция под председателството на италианския генерал Парини, той е проявил благосклонност към Албания и решавал спорните въпроси в нейна полза, поради което в Тирана имаше улица на негово име. За село Върбени, както и за някои села от Мала Преспа (Пустец и др.) провел народно допитване. Изпитали гръцкия гнет, а също и по инструкция от ВМРО, те изявили желание да бъдат към Албания. Така село Върбени станало база на ВМРО за проникване в Костурско под гръцка власт. Там бяха живи спомените от илинденските борби, за последния войвода – Ильо Дигала, за по-новите дейци на ВМРО, които са посещавали селото. Там имаше запазени български книги от времето на Възраждането до времето, в което живеехме в Албания. От там са ми давали първите издания на Вазов – „Избавление“, „Пряпорец и гусла“, учебници от екзархийските училища.

Кольо Пандовски беше майстор дърводелец. В началото работеше в работилницата на земляка си Ламбо, мисля от село Смър-

деш, в гръцка територия. Ламбо беше работил в София, говореше на литературен български език, малко смесено с родния му говор. Тогава в Тирана се строеше много – опит турското селище да се превърне в европейски град с италианска средиземноморска архитектура. Това даде възможност на Кольо да отвори работилница – „фабриката“, както я наричаше поради модерните за времето си френски дървообработващи машини. Помня с какво вълнение отиде до пристанището в Дуръс да приеме тези машини, изпратени с кораб от Марсилия. В работилницата работеха още 7–8 души, негови земляци от село Врѣбник и от селата останали в гръцка територия. Главен майстор беше Кръстю Темелков, за когото ще стане дума по-нататък. Кольо беше млад, силен и енергичен мъж – владееше добре занаята и бързо проби на пазара. Основното производство беше дограмата – врати и прозорци, а също така и дюшеме и монтиране на паркет и „грили“ в новите къщи. В Тирана, подобно на другите средиземноморски градове, задължително на прозорците се монтираха италиански спускащи се дървени ролетки (грили) за предпазване от силното слънце.

Кольо беше пламенен българо-македонски патриот. В зависимост от международните политически перспективи с еднаква пламенност поддържаше ВМРО-вският лозунг „Македония за македонците“ както и „Сан-Стефанската мечта“. От Америка, мисля, че от Торонто, получаваше редовно в. „Македонска трибуна“, а от София „Илюстрация Илинден“. Първият вестник тогава се редактираше от Любен Димитров и изразяваше идеите на ВМРО. И на него беше вписан лозунгът „Македония за македонците“, но този термин рязко се различаваше от сегашното му македонистко разбиране. Необяснимо е как образовани люде в Република Македония не могат да схванат тази разлика. Тези дни (декември 2000 г.) директорът на националната библиотека „Св. Климент“ в Скопие, Паскал Гилевски, който не може да бъде считан, поне за българофоб, откри изложба на МПО (Македонските патриотични организации в Северна Америка), в която важно място е отделено на този вестник. В словото си Гилевски приема, че дейността на тази организация е „контрадикторна“ т.е. противоречива (очевидно поради явните български изяви и езика на документите), но все пак счита, че организацията и нейният вестник са „чисто македонски“, позовавайки се на горния лозунг. Очевидно, той, както и много други в Скопие смя-

тат, че жителите на Македония винаги под термина македонец са влагали днешното съдържание. Още, когато бях 9–10 годишен Кольо редовно ни даваше вестника и аз го поглъщах от първата до последната буква. Тогава той се списваше почти изцяло на литературен български език, разбираем за първото поколение изселници. Само някои обяви бяха на английски. Вестникът твърдо поддържаше, че македонските славяни са българи и помещваше документи и статии в този смисъл. Ратуваше за самостоятелна македонска държава, в която всички народности да имат равни права. Беше силно критичен към правителствата на всички балкански държави, особено към това на Кимон Георгиев и Кьосето (Георги Кьосеиванов) и остро критикуваше договора за „Вечно приятелство“ с Югославия, който не съдържаше никакви други клаузи и напълно пренебрегваше правата на македонските българи. Помня съвсем точно една карикатура под заглавие от стиха на Вазов „Не се гаси, туй що не гасне“ – Македония представена като вулкан, а около него пожарникари с маркучи – министър-председателите на Югославия, Гърция и България, които се опитват да загасят този вулкан. Имаше и статии против родоотстъпниците комунисти, предимно в иронично-сатиричен дух. Оттогава съм запомнил името на Георги Пирински като комунистически агент и предател на истинските македонски и български интереси. Споменаваше се и вестник „Народна воля“ и други комунистически издания.

От София Кольо получаваше „Илюстрация Илинден“, месечно издание, посветено на македонските проблеми – спомени от живите все още илинденци, статии за историята, географията, езика, етнографията на Македония. Редактор беше Кирил Христов – баща на великия певец Борис Христов, тогава председател на Илинденската организация. Списваше се в същия дух както и „Македонска трибуна“ – на зелената корица имаше картата на Македония, обхващаща трите дяла – Беломорски, Вардарски и Пирински, снимка от барелеф: Една македонка в народна носия и един четник издигат знаме с надпис „Свобода или смърт“, ако не греша и в полукръг същият лозунг – „Македония за македонците“. Иначе списанието носеше български дух. Когато през 1938 г. там бяха публикувани първите стихове на Венко Марковски, ние не ги схванахме като израз на македонски сепаратизъм, а като съпротива срещу сръбската асимилация. В подкрепа на това ни разбиране бяха и отзивите на такива го-

леми имена в българската литература като Теодор Траянов, Николай Лилиев, проф. Стефан Младенов. Публикувани бяха и диалектните стихове на един по-несръчен поет – Коле Неделковски. Изненада ни обаче отрицателната реакция на Йордан Бадев във вестник „Зора“. Той вече беше разбрал, че независимо от първоначалните мотиви на авторите, тази поезия ще бъде използвана от коминтерновския македонизъм, за който ние имахме само смътни представи.

Отчасти чрез Кольо, отчасти от стрико ми Александър в София, получавахме почти всички издания на Македонския научен институт и на Македонските братства в България. Между тях ще спомена трите малки томчета на българския превод на „Македония и българското Възраждане“ от Симеон Радев, „Петнадесет години Балканска история“ от Леон Ламуш и почти всички останали издания на Института (Спомените на Даме Груев, Гьорче Петров, Яне Сандански и др. записани от проф. Милетич). Кольо ми даде и може би най-четената тогава от мен книга – първият том на „Освободителните борби в Македония и Одринско“ от Христо Силянов. Кольо доживя до дълбока старост. По време на размириците в Албания – 1943–1944 г. дойде в Битоля, но след идването на комунистите се върна в Албания. Почина преди три години. Малко преди това екип на българска телевизия (Благоевград) го показа – вече старец в родното му село. Декламираше Ботеви стихове, които бе запомнил от детството си. Неговият внук дойде да следва в София, но скопяни го примамиха. Това е още един пример за загасване на българското влияние у потомците на такива пламенни македонски българи, какъвто беше Кольо Пандовски.

В периода от 1938 г. до идването на комунистите, Кольо живееше в една двустайна пристройка в двора на хубавата къща-вила на тетка Надка. Семейството му продължаваше да живее в с. Връбник. Съквартирант му беше Стерйо Спасе от Гломбочани – Мала Преспа. И неговото семейство продължаваше да живее на село.

Стерйо Спасе тогава беше изгряващата звезда на албанската литература. Пишеше разкази и очерци, но най-голямото му признание беше романът „Защо?“ („Pse?“) – първият еротичен роман в албанската литература. Когато се запознахме беше вече издал един сборник разкази от Ги дьо Мопасан и Елин Пелин. Когато татко го попита за това странно съжителство между френския и българския писател, той отговори, че двамата са най-добрите разказвачи в ев-

ропейската литература. По-късно продължи да превежда Йовков, Вазов, Яворов...

Стерйо беше завършил учителския институт в Елбасан и още там беше започнал литературната си дейност. Университет следваше задочно в Италия, но не знам дали се дипломира. Получи бързо призвание и негови текстове се включваха и в учебниците по литература. Той също имаше български книги и ми даваше някои от тях – например романът на Димитър Талев „Усилни години“. Превеждаше без речник – на основа на своя преспански диалект и понякога питаше татко за отделни литературни думи. Помагаше му и Кольо, няколко години по-възрастен от него, учил в екзархийско първоначално училище. Понякога и ние се затруднявахме. Запомнил съм един израз от Елин Пелин: „гъртухавите му гърди“. Не знам дали той правилно беше го запомнил или е било печатна грешка, но аз и до сега не знам какво означава това прилагателно. По това време пишеше романа „Афродита“, този път не на любовна, а на просветителска тема. Интересно ми беше да виждам как се пише роман и да пипна машинопис, все още не издаден. От мен взимаше детски книги, които стрико Александър ми изпращаше – Елин Пелин, Ангел Каралийчев, Ран Босилек, Николай Райнов. Интересуваше се от моята оценка за отделни разкази за да реши, кои да преведе. По време на балистите* (1942–1944 г.) издаваше литературен вестник, в който продължаваше да публикува преводи от български – „Шибил“, Яворов. Още помня стихове от албанския му превод на „Хайдушки песни“. Когато дойдохме в България ни даде дълъг списък с български книги, които да му изпратим: Пенчо Славейков, Яворов, Йордан Йовков, Михаил Арнаудов. Настойчиво се интересуваше от една студия на Арнаудов (ако не греша) за общобалканската легенда за мъртвия брат.

През 1947 г. дойде в София на един балкански писателски конгрес. Тогава се видяхме, беше възторжен, че най-сетне е видял

* „Балисти“ – привърженици на албанския национален фронт (Balli kombetar), партия, създадена за борба срещу италианските окупатори, в началото взаимодействувала с комунистите. След капитулацията на Италия излезе от нелегалност, създаде правителство, което обяви Албания за неутрална. Германците признаха това правителство, но продължиха военната окупация на Албания. Англо-американците не го признаха и подкрепиха комунистите, които влезнаха в ожесточена борба с балистите. Последните имаха особена подкрепа сред албанците в Косово и Западна Македония. Фактически тяхна бе дивизията „Скендерберг“, която воюва с българските войски в Косово през есента на 1944 г.

„мечтаната София“, както писа в една статия след завръщането си в Албания. Тогава София беше полуразрушена и мръсна, но той виждаше своята мечта. По време на комунизма той се приобщи към партийните изисквания. Наскоро една преводачка от албански пренебрежително ми каза за него: „А, той е представител на албанския социалистически реализъм“. Наистина двете книги от този период, които бяха преведени на български: „Афродита наново в село“ и „Те не бяха сами“ правеха впечатление на средно качество произведения от този стил. В САЩ прочетох на английски един негов роман – „Зазоряване“ („Dawn“) и ме облъхна атмосферата на „Железния светилник“, пренесена сред тоските. По-добро впечатление ми е останало от един сборник разкази, писани през 40-те години – за Итало-гръцката война в стил Ремарк, и за албанските планинци – нещо като „Диви разкази“. Това беше през моето юношество и не съм сигурен в оценката си. Преди няколко години, при представянето на второто издание на „Карнегиева анкета“ („Другите Балкански войни“) от Фондация „Свободна и демократична България“, срещнах една австрийска литераторка Worsa Dahms Meskank. Говореше на новомакедонски. Каза, че превеждала на немски романа „Защо?“ (на албански „Pse?“), като го считаше за най-доброто произведение на Стерйо. Навремето, когато бе публикуван, аз бях десет годишно момче и този еротичен роман ми бе недостъпен. Австрийката го смяташе за албански писател от македонски произход и остана изненадана от моите спомени за българското му минало. В Скопие го смятат също за македонец от тяхната проба. Посетил няколко пъти С. Р. Македония и изразил подкрепата си за нея – повтаря се нещо като проявите на американския писател Стоян Христов, автор на романа „Мария“? (преведена на български под заглавие „Една българка“, което съответствува на съдържанието). Тези и други подобни случаи заслужават особен анализ, който би бил поучителен за българската национална политика. Стерйо почина през септември 1989 г. Тогава (м. октомври) във в. „Литературен фронт“ се появи дълга статия за „Стерйо – живият“. Не знам как се е държал пред авторката, сигурно е спазвал строгите изисквания на Енвер Ходжовата партия, но в тази статия се пише за него като за чужденец – родното му село Гломбочани е наречено Гломбоч, с удивителна е отбелязано, че са говорили без преводач и „Боже мой!“ – с какво разбиране се отнесъл към аргументите на авторка-

та по националния въпрос. А той ги знаеше тези аргументи сигурно по-добре от авторката и в нейния глас е чувал ехо от своята младост... В статията се пише, че е превеждал Вазов, през петдесетте години и нито дума за пропагандирането на българската литература през предшестващите петнадесет години. В Кратката енциклопедия на БАН има няколко реда и за него, в които само името дава подозрение, че може би е нашенец. Отбелязани са няколко произведения от соц.-реалистичния му период и нищо за преводите му от български.

Може би централна личност сред българо-македонските емигранти в Тирана беше Димко Стефани (Матов), племенник на Христо Матов, лидер и теоретик на ВМРО и на Милан Матов, един от ръководителите на антисръбското въстание в Западна Македония през есента на 1913 г.

Димко беше фурнаджия, неговата фурна беше най-реномирана, от него купуваше хляб елитът на Тирана и дипломатическият корпус. С велосипед – триколка един негов служител разносяше хляб по къщите на по-първите граждани. Подпомагаше със средства съвместните начинания, помагаше на бедните нашенци. Почти всяка година посещаваше Пловдивския панаир, повече за да се види със своите роднини. Неговият братовчед Христо Матов, син на Милан Матов, който живее в София има спомен за неговите гостувания. През 1941 г. той, заедно с татко бяха тези, които помагаша на нашенците дошли в Тирана от Западна Македония под итало-албанска власт, с молба за помощ срещу несправедливостите и притесненията, подложени от завърналите се албански бегове. Сигурно това беше причината за неговото убийство. Той, както и татко бяха получили предупреждения от таен албански комитет с тази заплаха. Убийството стана през 1943 г. – косовари, които тогава упражняваха терор в Тирана при правителството на балистите, нахлули във фурната, взели хляб и не платили. Когато той им поискал пари го застреляли.

Неговият брат Петруш също бе фурнаджия. Той и физически и по поведение беше противоположност на брат си – кротък, тих човек, поддържаше добре подредена и чиста фурна в една нова сграда. Въпреки доброто впечатление от фурната му, неговият бизнес не вървеше и беше сравнително беден човек. Не знам дали му липсваше майсторството или енергията и инициативността на брат

му. Идваше на нашите празници, но не се открояваше с нищо. Имаше двама сина – Васил и Владимир и една дъщеря. По-големият Васил влезе в албанската история като един от съоснователите на Албанската комунистическа партия под псевдонима Васил Шантоя.

Пътищата, по които комунистическата зараза стигна до Албания вероятно са няколко. Може би има значение западният комунизъм след Първата световна война – от Франция, Италия и Австрия, където са отивали да учат младите образовани албанци. Руското влияние е било слабо, макар, че е имало албански емигранти в Одеса. Илюзията, че комунизмът ще поправи версайските несправедливости е засегнала даже правителството на Фан Ноли. Не знам дали е вярно, но и албанските историци по времето на Енвер Ходжа пишеха, че в Тирана бил обявен траур по случай смъртта на Ленин. Даже имаше поема как плакала „моята Тирана“. Но сигурно най-вирулентният щам комунизъм в Албания е донесен от България след събитията от 1925 г. Там емигрирали група български комунисти, вероятно от албански произход, начело с известния партиен деятел Ламби Кандев. Те не са били просто емигранти, които си спасявали кожата след атентата в „Св. Неделя“, а коминтерновски агенти. Опитали се да създадат комунистически групи, които били разкрити от полицията на Зогу. Справедливо или не, те били обвинени, че кроят убийството на току-що обявилния се крал, осъдени на смърт и обесени. Затова в къщата на тетин ми Харила се говореше с намеци и не знам дали той е участвувал в съдебния състав. Както и да е, семето на комунизма в Албания е било посято. В Шкодра живееше един лекар-българин, Карамитрев, родом от Струга. Когато идваше в Тирана се отбиваше при татко, но общо взето странеше от нас, от нашия малък възрожденски свят. Имах смътно впечатление, че той живееше с някакви други идеи, различни от нашите. С татко говореше за София от началото на двадесетте години, коментираше певците, които слушахме по радио София, но избягваше политическите въпроси с недомлъвки. Имаше и някакви спомени от Полша, вероятно там е следвал. Единственото, в което съм сигурен е, че татко го определяше като „левичар“. Дали и той не беше емигрант от 1925 г.? През 1942 г. научихме, че бил убит в Шкодра, когато започнаха междуособиците между балисти и комунисти.

Васил Петрушев Матов – Шантоя беше млад мъж без професия. Минаваше за нещо като артист. Тогава в Албания нямаше професионален театър, образуваха се мимолетни трупи с някой полупрофесионалист, който някъде в чужбина е имал нещо общо с театъра. Такъв беше и Васил. Имахме го за нехранимайко – скита, разговаря с хората, внушава им свои идеи и смятахме, че живее на гърба на недотам заможния си татко. В един от кинематографите в Тирана – струва ми се „Национал“ пред последното вечерно представление, заедно с още неколцина играеше едноактни скечове и пиеси. Спомням си една пиеса с един карикатурен царски руски генерал – нещо като генерал Дуракин (чиито прототип вероятно е ген. Ростопчин, описан във „Война и мир“, като комендант на Москва през 1812 г.) от детските романи на мадам Сегюр – Ростопчин, които сестра ми четеше на френски. В този период той беше и режисьор и артист. Знаехме, че е комунист и на страховете ми, какво ще стане ако дойдат комунистите, татко ми обясняваше, че лекарите ще си останат, макар и по-бедни, а такива като Васил ще станат директори на Държавни театри. През 1938 г. кралската полиция разкри комунистическа група. Главен обвиняем беше Васил, но в групата участваха и няколко нашенци като Кръстю Темелков и един негов братовчед, също работник във „фабриката“ на Кольо Пандовски. По молба на последния, който съвсем не споделяше техните идеи, татко отиде до шефа на полицията да ходатайства за по-мекото отнасяне. Видял се с двамата, оказал медицинска помощ и укорил шефа на полицията за инквизициите и изтръгнал обещание, че няма да се повторят. Процесът се водеше в сградата на общината – хубава сграда в италиански стил. Когато се връщяхме от училище, минавахме край нея – тя беше обкръжена от жандармерия и ние със страх и любопитство отдалеч се опитвахме да надникнем навътре. Осъдени бяха на дългогодишен затвор, но след по-малко от година, при италианската окупация напуснаха затвора и фашистката полиция не прояви интерес към тях. Кръстю се върна във „фабриката“ на Кольо и даже участвуваше в общите ни чествувания на св. св. Кирил и Методий. А Васил изчезна някъде, за да се появи в историята на Албанската комунистическа партия, на която е съосновател заедно с Енвер Ходжа и Кемал Стафа на учредителния конгрес. Ние бяхме неочаквани свидетели на конгреса. Живеехме на третия мансарден етаж на хубавата къща, която татко построи на

централния булевард – бивш и сегашен бул. „Зогу“. Отсреща, през една стена се виждаха едноетажни къщи и калдъръмени сокаци, контрастиращи с модерния италиански строеж на булеварда. По едно време баба ми, която седеше на терасата ни извика – нещо става в онази къща отсреща. Видяхме, че няколко младежи стояха по ъглите на сокака и край тях, озъртайки се, се промъкваха млади мъже. С цялото си поведение оставяха впечатление, че играят заговорници от някаква пиеса в стила на тези, които поставяше Васил. По едно време се промъкна и той и собственикът на кинкалерия и бивш учител по история Енвер Ходжа. Разбрахме, че е някакво комунистическо събрание, но ни учуди наивният дори за тогавашните ми критерии, начин за правене на тайни срещи. Все пак от литературата за ВМРО имах представа за такъв вид дейност. Най-странното е, че под нас, в петстайния ни апартамент живееше семейството на шефа на италианската полиция. Годици след това разбрахме, че това бил учредителният конгрес на Албанската комунистическа партия. Макар, че конгресът беше проведен буквално под носа на този, който беше длъжен да ги разкрие, събитието стана известно едва от литературата след „освобождението“ т. е. след установяване на комунистическата диктатура и съчиняването на легендите за нейното героично минало.

Васил загина през 1943 г. (може да се провери по-точно в историята на Албанската комунистическа партия). Бил изпратен като шеф на делегация при Тито и на връщане бил убит от засада. Енвер Ходжа го обяви за „народен герой“, но има подозрение, че по този начин го е премахнал като съперник. Още преди това Енвер Ходжа, според разпространеното мнение, се е освободил и от другия си съперник – Кемал Стафа. Той е бил убит от италиански карабинери след среща с Енвер Ходжа, което поражда съмнението, че го е предал. По-късно Енвер се освободи и от втория човек в партията Кочи Дзодзе по начин, идентичен с премахването на Трайчо Костов. А премахването в късния период на „силния човек“ в Албания – Мехмет Шеху вече стана съвсем по бандитски – със стрелба на заседание.

Аз бях ученик в началните класове на прогимназията когато Енвер беше учител в Мъжкия лицей в Тирана. По-късно го помня, като собственик на магазинче – кинкалерия, моливи, писалки и тетрадки. По-ясни са ми спомените за бъдещата му съпруга – Неджмие. Тя беше обикновено момиче – съученичка на сестра ми.

Произхождаше от Дебърските албанци, но в детските си години живееше в Битоля, където бе родена. Оттогава е запазила добрия френски език, който демонстрира – вече като затворничка – във филма заснет от българската телевизия. В Тирана учеше в кралския лицей, заедно със сестра ми. Идваше и в къщи, заедно с други съученички. Събираха се в нейната стая или на терасата и аз 5–6 години по-малък, няхах достъп до тези момичешки срещи. Но очевидно не приказваха за комунизъм. Разменяха си популярните тогава романи, между които италианския превод на „Отнесени от вихъра“ („Via col vento“), половината от „Ана Каренина“ под заглавие „Господин Левин“ („Signor Levin“) и др.* По някаква случайност сега у мен се намира един от тези романи: „Студенти, любов, ЧЕКА и смърт.“ („Studenti amore CeKa e morte“) – това е дневникът на една студентка – Ала Рахметова за болшевишкия терор. Описани са ужасите, които сега са широко известни, но и тогава не са били тайна. Неизвестно е как е бил възприеман червения терор от бъдещата „черна вдовица“ на Албания, която провеждаше своя терор през време на дългото боледуване на Енвер Ходжа и доста време след неговата смърт. В романа има една състудентка на авторката, която става чекистка – неуравновесено момиче с изблици на жестокост и милосърдие. Може би Неджмие е виждала в нея свой двойник. Нейни жертви станаха бивши съученички и приятелки. Същевременно е оказала помощ на други – включително на „деklasираната буржоазка“, моята братовчедка Беса.

През 1972 г. сестра ми Люба, археоложка, в състава на българската делегация, беше на илироложкия конгрес в Тирана. Енвер

* Сестра ми имаше пълния превод на френски. Там гастрономът Облонски на обед с Левин за десерт поръчва плодови консерви. Татаринът (оберкелнерът) го поправя: „macedoine“. Според хората от поколението на татко названието на тази плодова салата се извеждаше от етническата смес на Македония и от объркания политически проблем. Тогава мислех, че френският преводач така е превел евентуалното руско название. Останах учуден когато в руския оригинал татаринът казва „маседоан де фрюи“ написано от Толстой на кирилица. Романът е писан през средата на 70-те години на XIX в., когато „източната криза“ е започнала (Вронски отива доброволец в Сръбско-Турската война от 1876 г.), но все още не е възникнал македонският въпрос и Македония тогава едва ли се е асоциирала с горните характеристики. На един обед в Толедо домакините – испански професори – извеждаха названието на плодвата салата от испанския глагол масаг, както и на сладкиша марципан (масаран). Друга версия е, че това е салата на солунските евреи, които за разлика от жителите във вътрешността, знаели, че Солун е в Македония.)

Ходжа я знаеше от по-рано и след нейния доклад я попитал за оценката ѝ за албанските учени, участници в конгреса. Тя похвалила особено Алекс Буда. Последният разбрал за нейната оценка и не знаел как да се отблагодари. Наскоро след това станал председател на Албанската академия на науките. След закриване на първото заседание, сестра ми, посрещната сърдечно от Неджмие, ѝ предложила да тръгнат пеша по улиците, по които минавали някога като ученички. Първата албанска дама се съгласила и жителите на Тирана втрещено гледали как съдиктаторката крачи пеша и се отдръпвали да бъдат по-далеч от нейното опасно излъчване. Вероятно охраната за първи път била изправена пред подобна задача.

И Енвер и Неджмие ни смятаха за българи, не само нас, но и всички славяноезични македонци. До към 1960 г., без да се противопоставя на коминтерновската теза, Енвер не упражняваше натиск върху нашенците в Албания да се македонизират. След скарването с Никита Хрушчов обаче промени своето отношение и подкрепи македонизма. Тогаваша слушах по радио Тирана една негова реч, в която обвиняваше Хрушчов, че иска да осъществи Сан-Стефанска България, което означава, че районът на Корча ще бъде даден на България. Той не прибягна до насилствена албанизация – тя си вървеше спонтанно, а обяви тези жители за македонци. Въпреки това в документи на Албанската академия на науките продължаваше да се използва терминът македоно-българи, но само в исторически изследвания.

Сред нашенците в Албания терминът „македонци“ не се използваше. Той беше в употреба само у политически по-активните, свързани по някакъв начин с ВМРО и за тях имаше политическо, а не етническо съдържание: стремеж за автономна Македония или присъединяване като обособена област към българската държава. Не само те, но и баща ми, който и литературно и от личен опит познаваше македонския въпрос, не смяташе, че има нещо сериозно в македонистката идея. Много по-късно разбрах, че знаеше за брошурата на Мисирков, но я е смятал за несериозна сръбска пропаганда. В „Македонска трибуна“ също имаше иронични материали на тази тема, но ги отминавахме без внимание като диверсии на сръбски агенти. Една вечер татко обаче се върна разтревожен. Вероятно е било към 1937 г. Имал разговор с Васил Шантоя, който му изложил

коминтерновската теза за македонизма и му дал една книжка, където по-подробно се излагала тази идея. Помня книгата – с меки зелени корици, но не помня точно заглавието и дали имаше автор. Началото беше исторически преглед, в който се обявяваше Самуил за македонски цар. За разлика от сегашните македонисти, българите не се обявяваха за татари а за истинска българска държава се признаваше само Второто българско царство с най-голямо постижение при цар Иван Асен II. Изглежда това беше някакво руско влияние, защото подобна теза бе застъпвана от водещи съветски историци през шестдесетте години, което предизвика реакция на БАН. Основната част на книжката бе посветена на разрешаването на македонския въпрос чрез създаване на национална македонска държава в състава на Балканска федерация. Тогаваа прегледах книжката в диагонал, бях десет годишен и не знам колко вярно съм възприел и запомнил писаното в нея. Във всеки случай помня критиката на татко, която правеше пред нашенците, предпазвайки от заблуждение в резултат на злоупотреба със свещеното за нас име Македония. Тогава не знаехме, че малцината белградски студенти от Македония вече разнасят тази идея заедно с комунизма. Дотогава към комунизма имахме двойствено отношение – страх от жестоката болшевишка диктатура, но и надежда, че той може да е и рушителят на омразната ни Версайска система, чиято жертва бе Македония.

Вторият по важност нашенец комунистически функционер в Албания бе Кръстю Темелков или Кристо Темелко, както го наричаха в Албания. Той произхождаше от Костурските села, останали в гръцка територия от рода Киселинчеви – майстори предприемачи в началото на XX в. в София, участвували в строежа на черквата „Св. Александър Невски“ и на много други големи строежи в столицата (хотел „Славянска беседа“ бе тежен), както и хора на изкуството (скулпторът Пандо Киселинчев) и деловата активност. Кръстю работеше като майстор във „фабриката“ на Кольо Пандовски, където аз често отивах и мама настояваше още в тази възраст – 10–12 годишен да усвоя дърводелски сръчности. Не знам дали тези нейни педагогически разбирания бяха повлияни от младежкия ѝ толстоизъм, от екзархийските училища или от американския пансион. Там Кръстю, разбрал, че се интересувам от история, се опитваше да ми я разяснява от гледна точка на марксизма. Не беше

убедителен, защото аз още на тази възраст го превъзхождах по конкретни исторически знания. Вероятно това, което ми говореше го беше научил в някакви тайни кръжоци. Иначе беше природно интелигентен и изпълнен с енергия. Когато татко строеше къщата в Тирана той, заедно с Кольо монтираха вратите и прозорците, изработени в тяхната „фабрика“. Аз се въртях часове около тях и непрекъснато разговаряхме, но вече не за историческия материализъм, а за подвизите и трагедиите през илинденските борби, за Чекаларов, Пандо Кляшев и за последния войвода – Ильо Дигала, убит от гърците в началото на двадесетте. Спореше и с Кольо – критикуваше неговите кумири, дейци на ВМРО, които бяха посещавали Албания допреди няколко години. Сега знам, че върху него имаше някакво неясно Коминтерновско влияние, макар, че за комунистическата ВМРО (обединена) в Албания не знаехме. Иначе той се самоопределяше като македонски българин, за такъв го смятаха и албанците, включително и когато стана партизански генерал. Участвуваше активно и в нашите празници – Св. св. Кирил и Методий, Илинден, даже водеше хорото. Както казах, когато го арестуваха през 1938 г. татко се застъпи за него и му оказа лекарска помощ. След италианската окупация продължи за известно време да работи във „фабриката“ на Кольо, но скоро изчезна някъде. Едва към края на 1942 или началото на 1943 г. в Битоля разбрахме, че станал един от водачите на албанските комунистически партизани. Заедно с Мехмет Шеху той стана първият партизански генерал. Докато Шеху имаше военно образование и бил участвувал в гражданската война в Испания, Кръстю във военно отношение беше самоук, но носеше войводското наследство на своите предци. Като командир на I-ва народоосвободителна дивизия води битка за Тирана, която продължи около две седмици. През есента на 1944 г. немските войски на Балканите се изтегляха планомерно. Това беше продиктувано от общия ход на войната, особено след „Яшко-Кишиневската операция“. Действията на партизаните в Гърция, и Албания, даже и на българската армия в Източна Македония и Сърбия имаха само смущаващо въздействие, но все пак им създаваха определени неудобства. В Битоля, от германския военен лекар, който живееше в етаж на хазайката на къщата, която бяхме наели, знаехме, че германските войници смятали изтеглянето през Албания за най-опасно. Там по планинските пътища ги дебнели

партизанските засади. Най-активна в тези битки е била дивизията на Кръстю и радио Лондон на няколко пъти спомена подвизите на тази дивизия и неговото име. През 1947 г., когато бяхме вече в София, дойде албанска делегация начело с Енвер Ходжа за да сключат с Георги Димитров договор за приятелство. В делегацията беше включен и зам. министърът на отбраната ген. Кристо Темелко, очевидно като българин. Тогава дойде вкъщи на обед, както и при роднините си Киселинчеви. Разказваше ни за партизанските битки, особено за битката за Тирана. На въпроса на татко как той, без военна подготовка е командувал успешно дивизия, той отговори, че вероятно е имал дарба за това, но му било по-лесно след капитулацията на Италия. Тогава освен голямо количество оръжие, което попаднало в техни ръце, от значение била и помощта на италианските офицери, които преминали на тяхна страна. Тактиката, която бил приложил в битката за Тирана била по съветите на тези офицери. Не споделяше ниското мнение за италианските войници и офицери – неуспехите на Мусолиниевата армия се дължали на това, че фашистите държали на парадната страна и на обърканото висше началство. Разказваше, че Енвер Ходжа е поискал български учители за нашенските села, но Георги Димитров препратил въпроса до Антон Югов, един от някогашните ръководители на ВМРО (обединена). Той им казал, по този въпрос да се обърнат към Скопие. След скарването с Тито Енвер Ходжа го уволни от военния пост и го направи председател на синдикатите. По-нататъшната му съдба не ми е известна.

Повечето нашенци в Албания бяха строителни майстори и работници. Доходите на татко му позволиха да предприеме смела стъпка – да построи къща в най-централната част на града, в началото на бул. „Зогу“. Плановете ги получи от София от арх. Весов (от известната Велешка фамилия), които бяха леко коригирани от албанския архитект Бутка, учил в Италия. Получи се нещо като хибрид между немската рационалност и италианската артистичност. Предприемачът беше нашенец – в началото Будин, после Кузман. Главните майстори бяха Софре (Софроний) и Фердо (на цар Фердинанд), а общите работници бяха нашенци – мюсюлмани от Голо Бърдо. По-старите майстори бяха работили в София и Солун, а в Тирана бяха усвоили и някои похвати на италианското строителство. Аз по цял ден бях между тях, наблюдавах майстори-

ята им и слушах техния сладък старинен говор. Веднъж, вървейки по ръба на току що иззидана стена, тухлата се хлъзна по незасъхналия хоросан и аз паднах с главата надолу от четириметрова височина. Татко заши раната, но беше засегната и костта, от което и до днес имам следа. Рентгенологът който ме прегледа беше виенски доктор, който в САЩ през петдесетте години се посвети на рентгеноструктурен анализ на ДНК и стана един от основателите на съвременната молекулярна биология. През шестдесетте години купих преведена на руски негова монография по тези въпроси, но сега, когато пиша не можах да я намеря и да възстановя неговото име. В предговора е спомената дейността му в Албания. Той и редица други виенски професори и доценти от еврейски произход, пред Хитлеровата заплаха дойдоха в Албания и поработиха няколко години. На татко тяхната конкуренция не му пречеше, напротив беше доволен, че при консилиумите за по-сложни случаи, може да обсъжда с тях проблемите на европейско равнище.

Между нашенците в Албания, които са живи в моята памет е и Пандо от Преспанското село Пустец. Той е един от войниците, които пееха български песни в Бурел. След свършване на военната служба дойде при нас. Татко му съдействува да запише вечерни курсове за ветеринарен фелдшер и го нае да приема болните в частния му кабинет и да върши домашни услуги. Често ходех да пазирам заедно с него. Разказваше ми за неговото село Пустец. След Междусъюзническата война било окупирано от гърците, но през Първата световна те били изпъдени от българската войска. Знаеше и пееше тогавашните български войнишки песни на различни теми – любовни, за войнишките неволи и подвизи и разбира се онези песни, които чухме в Бурел. Но смути ме една войнишка песен: „Барабани бият мамо“ за предателството на генерал Бояджиев „той що предаде целата война*, цела България“. Очевидно се отнася за отстъплението през 1917 г. И сега не мога да се начудя, как е стигнала до Пустец тази песен за краткото време от отстъпването на Лерин и Битоля до навлизането на съглашендките войски в Мала Преспа и установяване на фронтовата линия по билото на Галичица и Мокра планина. Дълбоко уязвен, аз се мъчех да му обясня, че на-

* „Целата война“ – на преспански диалект означава „цялата войска“ – също като на шопски. (Израз, използван и от Ив. Вазов: „Господине, война иде ли?“)

шият роднина генерал Бояджиев не е предател, че е клевета от негови завистници. Странното е, че тази клевета я чух и преди една година, тук в София, даже и с обяснението, че съгласенците го подмамили с обещание да го направят княз на Македония. Военните историци са изследвали причините за това отстъпление, но историческите аргументи трудно се преборват с клеветниците.

Нашенците в Албания принадлежаха към три етнически групи (ако не броим гораните, които се държаха настрана). Наблюденията ми от тогавашната юношеска възраст не са достатъчни за достоверна характеристика, но с известно приближение могат да се смятат за верни. Тези от Голо бърдо принадлежаха към мияците и носеха техни характеристики – диалект, поведение, обичаи. И те бяха майстори, както своите събратя от по-наизток, които бяха най-добрите строители в нашите земи. Имаха стремеж да си показват майсторлъка и мотивът им за работа не бе само печалба, а и доказването на техния талант. Имаха съзнанието, че са „бугари“, имаха спомен за български черкви, някои от тях разказваха за София, където са строили, и често даваха примери от софийския си опит. За комити, войводи и борби не приказваха много, в техния отдалечен край Илинденското въстание не бе се разгоряло. Много по-различни бяха костурчани. Те не бяха само от единственото костурско село в Албания – Върбени, но и от останалите в Гърция села като Смърдеш, Въмбени, Дъмбени и други села от костурския район Корешча. Селата по-назапад като Билища вече бяха албанизирани, в напреднала степен на албанизация бяха и селата до Корча – Бобошица и Дреново, та жителите от тези села не се присъединяваха към нас. Костурчани и по диалект и по физическия си облик се различаваха от другите – по-едри, силни, с по-развита мускулатура и костна система. В поведението бяха по-експанзивни. Имаха силно изразено българо-македонско чувство и пазеха спомена за освободителните борби, в които някои от тях са участвували. Спомняха си за въстанията, за подвизите, до преди няколко години са подпомагали ВМРО. Поддържаха връзки и с техните роднини в България. Тези от Мала Преспа бяха по-свети, скромни и потиснати, с понижено самочувствие, макар, че и сред тях имаше талантиви личности като Стерйо Спасе. Още тогава ми правеше впечатление разликата в сравнение с жителите от източния бряг на Преспанското езеро, около град Ресен. Както е известно от там са излезли видни личности в

българската култура – Симеон Радев, Андрей Ляпчев, Трайко Китанчев, Христо Татарчев и др. От там произхождат предците на генерал Кл. Бояджиев, патриарх Кирил и др. Нашенците от Мала Преспа бяха по-незабележими. Албанците имаха високомерно и презрително отношение към тях и ги наричаха „Шуле“ по името на едно от най-бедните села в района – Шулин. Това е отбелязано и в романите на Стерйо Спасе. Интересно е, както костурчани, така и преспанци имаха диалектни различия от село на село. Това е проучено в двете монографии на Благой Шклифов за костурските и преспанските говори. Познаването на тези диалекти – особено на мияците и костурчаните, силно разклаща вярата, че наложеният от Блаже Конески официален език в Р. Македония може да се счита за представителен общомакедонски език. Още тогава ми правеха впечатление редица думи, използвани от костурчани, които бяха идентични с тези, които чувах по радио София.

Не съм бил в село Шулин, но за шулинци имах представа от Депа (Деспина). Това беше едно момиче от Шулин, работило като домашна прислужница при едни французи в Корча, после дойде при нас и работи няколко години. Татко го оприличаваше на шопкинче от селата между София и Перник. Пониженото самочувствие на шулинци Депа го отнасяше към всички българи и се изненадваше когато виждаше българи, които по нищо не отстъпват не само на образованите албанци, но и на французите, при които беше работила. Можеше да чете, макар и с усилие български книги и вестници и отбелязваше превъзходството им пред албанските – по оформяне и богата тематика. В началото с изненада слушаше, че по Радио София, освен гайди и тъпани и баба Наца, се изпълнява и модерна музика. За нея това бяха италианските канцонети, които и тя се опитваше да изпее, но особено харесваше Шубертовата серенада*. Из тези села като че ли още съществуваше предпаисиевия комплекс за българска малоценност. В някои села е имало български училища до 1912 г., но споменът за тях бе избледнял. Едно от тези села се подаде на сръбската пропаганда, изсели се и ако вероятно съм запомнил – някъде из Босна. Причината е била не национал-

* Серенадата на Шуберт Деспина я пееше според изпълнението на Тевта Ташко, една от първите школувани в Италия албански певици: „Kenga e ete...“ (Моята песен тихо литва в нощната тъма...)

на, а икономическа – селото принадлежало на някакъв бей и албанските власти му го върнали, а сърбите им обещали земя.

Аз постъпих в албанско първоначално училище на името на техния просветител от XIX в. Христофориди. И в Албания, както преди това у нас, националното възраждане започва с елинизма, така че последният имаше двукратен ефект – от една страна погърчване, а от друга събуждане на националния дух. Още щом влязох в клас, децата ме определиха като българин (бугар). Аз не им казвах какъв съм, но за учители и ученици нямаше съмнение, че щом съм от Охрид и не съм албанец, значи съм българин. По същия начин определиха и татко – българският лекар (доктор бугари). Преди няколко години един наш роднина от Теодосиевци, хирург в Тирана, ми каза, че старите още помнят прочутия „доктор бугари“ с благодарност за неговата помощ. За редовия албанец думата македонец беше свързана с Александър Македонски. Те го смятаха за свой и затова паричната им единица се нарича на негово име – Лек (албанско съкращение на Александър) и той на монетата беше изобразен яхнал своя Буцефал. Основанието им е, че македонците са илирийско (следователно албанско) племе, и че майка му Олимпиада е от Епир, населен до сегашно време с албанци. Идеята, че съществува славяноезична македонска нация не им беше позната. Тя се разпространи едва в Енвер-Ходжово време.

Имам добро впечатление от учителите както в първоначалното училище, така и в прогимназията. По-младите бяха учили в училищния институт в Елбасан, а по-възрастните – в Битоля, Цариград, Янина, а католиците – в Италия и Австрия. Преподаването беше по италианска програма: петгодишен първоначален и осемгодишен среден курс. Нямаше учебници по всички предмети, но това даваше възможност за изява на добрите учители. От тогава имам убеждението, че добрият учител може да компенсира недостатъците и на програмата и на учебниците. В по-горните класове се използваха и италиански учебници и постепенно обучението ставаше двуезично – албанско и италианско. Възможно е и доброто ми впечатление да е и поради това, че учех в елитно училище, което издържаше конкуренцията на френските и италиански лицеи и на американския колеж (до италианската окупация).

Селата в Албания караха своя примитивен средновековен живот, но няколко града – Тирана, Дуръс, Корча и Шкодра бързо се

европеизираха. Тънкият слой от албанската интелигенция имаше европейско образование, получено в италиански, френски и австрийски университети. Зогу, дошъл на власт със сръбска подкрепа, се преориентира към Италия. Архитектурата на новите сгради беше италианска – министерствата, националната банка, общината и частните вили. Главните улици се асфалтираха и витрините приличаха на европейски. Що се отнасяше до модата и продуктите на леката италианска индустрия, все още полуориенталска Тирана превъзхождаше София. Нашата къща, която таткострои, както и вилата на тетка ми Надежда не отстъпваха на къщите от горния слой на тогавашната средна класа в София, някои от които сегашните вестници обявяват за дворци.

Живеехме в Тирана, но умовете и сърцата ни бяха в Охрид и София. Баба ми Царева всяка есен за гроздобер пътуваше до Охрид с корабчето „Корсика“ от Поградец. На връщане ни носеше новини от там. Понякога идваха и нелегални бегълци – нощем през езерото. Оставаха няколко месеца в Тирана и с помощта на татко и Димко фурнаджията, уреждаха документи за отпътуване при богатите си роднини в София. А от България пристигаха добри вести. Не само нашенците, но и албанците, които я посещаваха оставаха впечатлени от реда и напредъка на България. Слушахме Радио София, за мен любимото предаване беше детският час воден от артиста Никола Балабанов. Съпричастни бяхме към чествуванията на Св. св. Кирил и Методий, на Ботевата гибел. Повдигаше ни се самочувствието от Гергьовденския парад. Помня деня на сключването на Солунското споразумение за отмяна на някои от клаузите от Ньойския договор и полета на българските ескадрили, ознаменуваха това събитие. Колебанията ни между автономна Македония и Сан- Стефанска България наново почнаха да се накланят към последната. По едно време в Тирана дойде Данаил Крапчев. Не присъствувах на разговора му с татко, но наскоро почнахме да получаваме редовно вестник „Зора“, който ни допълваше информацията за успехите на българската държава. В разговорите постепенно българската тема зазвучаваше все по-мажорно. Добро впечатление остави и посещението на Стоян Джуджев, който изучаваше народните песни и танци в нашенските села в Албания. Образът на България си връщаше обаянието от преди военните години.

Четяхме редовно „Илюстрация Илинден“. Там, в няколко броя се появиха стихове на велешки диалект от Венко Марковски. Както споменах по-горе това не го възприемахме като израз на македонски сепаратизъм в смисъл на отделна македонска нация. От Македония под сръбска власт разбрахме, че Георги Киселинов* с подкрепата на други таткови приятели – Анастас Чорбев, Теодоси (Дочо) Робев и др. издават сп. „Луч“. То се е списвало на сръбски език, иначе е било невъзможно, но със съдържанието си и с някои стихове писани на македонски диалекти, се е противопоставяло на сръбската асимилация. За Кочо Рацин не разбрахме, но узнахме, че внукът на Григор Пърличев – Христо Попсимов е публикувал стихове на охридски диалект. За комунистическото влияние в Македония не знаехме нищо, не знаехме че то е проводник на македонизма, въпреки смущаващата книжка, която беше дал на татко Васил Шантоя (Матов). Не знаехме, че това е официална доктрина на Коминтерна.

Последните години на мира бяха най-добри. Материално бяхме добре, появиха се по магазините стоки, които след две десетилетия щяха да станат масови в Европа – изкуствени тъкани, електроуреди, автомобили. Магазинът под нас беше нает от „Ал литория“ – ликторски криле, фашисткото название на компанията, която сега е известна като „Ал Италия“ (италиански криле). От балкона наблюдавах пътниците, които се качваха на автобуса за летището и щяха да пътуват не само до Рим, но и по линията Рим – Солун – София. После наблюдавах двумоторен елегантен самолет който поемаше курс към Солун, за да отиде до София. До нея можеше да се стигне вече само за няколко часа, а не за няколко дни по море както дотогава. Но напрежението в Европа растеше: Аншлусът, окупацията на Чехословакия, кризата за Мемел и Данциг. Крал Зогу се ожени за една унгарска графиня – Жералдин Апони. Кумува вторият човек на Италия граф Чано. След по-малко от година се роди престолонаследникът. Чано пак дойде да кумува. Но успоредно с това се носе-

* Георги Киселинов (от охридския Киселинчев род) – македонски филолог от поколението на баша ми. Завършил българско средно училище и славянска филология в Одеския университет. През сръбската власт е бил гимназиален учител в Скопие и е редактирал списание „Луч“. По време на българската власт е бил гимназиален директор в Скопие. Изследвал е македонските диалекти. Бил е член на първата „филилошка“ комисия (декември 1944 г.), от която е изключен поради противопоставянето на сърбизацията на македонския правопис. По същата причина е бил съден и репресиран. Противник на Блаже Конески, когото обвинил в плагиатство.

ха слухове, че Мусолини поискал военни бази по адриатическото крайбрежие на Албания и по-специално пристанището Влора. Така искаше да затвори Отрантския пролив и Адриатика да бъде под пълен италиански контрол. Зогу разбра, че ако се съгласи това ще означава взимане на страна в назряващия европейски конфликт, в който Италия ще бъде на губещата страна и отказа.

Народът го подкрепи. Младежите – предимно ученици от горните класове излязоха да манифестират с викове: „Да живее“ до тогава мразения от тях Зогу. Той обяви, че пушката и опинците му са готови, т. е. че ще излезе по планините да води скендербеговска война против окупаторите. Но една нощ се измъкна – с колона от стотина коли с най-близките сътрудници и държавното злато пресече гръцката границата. На сутринта чухме топовни гърмежи от към Дуръс, стреляха италианските военни кораби, но както по-късно разбрахме, повече за сплашване, защото не видяхме поражения из града. Над Тирана се появиха ята от десетки самолети – двукрили изстребители. Ние отидохме в къщата на тетка Надка понеже беше по-настрана от центъра и под ръководството на татко превърнахме едно от мазетата в противогазово скривалище, използвайки за филтър дървени въглища. Знаехме, че италианците в Етиопия са използвали газови бомби, макар че не вярвахме, че ще ги приложат и в Европа. По-късно се появиха тримоторни „Капрони“, снишиха се и кацнаха на летището – извършен беше въздушен десант. Албанската армия и при Зогу беше в ръцете на италианските инструктори, та не оказа съпротива. Доброволци-планинци са се опитали да се съпротивляват, но бързо били разпръснати. В Тирана навлизаха италиански моторизирани части – берсалиери с петльови пера на шлемовете с мотоциклети, кавалеристи с коне качени на камиони, прочутите танкети „Ансалдо“. Установено беше проиталианско правителство. Виктор Емануел III беше обявен за крал на Албания, назначен беше кралски заместник – Якомони. Но истинската власт беше в ръцете на секретаря на фашистката партия в Албания – Джовани Джиро. Нямахме ексцесии*. Започна усилено строител-

* От трите форми на тоталитаризъм – черният на Мусолини, кафявият – на Хитлер и червеният – на Ленин-Сталин, най-мек бе първият (фашизмът), останалите два се конкурираха по своята жестокост. Лелин (тетин) ми Харила отказа да сътрудничи на фашистите и по време на Итало-Гръцката война беше интерниран в едно село в Калабрия. Така постъпваха фашистите със своите противници – както е

ство за да се покаже „творческият гений на фашизма“. Построено беше ново асфалтирано шосе до Дуръс, а след това – и до Поградец и Корча. Може би това бяха първите асфалтови шосета на Балкани-те*. По тях дванадесет годишен юноша съм карал десетина километра към Дуръс с новото си колело „Бианки“. Мусолини изсипа рога на изобилието в Албания – поне в Тирана и Дуръс. От тогава са ми познати марките на някои консерви и други продукти, които сега могат да се видят по софийските магазини. Татко напусна службата и изцяло мина на частна практика, която беше напълно достатъчна за охолен живот. Но един ден пристигна въщи самият Джовани Джиро. Искал да наеме нашата къща. Татко се опита да му откаже с мотива, че тук му е частният кабинет. Тогава Джиро му предложи да се преместим в мансардния етаж над него. Така и стана. Сега когато се говори за фашистка диктатура, без да я отричам, я съпоставям с комунистическата. Би ли помислил някой, че Вълко Червенков ще наеме апартамент на „Цар Освободител“ и ще позволи на хазайте да живеят над него? Очевидно фашистките власти не проявяваха жестоката безцеремонност на комунистите.

Най-хубаво беше последното лято преди войната. Бяхме наели къща в дюните край Дуръс. Там плажът е огромен и е със ситен пясък, морето е топло и плитко, опасността от акули е минимална. За известно време се отдалечихме от тревожните новини. Аз се мъчех с „Кървава песен“, която стрико ми изпрати, не е като да четеш „Записките“ на Захари Стоянов. На хоризонта се появиха бойни кораби и изведнъж почувствувахме тревогата, която те носеха. По радиото съобщиха новини за Данциг. Татко, който повечето време се грижеше за пациентите си в Тирана дойде с такси да ни вземе. Беше 1 септември 1939 г.

Татко не обичаше Хитлер. Чувствата му към Франция бяха раздвоени – омраза заради Ньой, симпатии заради нейните интелектуалци. Със страх слушахме заплашителния рев на Хитлер, макар

описано в книгата на известния писател Карло Леви „Христос се спря в Еболи“, във филма „Островът“ за комунистическия лидер Джан Карло Пайета и другаде.

* Сега се пише, че Албания е единствената балканска страна, в която няма асфалтирани шосета. Неподържан 60 години, асфалтът по тях е изчезнал, той не е като вечните каменни блокове на Via Egnatia. А Албания е голям производител на асфалт. На шега албанците казваха, че по площадите на Рим и Париж стъпват на албанска земя, защото там асфалтът е албански.

че той беше рушителят на омразната ни Версайска система, родила чудовищната държавна конструкция – „краљевина Югославия“. Съжالياвахме Франция, която рухна под ударите на Вермахта, но се зарадвахме, когато чухме, че над Ньойския дворец се вее българското знаме. Това го възприемахме като предвестник за освобождаване от сръбско робство.

В Албания войната се почувствува едва след нападението на Италия върху Гърция. Тази Мусолинова авантюра е необяснима. Без нея може би Балканите щяха да останат извън войната. Италианската армия в Албания беше 2 – 3 пъти по-малобройна от гръцката. Лековъоръжените моторизирани италиански части бяха неподходящи за планинския терен. Снабдяването ставаше по вода под непрекъснатата заплаха от английската флота, която владеше Средиземно море. Почти всяка нощ английски самолети бомбардираха единственото пристанище – Дуръс. Няколко пъти имаше слаби бомбардировки в околностите на Тирана, но все още италианската авиация имаше превъзходство. По-смелите наблюдаваха нощните въздушни битки, в които бяха свалени няколко английски самолета. Когато гърците завладяха Корча и стигнаха до Поградец в Тирана надойдоха нашенци, уплашени от гръцки репресии. Страхът нарасна след преврата на ген. Симович в Белград и се очакваше война с Югославия. Повечето смятаха, че италианците, които едва задържаха гърците няма да спрат прехвалената югославска армия. Само татко внасяше спокойствие. Той отвътре познаваше югославската армия и предвиждаше, че тя ще се саморазпадне за около една седмица. Така и стана.

Глава 8

ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Разбрахме по Радио Белград, че германската армия е нападнала Югославия. Това се потвърди и от другите радиостанции, които обаче предаваха оскъдна официална информация. Първото известие дойде на другия ден и то не от официални съобщения и комуникацията. Както вече казах, любимото ми предаване беше детският час по Радио София, водено от артиста Никола Балабанов. Не помня точно, може би беше сряда вечерта, когато той почна по обичайния си начин: „Добър вечер мили деца“ и след кратка пауза добави с вълнение: „и вие малки българчета от вече свободния мой роден град Щип“. Разбрахме, че още във втория ден на войната германците са превзели Щип. Радио Скопие млъкна. В централните новини по Радио София предадоха оскъдна информация за напредването на германските войски, но също и че чужди самолети са хвърлили бомби в района на гара София и гара Кюстендил. Следващите дни новините бяха по-конкретни, съобщаваше се за освободени градове. От своя страна и италианците обявиха, че са освободили Дебър, Струга, Охрид. Разбрахме, че е настъпило освобождението, което родителите ми са чакали цели 22 години. Какво ще бъде то – не знаехме. Дали присъединяването към Царство България или германски протекторат под ръководството на Ванче Михайлов? Радио Скопие възстанови предаванията и спикерите говореха на литературен български език предавайки съобщенията от новоформираните

те „български акционни комитети“. Чухме познати имена – връстници и приятели на татко. После дойдоха съобщенията, че български войски са посрещнати като освободители в македонските градове. Обади се и македонски дейци от София, които в приповдигнат тон и с патос съобщаваха за небивалата радост и възторг на освободените македонски българи. Чухме репортаж и за освобождението на град Битоля. Но албанските вестници пак със същия приповдигнат тон съобщаваха за освобождението на албанските градове Дебър, Тетово, Струга, Охрид. Това помрачаваше нашата радост. Дойдоха люде от Охрид, които ни разказваха за установяването на албано-италианска власт в града, но и за народните манифестации с искане да се присъединят към България. Някои от тези разкази бяха драматични и възкресиха спомените от старите народни борби. Значи сърбите не бяха успели да смажат българския дух в Охрид. Начело на тези изяви бил татковия приятел Илия Коцарев. Вече имахме сведения за усилията на българските официални власти за присъединяването на „града на св. Климент и цар Самуил към България“. Сега това може да се прочете и в дневника на Филов. Под натиска на германците, италианците направиха минимални отстъпки – градът беше отстъпен на българските власти, но границата беше изместена само на няколко километра на запад и на изток от него – при „Свети Еразмо“ и при „Свети Стефан“ (зад Горица). Неестествеността на тази граница беше очевидна и ние приехме че е временна. Веднага след това закъсняло с няколко седмици освобождение, отидохме в Охрид. Наехме едно такси, което за помалко от три часа премина асфалтовия път, който преди идването на италианците го минавахме за 6–7 часа, стигнахме в Струга, видяхме се с наши приятели и продължихме за Охрид.

Нашата среща с българските войски като освободители стана на границата – няколко километра пред Охрид около лозята на баба, където в детството често сме ходили. Когато видя първия български войник, облечен в униформа орехов цвят, който с властен жест на ръката даде знак на колата да спре, майка ми се разплака. Татко с разтреперана ръка бръкна в джоба да извади документа, който ни беше дал генералният консул Сливенски, в който се разрешаваше на „председателя на българската колония в Тирана“ да посети Царство България. Той винаги беше по-сдържан от мама, но в гласа му се чувстваше вълнението от срещата с потомък на войниците на тази

армия, в редиците на която е бил на завоя на Черна. Към войника се обърна така, като че ли все още е дружинният лекар от V пехотен Дунавски полк.

Няма да описвам емоциите, когато видях рида, увенчан от Самуиловата крепост. Психологическото време, изброено през онези минути за мен си остана по-значимо от много години, изживени по-късно. Не можех да зная, че нашето връщане ще е мимолетно.

В Охрид владееше радостна и тържествена атмосфера. Впечатлението ми е, че тя беше обхванала по-голямата част от народа. При това, за разлика от другите градове, в които българските власти дойдоха наскоро след германските войски, това освобождение беше извоювано и с активното участие на охридчани – масови демонстрации, петиции до германските власти и настоявания за по-ефективни действия от страна на българското правителство. Кмет на Охрид от няколко дни беше станал татковия приятел Илия Коцарев. Повечето от хората, с които контактувахме се надяваха, че този път освобождението ще е трайно. Когато си честитяха свободата, прибавяха „и вечна да е“. Споменавах, че е имало неколцина сърбомани, които подкрепяли преврата на ген. Симович и по това време скандирали сръбския лозунг „болье гроб него роб“ (по-добре гроб отколкото роб). Но и между тези, които бяха запазили българското си съзнание, имаше опасения за крайния изход. Въпреки бляскавите победи на Вермахта, знаеха, че Хитлер се е опълчил срещу целия свят, подкрепян само от съмнителни съюзници. Още не беше започнала войната със СССР, но се знаеше за декларациите на ТАСС в подкрепа на Югославия и за антихитлеристката позиция на Рузвелт. Татковият приятел Анастас Чорбев е бил затворен няколко дни от сръбските власти по време на правителството на ген. Симович като сенатор от партията на Цветкович, чието правителство подписа тристранния пакт. Независимо от българското национално чувство, някои хора в Македония виждаха хода на световните събития от гледна точка на преценките, доминиращи в югославската държава, които се различаваха от преобладаващите преценки в българското общество. Впоследствие те се оказаха по-точни, което ще бъде също един от факторите на „дебългаризацията“. Още тогава сръбите бяха разпространили афоризма: „Каж ми на коя страна ще бъде България, за да ти кажа кой ще загуби войната“. Но тогава през майските дни на 1941 г. тези опасения бяха заглуша-

вани от радостта на освобождението.

Общо взето „Вардарска бановина“ беше изостанал и забравен край на Краљевината. Грижата на сръбските власти беше насочена към асимилация и колонизиране със сръбски заселници. Процъфтяваше само град Скопие, център на Бановината. Неговото население се бе удвоило за сметка на заселилите се сърби и черногорци – чиновници, офицери, стопански дейци. Там бяха открили още от началото на двадесетте години и „Филозофски“ факултет (историко-филологически) с разбираемата цел – сърбизиране. За разлика от другите провинциални градове, които правеха впечатление със своята изостаналост, Охрид, въпреки тлеещият икономически живот, показваше белезите на известен напредък. Главен двигател за този относителен напредък беше Анастас Чорбев – кмет, депутат и сенатор. Той до края на живота си знаеше, че е българин, но се адаптирала към моментните реалности. Смяташе, че това не е безпринципност, а служене на родния град и спасяване на това, което може да се спаси. По негово време градът беше електрифициран – построена е била водноелектрическа централа в с. Рамне, достатъчна за осветлението на малкия град от 10–15 хиляди жители. От там е докарана водата с каптаж в Горни сарай (Самуиловата крепост). Направен беше и крайбрежен булевард в бившата турска махала „Търсия“. Достроено е било и пристанището, започнато през Първата световна война (тогава е имало дървено скеле) и една крайбрежна градина с дървета и лехи с рози. Настанихме се в неговата къща, в стил италианска вила с тераси, колони, цветна градина от към фасадата и плодови дървета зад нея. Тя беше построена и преди нашето заминаване, но ми се видя още по-хубава при това наше идване. Стаята, в която спях беше към езерото и първите нощи не можех да заспя – ставах и гледах през остъклените врати към терасата, града и езерото и не можех да повярвам дали това е сън или сбъдната мечта. Това лято (2000 г.) видях тази къща в разруха – оставена да се саморуши, загубила красотата и южното средиземноморско очарование.

Бабината ми къща беше запазена и с малък ремонт можеше да се живее в нея. Шарената одая беше непокътната. Тя ми върна света на моето детство и всичко свързано с нея, за което писах в началото на тази книга. Но вече юноша, изпрочел много книги, открих и нещо друго, което до тогава беше забулено с тайнственост – два-

та сандъка, съкровищници на българската литература. Докато в ранното детство шарената одая ме връщаше само физически към миналото, сега и неговият дух изскочи от тези два сандъка. Там бяха съхранени книгите, които моите родители и техните приятели са чели до 1918 г. През това първо връщане в Охрид имах време да видя кои са тези книги и да възстановя чрез тези автентични послания от миналото тогавашния духовен свят на охридската интелигенция. През следващото лято аз ги изчетох почти всичките и това беше един от най-интензивните ми читателски периоди, оставил следи върху моя духовен свят чак до наши дни. Заедно с родителското влияние, тази книжовна съкровищница от началото на ХХ в. стана основата, върху която се изграждаше по-нататък моята личност. Възрастово този период съвпаднаше с това, което психолозите наричат юношество (adolescence), и в който се възприемат основните идеи като свои. Трудността на сегашните жители на Република Македония да възприемат доказани исторически истини идва от това, че през периода на своето юношество са облъчени от идеологията на македонизма.

Основното ми впечатление от това първо връщане беше всеобщият възторг. С малцината тогава албанци, които сигурно не го споделяха не контактувахме. Сърбите и сърбоманите или вече бяха заминали или се готвеха да заминат. По-късно разбрах, че в Белград те основали „Удружение избеглица из Јужне Србије“ с председател Харалампие Поленакович*. Едва в Битоля срещнахме един от малцината сърбомани.

Това, което ни озадачи обаче беше друго. За първи път срещнахме няколко ранни представители на македонизма. Те бяха спомнатите по-горе „белградски студенти“. Не знаех с каква закваска са били заквасени, не знаех и как са замесени, но те бяха станали носители на странни идеи. Аз, едва навлязъл в юношеството, мълчах, но внимателно слушах опитите на татко за разговор и за дискусия с тях. Това, което го поразих бяха не толкова конкретните идеи, с тях той бе частично запознат в Тирана от книжката, която споменах,

* Харалампие Поленакович – македонски историк, един от главните теоретици на югокомунистическия македонизъм. Роден в Гостивар през 1909 г., израстнал в сърбоманско семейство. Доколкото си спомням, майка ми казваше, че то е от влашки произход – Поленаку и от уважение към тях е запазил презимето със сръбското окончание – ич.

колкото от невъзможността за всякаква дискусия с тях. Колкото и безспорни да бяха аргументите на татко, те се сблъскаха в непробиваема бетонна стена. Без да се съобразяват с тях, без даже да правят опит да ги отхвърлят с анализ и контрааргументи, те наизустяха своите твърди истини. Татко ги нарече „софти“ – мюсюлмански семинаристи, наизустили сури от корана на арабски без да ги разбират. По-късно разбрах, че тази квалификация е била давана по-рано на тесните социалисти от техните критици и татко беше доловил нещо общо не само в идеите, но и в манталитета на техните носители.

Безспорно тяхната „закваска“ е била комунистическа. В България обикновено се смята, че тези ранни македонисти са били проводници на сърбизма по рецептата на Стоян Новакович. По-късната им еволюция показва, че мнозина от тях действително съзнателно или несъзнателно се оказаха изпълнители на Новаковичевите завети. И те, заедно с откровени сърбомани като Лазо Колишевски и Харалампие Поленакович, заеха доминиращи позиции в Македонската федерална единица. Но през тридесетте години повечето от тях имаха субективното убеждение, че се противопоставят на сръбската асимилация. Противопоставяйки се на сърбите те мислеха по сръбски начин: за да има някаква форма македонската независимост трябва да има македонска нация, в смисъла който беше дефиниран от Сталин. Смесваха решението на политическия македонски проблем с проблема за исторически обособен македонски етнос. (Това убеждение е толкова силно вкоренено, че сега – в началото на XXI в. – е основната пречка за споразумение с албанците). При това правеха една невъзможна историческа бърканица от Александър Македонски, св. Климент Охридски, цар Самуил, възрожденци и илинденци. Ранните сръбски агенти македонисти (Еврович, Чуповски и др.) не се споменаваха. Изглежда, че даже Мисирков им беше неизвестен.

Но сред тези младежи с объркано мислене и историческо невежество имаше и няколко по-сериозни поддръжници на македонската самобитност. Двама от тях бяха Ставре и Славе Филипче. Те са синове на един близък приятел на дядо ми Милуш – Иракли Филипчев. Майка ми беше близка приятелка със сестрите им и ние няколко пъти ходихме на гости – на вечеря – в къщата им до черквата „Св. София“. Дошли бяха и техни роднини от София. Към бъл-

гарската власт се отнасяха някак неутрално и в първите години на „освобождението“ стаяваха антибългарските си чувства, които обаче впоследствие се проявиха. Тогава поддържаха тезата, че македонците са отделен славянски народ, макар и близък до българите. Продължаваха да поддържат, че решението на македонския въпрос е в независима държава. Дейността им по време на сръбската държава е била главно да се противопоставят на сърбизацията, поради което били смятани от сърбите за „бугараши“. Преди няколко години в Македония бяха публикувани документи, че неофициални сръбски комитети са правели опит да отровят тези „бугараши“, между които и Ставре Филипче. Публикуван е и един документ, разпространяван от Ставре под форма на открито писмо към проф. Вулич. В него се отрича твърдението, че македонците са сърби, обяснява се защо македонците не улучват сръбските падежи и се позовават на дейците от възраждането – Миладиновци, Григор Пърличев, Райко Жинзифов. Въобще аргументацията е такава, каквато би направил всеки български езиковед и историк. Авторството на документа е неизвестно, подписано е от С. Струмски. Има бележка от Ставре, че го е получил на 19 октомври 1940 г. и очевидно поддържа написаното в него. Възможно е текстът да е писан от Коста (Кочо) Солев – Рацин, но стилът и ерудицията по-скоро сочат към Георги или Тодор Шоптраянов*, а може би – Георги Киселинов.

Какво щеше да бъде развитието на този вид македонизъм, ако световните събития бяха вървели по друг път не може да се прецени сега. Във всеки случай, поне през късната пролет и лято на 1941 г. преобладаваше стремежът към присъединяване към българската държава, даже за реализиране на Сан-Стефанската мечта. Не случайно хотел „Српски краљ“ бе преименуван на „Сан-Стефанска България“. В последното си интервю-завещание от септември 1989 г. Иван Михайлов на въпроса на македонския публицист Вишински, защо тогава не обявил независима Македония, Михайлов, който очевидно е бил добре осведомен за настроенятия, отговаря, че тога-

* Георги Шоптраянов – македонски филолог, от по-старото поколение, специалист по френски език и литература. Критичен към идеите на Блаже Конески, той е пренебрегван и неговата компетентност не е използвана. Брат му Тодор е историк. В публикациите си изнася достоверни факти, но заменя името „българи“ с „македонци“. Това е обяснимо: по време на двете Югославии в Македония българското име беше забранено.

ва вече тази идея е била „баята (загубила вкус)“ и хората желаели България до Хрупища (Костурско) и до Кавала при Бяло море. Ходът на световните събития, а също и на повлияните от тях вътрешни процеси, дадоха друга насока на настроенятията.

Филипчеви от неутрално, даже умерено позитивно отношение към българската власт, постепенно преминаха към опозиционно. Характерен е следният детайл: българските власти заедно с купонната система, която имаше реално покритие, обявиха и два безмесни дни. Това ограничение важеше не само за ресторантите и за месарниците, но и за домакинствата. Служители на комисарството по прехраната обикаляха къщите за да видят дали тази забрана се спазва. Очевидна е неразумността на този подход в страна не свикнала на българската държавна дисциплина, характерна за въведения от цар Борис режим след 1935 г. Така един ден, може би сряда, самият комисар по прехраната похлопа на вратата на дома Филипчеви. Отворила му Благуна. Познавали се с комисаря и тя го посрещнала като гост. Той я попитал какво готвите, тя се усмихнала и любезно го поканила на обяд – имаме агнешко с грах. „Така ли, но днес е безмесен ден.“ И педантичният служител извадил кочана с бланките с глоби за неспазване на нареждането. Шокът от неочакваната реакция остави завинаги следи у Благуна. Тя непрекъснато при срещи с майка ми се връщаше на този неприятен спомен. Тя, свързана с два видни екзархийски рода – Филипчеви и Чакърови (от Струга) не само охладня към българската власт, но се превърна в яростна критичка. Мечтаната от нейните предшественици България, се превърна в нежелана натрапница. Може би този дребен инцидент не беше единственият и основен фактор, но във всеки случай изигра роля на отключващ момент. Наскоро четох в скопския седмичник „Македонско дело“ един фейлетон от Живко Аджия, в който се разказва, че жени използвали тези квитанции за наложени от комисарството санкции като документ, че са били репресирани от „бугарският фашистички окупатор“ и въз основа на тях са били приети за членове на „Союзот на борците“ (аналог на българския Съюз на активните борци против фашизма и капитализма).

Ставре Филипче стана виден юрист в Р. Македония, а неговият син (или племенник?) Илия Филипче беше няколко години министър на здравеопазването на Република Македония в кабинета на Бранко Цървенковски. Преди няколко години, на един конгрес на

македонските „биохимичари“ се срещнах с дъщеря на Ставре. Срещата с нея и нейните колеги беше не само любезна, но и приятелска. Беше се омъжила за нефролога проф. Поленакович, син на Харалампие Поленакович и потомката на изявения екзархийски род беше приела фамилното име на заклетите им някогашни противници. Минавайки към тяхната къща, която вече не използваха, споменах, че е на Филипчеви. Те ме поправиха групово – не Филипчеви, а Филипче. Тогава им напомних, че на гроба на дядо ѝ пред черквата „Св. Климент“ пише: „Тук почива Ираклий Филипчевъ...“. Те нищо не ми отговориха. Сигурно знаеха за този надпис, който вече го нямаше. Когато се изкачихме горе на платото при черквата, там беше само гробът на владиката Методий с цитат от евангелието. На въпроса на един мой приятел, професор от България, къде е гробът на дядо ѝ, смутено ни отговориха – той бил обикновен гражданин и не е било подходящо гробът му да е на такова видно място, затова синовете му решили да го преместят. Не знам дали това светотатство е по тяхна инициатива или е наложено от властите, но то е характерен шрих за процеса на „дебългаризиране“ в Македония, според терминологията на Киро Глигоров. Това е било система в югославската република Македония. Тези дни (12 януари 2001 г.) в неделника „Македонско дело“ прочетох статия от Ал. Лепавцов от която ще цитирам: „... гробот му [на Пърличев] беше запустен, оставайки да се избришат буквите от неговата надгробна плоча од непогодите на времето. Јас бев директен свидетел, кога се откорнаа надгробните плочи на видни црквенодостојници и охриѓани пред платото на „Св. Климент“ за да се добиел подобар амбиент пред зградата на бившето училиште, музеј на сеславјанската култура. Много културен потез (подход), како не би се видела азбуката со која беа пишани текстовите по старите гробови“.

В турско време от Тулча до Охрид фамилните имена са били изписвани без окончанието в родителен падеж. Смятайки че -ов/-ев е български белег, а -ски е необичайно за Охрид, синът на Иракли Филипчев стана както в турските документи – Филипче. Но окончанията на -ов/-ев не са били непознати в Македония и преди възраждането. Напр. в църквата „Св. Георги“ в село Върбяни – Охридско от 1605 г. имената на майсторите са „... Тодоров... Груев... Бојков... Волчев.“

Братята Филипчевци твърдяха, че са представители на новото

македонско поколение и споменаваха няколко имена, изгряващи звезди над Македония. Между тях бе и името на Христо Попсимов.

Ние, макар и зад граница, знаехме за него. Скоро ни се отдаде случай да го видим. За няколко дни бяхме се отбили до Битоля, където го срещнахме и го взехме в колата, с която се връщахме в Охрид. Слаб, дребен на ръст, с огромни очила, внимателно се оглеждаше наоколо потънал в своите мисли, вероятно се мъчеше да оцени случилото се през последните седмици. Не беше разговорчив, накратко разказа, че идва от Белград, където се бил приютил след освобождаването му от сръбския концлагер „Билеча“. Надяваше се, че идват добри дни, но бе смутен от насилията на хитлеристите и Недичевата джандармерия. Свързан с левичарското младежко движение (МАНАПО), той се съмняваше в победата на Хитлерова Германия като се аргументираше не толкова с политически анализ, колкото с морални съображения. Оценяваше събитията не по привидната им успешност, а по висши морални критерии. От тази гледна точка освобождаването на Македония от сръбско робство беше добро, но то беше засенчено от хитлеристкото насилие. Изглежда, че тази раздвоеност мотивира преследването му в София през 1941 г., където го свързва дружбата с интелектуалци с неговата нагласа и по-специално с неговия пръв братовчед Петър Манев* както и с известния писател – есеист Георги Томалевски. В Югославия Попсимов бил свързан с лявата младеж, както признава в своя предговор към българския превод на „Завръщането на Филип Латинович“ от Мирослав Кърлежа. Той си остана почитател на този голям хърватски писател, когото предпочиташе пред по-известния Иво Андрич. Андрич, според Попсимов, никъде не е достигнал си-

* Петър Манев е син на дъщерята на Григор Пърличев Лойза (Луиза), за която пише Симеон Радев в „Ранни спомени“. В Охрид е бил в кръга на младежите, към който принадлежали и моите родители. Следвал във Виена и там се проявил с решението на една от големите математически задачи. Български студенти, които са били там са ми разказвали, че бил смятан за гениален математик. Когато почнали македонските междуособици дошъл в София за да помири враждуващите. Станал член на „Бялото братство“ (Дъновисти) сътрудничил на тяхното списание „Житно зърно“, което ни изпращаше в Тирана и написал книга, в която математически обосновавал неговите истини. Привържениците на окултните науки не я разбирали заради трудния математически апарат, а математиците – заради окултизма. След 9 септември издаде сборник с разкази: „Любовта, която очакваме“ предимно със сюжет от виенския период, но и с една охридска легенда, в която познах поетизирания образ на майка ми.

лата на „Железния светилник“. Това ми доказваше цитирайки в оригинал „Травнишка Хроника“ и „Мостът на Дрина“. Подобно бе мнението и на водещият македонски литературен критик Димитър Митрев*, иначе официален отрицател на Талев.

В София центърът на интересите му се премести от сферата на политиката към сферата на духовното. Такъв характер имаше и привързаността му към родния край.

Христо Попсимов е роден през 1916 г. син на дъщерята на Григор Деспина. В края на двадесетте години е бил взет от пансиона в Крагуевац, създаден да превръща македонските младежи в сърби. От него се излюпиха някои от ръководителите в Скопие през титовия период, което обяснява тяхната българофобия. Но Христо е носел не само биологичните, но и културните гени на своя дядо и не се е предал на тоталната обработка на съзнанието. През последното десетилетие на своя живот, когато се сблизихме, ми разказваше драматични сцени из живота в този пансион. Запомнил беше посещението на проф. Александър Балабанов, комуто разрешили да види свой племенник. От детския му поглед не бе избегнала сълзата и особения израз на лицето на професора, когато след декламацията на сръбско шовинистично стихотворение, погалил по главата детето и промълвил „Клето мое внуче“. Тази сцена той я разказваше така, че и сега, когато чета писания от възпитаници на тази еничарска школа, като че ли и аз виждам сълзата и чувам дрезгавия глас на професора от Щип. И не гняв, а болка пронизва сърцето ми...

След завършването на това училище Христо Попсимов следва право в Белград, където започва и докторска дисертация. През това време се включва в прокомунистическото младежко движение – дружество „Вардар“ и МАНАПО – Македонски народен покрет (движение). Основната мотивация на тези младежи е съпротива срещу сръбската асимилация, но отслабналото влияние на ВМРО, създава политически вакуум, който комунистите се опитваха да запълват. Те разпространяват илюзията, че комунизмът може да ре-

* Димитър Митрев – професор и ректор на Скопския университет „Св. св. Кирил и Методи“. Роден в Деде Агач (сега Александропулис), израстнал в Търговище и започнал литературната си дейност в България. През есента на 1944 г., заедно с бригадата „Гоце Делчев“ заминава за Скопие, където прави кариерата на един от основните теоретични на югокомунистическия македонизъм.

ши македонският въпрос и то на основата на създаване на македонска нация. За тази си дейност Христо е арестуван няколко пъти, имало е и нареждане да бъде убит „при опит за бягство“ на шосето между Битоля и Охрид, но един хърватин офицер се смилил. Рухването на Кралска Югославия го заварва в концлагера „Билеча“.

И той е бил принуден да започне литературната си дейност на сръбски, но и тези текстове са се виждали подозрителни на властите. В това отношение е характерен следният случай. По инициатива на Христо и няколко негови другари, в Охрид било създадено певческо дружество „Вал“ (Вълна), като легална изява на МАНАПО. Написал и химн на дружеството, който завършвал със следните стихове:

О, бујни, плахи валови!
О, снаго безданог врења!
...
пробудите повест из сна
и човек таг визијом сретше-
жезло немирног дна!

(О, бујни, страшни вълни!
О, сила на бездѣнния купеж

събудете повестта (легендата) от сѣн
и човек тогава ще види жезѣла
в размирното дѣно)

Както ми обясняваше Христо, сръбските власти се стреснали не толкова от бунтовния дух на стиховете, колкото от споменаването на жезъла (Самуилов!) от дъното на езерото. Тогава в Охрид е била още популярна Балабановата песен „Аз знам един жезъл в Охрида син...“ и добре са разбрали намека за жезъла: „И кой го извади от студни води, венча щат го в Солуна цар да седи...“. Това разтревожило чак бана на Вардарска бановина в Скопие, който със заповед от 3 юни 1938 г. разтурва певческото дружество. (За това ми разказваше Христо, но конкретните данни, които не съм запомнил са от книгата „Маргиналии за мојот град“ от Никола Янев, издадена в Охрид през 1998 г.)

Вярно е, че сегашният литературен македонски език е декрети-

ран от партията-държава, но както всяко явление, има своята пред-история. В края на миналия век въпросът за литературния език в Македония бе решен – той бе общобългарският книжовен език. След Балканските войни, в Македония под сръбско литературният български език бе забранен. Тогава местните диалекти – „спасени-ят език“ – станаха основно средство за съпротива срещу сръбската асимилация. Затова като неочакван пробив на сръбската езикова блокада бяха посрещнати първите стихове на Христо Попсимов и Кочо (Коста) Солев – Рацин, които през пролетта на 1937 г. в Загреб („Наш вестник“ – орган на студентското дружество „Вардар“-брой единствен) публикуваха стихове на родните си говори – съответно на охридски и велешки. Кочо Рацин, макар и убит коварно от сърбокомунистите, бе канонизиран за пръв новомакедонски поет, а Христо Попсимов бе забравен. По едно време Венко Марковски (Вениамин Тошев) бе обявен за „македонски Ломоносов“ (Иля Еренбург), но неговата лъкатушна и драматична съдба (преживял „Голи оток“!) го сне от този пиедестал. Комунизмът беше неговият Мефистофел и той се превърна в един жалък Фауст, както е представен в пиесата на Младен Сърбиновски* „Македонският Фауст“.

Кочо Рацин, Венко Марковски и последвалите ги младежи подражаваха на народната песен и бяха подчертано повлияни от поезията на Ботев. Христо Попсимов тръгна по друг път – той се стремеше към по-голямо съответствие с модерната през тридесетте години поезия, писана на сърбо-хърватски (тогава този термин беше приет). В тези стихове звучи тъжен, едностранен и самотен глас. В тях чуваме как „течит мирно темно време“, в което „сонвит стар град своята злобна, горешча история“. Той се стреми да синтезира смисъла на миналото и да проникне в тревожното бъдеще:

„Сега е зимска нош
со църни браной
и жолта испукана месечина –
Край на 1937 лето“

* Младен Сърбиновски (р. 1958 г.) – македонски писател, защитава историческата истина и разбирателството с България. Талантлив публицист, написа силни есета на тази тема, събрани в сборниците: „Македонски авгиеви обори“ и „Обеди нищожност“, няколко драми, детски книги и др.

Не съм литературен критик и не ми е работата да правя литературни анализи, но паралелът между поезията на Попсимов и на тези, които наскоро след него почнаха да печатат на своите диалекти подсказва различие, кодиращо тяхната бъдеща съдба. Неговата тогавашна поезия на охридски диалект не бе изпълнение на нечия инструкция. Тя бе израз на пиетет към родния охридски говор и опит за съпротива срещу сръбската асимилация. При другите младежи, опитът да се пишат стихове на родните диалекти, под влияние на събитията, протекли през Втората световна война, се вля в тесните рамки на декретирания от партията нов литературен македонски език.

Дошъл в София, Попсимов се е опитал още в началото да пише на литературен български език. Теодор Траянов доброжелателно и насърчително се е отнесъл към този опит, но му е казал, че и него преследва съдбата на дядо му – оформил се в чуждестранна литературна среда. По език и тоналност неговите стихове не са съответствували на тогавашната българска поезия. Без да престава да пише, Попсимов не печаташе стихове чак до 1967 г., вероятно не забравил критиката на Нешо Бончев срещу дядо му. Едва тогава в Скопие се сетиха за него и му издадоха три стихосбирки: „Траги“ (следи), „Стихови“ и „Изгревите тлеат“ – преведени от охридски на литературен македонски език (изключение в книгата правят публикуваните през 1937–1938 г. „на охридски“). Когато ги прелиствам и чета бележките на Блаже Ристовски, сякаш чувам гласа на баща ми, който често припяваше Вазовия превод на стихове от „Пан Тадеуш“ на Мицкевич: „И в Полша бяхме чужденци и тука пак сме чужди“. Тогавашно не можах да привлека вниманието на водещи литератори, мои пациенти, към неговата поезия. Стиховете на Попсимов не намериха истинското си място нито в българската, нито в македонската поезия, може би защото в душата си, той не бе в състояние да раздели неразделимото. Накрая на живота си с помощта на Петър Динеков, той издаде една стихосбирка на литературен български език: „Пътища, времена“. Почина през есента на 1980 г. Освен един топъл отзив във в. „Литературен фронт“, не знам дали другаде е писано за поезията на Пърличевия внук. Списание „Септември“ помести последното, може би най-хубаво негово стихотворение – рекевиет.

През последните десет години на неговия живот ние се сбли-

жихме. Той имаше медицински проблеми, но основните ни разговори бяха за съдбата на Македония. Смъртта на Тито и зараждането на „Солидарност“ той смяташе за предвестници на „самовзривяването на Югославия и откъсването на Македония от сръбската орбита“. Освен личния си опит, той имаше информация и като редактор в БТА. Неговите пророчества се оказаха толкова верни, че това, което стана през последното десетилетие изглежда като точна постановка на разказания от него сценарий.

Родният му Охрид беше в неговите мечти и сънища. Не пожела да го посети и аз го разбих – в сънищата си и аз не виждам сегашния град, а този от моето детство. Всяко посещение там ме изпълва с противоречиви чувства – сякаш сегашният реален град иска да унищожи духовните измерения на града на моето детство.

Ето как Попсимов е изразил този неосъществим копнеж в стихотворението си „Завръщане в Охрид“:

Край брега, където Самотата е ползнала от векове,
ще дойда пак да видя ясения ти образ:
как под клоните на съмнения светът снове,
как под чистото, високо небе
гошъл е пак уреченият час...
Ще дойда с тихия си глас,
събран във времената -
във великия и неспокоен час...

Направих това отклонение със съдбата на Христо Попсимов, за да изтъкна различния път, който са могли да поемат представителите на едно поколение. В началото единомисленици, противопоставящи се на сръбската асимилация, впоследствие отклонили се – едините в отдалечаването си от българските корени бяха стигнали до българофобия, другите – по посока на гласовете на своите деди зовящи България...

* * *

Битоля ми се видя западнал град. С изключение на щаба на дивизията и офицерския клуб, които през детството ми бяха в строеж, нищо друго не бе построено. Затова пък всичко ми бе познато, ка-

то че ли не сме го напусkali. Тръгнахме на посещение при приятели и роднини.

Най-напред срещнахме най-близките: Кочо Ив. Робев и д-р Димитър Несторов.

Кочо Робев бе станал зам.-областен директор. Той беше добър лекар имаше значителна клиентела, наследил бе и част от имотите на Робевите. Мотивите да приеме този пост бяха патриотични – българо-македонски. От една страна да подкрепи българската власт, а от друга да защитава интересите на местното население. Не само българската власт, но и българското общество като цяло не разбираше – както не разбира и сега – това което е преживяло населението в Македония, остатъците от сръбското влияние не толкова върху националното съзнание, колкото в навиците, стила на живот, отношението към държавната власт. Насъщна нужда имаше от интерпретатор на нагласите и интересите на това население пред българските власти. Сега, след близо 60 години, може да се прецени, че той изпълни този свой морален дълг и с това се нареди сред своите предшественици – творци на българското възраждане. Но му струва скъпо, както ще разкажа в следващата глава.

Незабравими ми са вечерите у Робевите. Идваха приятели битолчани и люде, дошли от България. Между тях съм запомнил един млад лекар в офицерска униформа – Иван Руменов, братовчед на съпругата на Кочо – Вера Руменова. Той още тогава беше една от надеждите на българската хирургия – асистент на проф. Александър Станишев. Произохождащ от известния патриотичен род, той до края на живота си – до преди няколко години – запази високото призвание на лекар и българин. Уволнен от Университета, разселван из разни градове, запази своя професионалазъм, написа ценната монография „Остракоремна травма“, която наскоро – през 2000 г. бе преиздадена в сътрудничество с доц. Н. Недков. След падането на комунизма имаше и редица обществени прояви.

Вслушвах се в разговорите на възрастните. Преобладаваше радостта от освобождението и надеждите, че най-после македонският въпрос ще се реши в рамките на българската държава. Същевременно се изтъкваха и различията в резултат на условията в Македония след 1912 г. Правеха се различни хипотези – някаква форма на регионално самоуправление след войната. Във връзка с това се обмисляше как да се обясни на властите горе в София спецификата

на положението в Македония. Отчиташе се тяхната доброжелателност, изразена и с материални средства – за Македония се е отделяла пропорционално по-голяма част от държавния бюджет. Тук Кочо илюстрираше това и с решението да се построи нова голяма болница в Битоля – отделени били средства, ходили да търсят място за строежа, планове се работели. Недоволни обаче бяха от подбора на командированите чиновници особено от данъчните и от полицията. Малцина между тях идвали да изпълняват национална мисия, не били много тези от македонската емиграция в България, които се връщали по родните места, изглежда се страхували от повторение на минали трагедии. Коруptionята сред чиновниците била честа. Трябвало да се върнат езиковите форми, характерни за македонските и въобще – за западно-българските наречия. По-късно тези мисли ги прочетох в статия на проф. Алекосандър Балабанов, публикувана през 1942 г. и бяха широко обсъждани. Тези теми бяха непрекъснато дискутирани през цялото време на българската власт в Македония. Такъв характер имаше и разговорът на татко с някогашния му приятел Георги Киселинов, тогава директор на една от Скопските гимназии. Тогава не ставаше дума за масово недоволство срещу българската власт. Първите месеци и комунистите се чувстваха по-добре в сравнение със сръбската власт. В Битоля имаше и традиционни българофоби-гъркомани, наследили българогръцката разпра от екзархийски времена. Това се знаеше и от властите, които ги дискриминираха при назначаване на служба или при чествувания на национални празници. Това се смяташе за грешка – отблъскваха се и някои, особено власи, които бяха склонни да се приобщят към българската власт. Това се тълкуваше като отдаване дан към националсоциалистическата идеология на нашите съюзници – германците. Така се тълкуваше и отношението към евреите, положението на които до пролетта на 1943 г. не се различаваше от това в „старите предели“. Даже евреи от Белград бяха дошли да търсят спасение в Скопие и Битоля (това отношение към комунисти и евреи се признава и от комунистическия функционер Стале Милевски в неговите спомени). Тогава никой не предполагаше това, което стана по-късно.*

* Евреите в Македония от Възраждането до Втората световна война поддържаха македонските българи, даже някои от тях взеха участие в освободителните борби –

Другият татков приятел доктор Димитър Несторов, също ни посрещна сърдечно. Все още детският ми вкус оцени високо ягодилия сладкиш на мадам Алис, а юношеската ми чувствителност беше очарована от Шопеновите валсове и етюди, които изпълни на пиано дъщеря им Лили, моя връстница, която помнех от ранното си детство. Разговорите бяха повече на битово ниво, само бегло се засягаха национални и политически въпроси и то повече във връзка с дейността на двамата приятели за македонската кауза в Женева. И доктор Несторов, както почти всички македонци от неговото поколение, беше носител на българска култура, при това езиково беше по-близък до книжовния български в сравнение с татко, даже и с Кочо Робев. Баща ми беше ревнител на охридския варошки говор, който смяташе за автентичен български. В служебно отношение не беше претърпял промяна – упражняваше лекарската си професия и служебно и частно. Към „Освобождението“ се отнасяше умерено положително. От татко знаех, че още в Женева се е изявявал като левичар и от него за пръв път чух комунистическото обвинение към Александър Цанков, че е отговорен за убийството на тридесет хиляди души по време на гражданската война в България. Същевременно слушах и ироничното описание на Октомврийския преврат в Петроград от мадам Алис, която по това време е била чиновничка в швейцарската легация там. Войната със Съветския съюз не бе започнала, но по-късно, когато Червената армия напредваше на Източния фронт, и тя започна да възхвалява величието на Русия. Изглежда по това време и „Дмитри“ (както наричаше съпруга си) беше се свързал с комунистите, което обяснява политическата му кариера в Титова Югославия. В национален план обаче не вярваше

напр. войводата Скендербей – Рафаел Камхи (издадени са неговите спомени). В Битоля имаме един приятел Моис Мордохай, който имаше работилница за целулоидни играчки. Разпространявал е и забранени български грамофонни плочи, поради което сръбската жандармерия го арестува и инквизира, следствие на което бе оглушал. Загина при експлозия в работилницата си и не доживя до депортацията, от която българите едва ли щяха да могат да го спасят, както спасиха войводата Камхи в Солун. Потомците на преживялите македонски евреи сега са яростни българофоби поради гибелта на техните родственици, които България не можа да спаси. За тази омраза има значение и българофобията в Гърция и Югославия. Въпреки, че антисемитизмът в Гърция е традиционен, те не изразяват същата омраза към гърците, между които е имало и такива, които са проявявали усърдие при депортирането им. През септември 1930 г. е извършен от гърците погром върху солунските евреи под претекст, че подкрепят българските претенции за Македония.

в македонистката митология, но когато комунистите дойдоха на власт, сигурно се е преструвал, че я възприема. В съзнанието си носеше националните идеи на своето поколение и се отнасяше с уважение към България. При това имаше и допълнителна причина – уникалната операция на проф. Станишев, която спаси съпругата му от обездвижването.

Между многобройните срещи съм запомнил тези с д-р Ангел (Ангелаки) Робев и неговия син Дочо (Теодоси). Пишейки тези редове, в известен смисъл се чувствавам и техен говорител. Почина през 1996 г. без да напише спомени за своето поколение в Македония, което може би той най-добре познаваше. Моите усилия в тук са само частична компенсация на тази невъзвратима загуба.

Една от срещите ни в Битоля ни остави неприятен спомен. Бяхме при едни роднини от страна на дядо ми. Един от младите, не знам какъв ми се пада, стоеше мрачен в едно кюше от стаята и мълчеше. На въпроса на татко как е, той отговори – как ще съм, всичко пропадна. Разбрахме, че той учил в сръбско военно училище, там се проявил като отличник и му предвиждали блестяща военна кариера. Повярвал на сръбските митове за тяхната „сййна вoйска“ и безславното ѝ рухване било тежък шок за него. При това наше посещение в Битоля и Охрид, той беше единственият сърбоманин, когото срещнахме. Татко, колкото и да беше сдържан, кипна, завърза се остър спор и гостуването ни бе прекратено по този неприятен начин.

Подобен случай, но в по-мек македонистки вариант имахме в Охрид при среща с Йонче, синът на Теодос Нинков, за който спомнах. Израснал без баща си, постъпил в сръбско военно училище като стипендиант. Не защитаваеше сръбската теза, даже се опитал да се приобщи към българската власт. С група младежи посетил София, където се срещнал с роднини, гледал в Народния театър „Хъшове“ и разказваше своите благоприятни впечатления от това посещение. Но не го приели в българското военно училище и както на всички младежи от „новите земи“, учили в сръбски военни училища, му била отказана военната кариера. Това отношение на българските власти по-късно ги насочи към титовото движение, най-ярък пример за това е командувачият македонските партизани Михайло Апостолски. След няколко месеца Йонче получил повиквателно за войник и тогава дезертира в Албания. По-късно се присъедини към партизаните. Когато те дойдоха на власт той стана нещо

като градоначалник на Охрид, а баща му, както споменах, се самоуби в манастира „Св. Йоан Бигорски“.

Често съм изненадан от въпроса, който ми се задава сега в София – на какъв език е говорило населението в Македония през време на сръбската власт и остават разочаровани когато им отговарям, че и през турско и през сръбско и сега – там си говорят на родните диалекти, напоследък с известно влияние от школския македонски. Част от националното невежество на обикновения български гражданин е в стесненото разбиране на българския език. За такъв признават само сегашния литературен български език. Българският езиков догматизъм е една от причините за ерозията на българската нация и отчуждаването на „външните българи“. Често съм бил изненадан, когато последните произнесат общобългарска дума с друго ударение, тя става неразбираема за някой български гражданин. По този въпрос съм писал в някои от статиите си. „Спасеният език“ – родните диалекти, бяха основното средство за противопоставяне срещу сръбската асимилация. Една от грешките на българските власти в Македония, особено на училищните, беше неуважението към местните диалекти и опитът за налагане на правила, които проф. Александър Балабанов ги нарече „злоумишлени и тъпоумни“.

Една вечер в кафе-ресторанта на Андон Радич в Охрид видяхме насядали няколко таткови приятели и двама други мъже и една жена, очевидно гости от България. Когато се приближихме – ги познах по портретите из българските списания, които получавахме в Тирана – председателят на Съюза на българските писатели Добри Немиров, Стилян Чилингиров и Елисавета Багряна. Поканиха ни и седнахме на същата маса. Двамата писатели, носители на Вазовски патриотизъм, се интересуваха от хората и заразпитваха за разни неща из живота през сръбско. Багряна не се включи в този разговор и с морския офицер, комендант на пристанището, хукна към Самуиловата крепост. В книгата си „През Македония“, на едно място Чилингиров пише, че питал дали ние новоосвободените сме чели неговите книги. Били сме отговаряли „Читали сме“, но на въпроса кои, сме мълчали. Вероятно Чилингиров има предвид тази среща. Писателят се е съмнявал в моя утвърдителен отговор, но той беше верен – бях чел неговите разкази, даже имах един брой от списание „Венец“, посветен на негов юбилей, знаех и заглавията на неговите

романи „Хляб наш насущний“ и „Шинел без пагони“, но те не ме увличаха и затова замълчах. Спирам се на този разговор за да изтъкна колко непозната е била за българския гражданин действителността в Македония под сръбско: нови български книги там не можеха да проникнат, а старите се криеха като особено опасни. В случая аз бях изключение – живял бях в Албания. Писателите подариха на сестра ми две книги – сантименталната, но добре написаната книга „Мамо“ на Немиров и „Какво е дал българинът на другите народи“ на Чилингиров. Аз ги изчетох с по-голямо усърдие от сестра ми, но мен не ме удостоиха с книга, вероятно поради предполагаемия от тях неверен отговор и последващото ми мълчание.

Върнахме се в Тирана за да подготвим окончателното си завръщане. Отношението към нас обаче беше се променило – пропагандираше се, че не само Дебър, Тетово и Струга, но и Охрид. Скопие и Битоля са исконни албански градове. На официално равнище се спазваха добрите отношения, но имаше неофициални албански комитети създадени главно от бейове, бивши владетели на чифлици из тези земи. Някои от албанците в Западна Македония под албано-италианска власт започнаха да упражняват насилие върху нашите селяни и да им взимат имота. В Тирана почнаха да идват потърпевши – да търсят справедливост от по-високите власти. Татко и Димко използваха цялото си влияние за да им помогнат и понякога успяваха. Татко даже успя да освободи от затвора едно момиче от Тетово, попаднало в една сърбоманска група. Освен от хуманитарни подбуди, той се надяваше, че с времето сръбското влияние ще изветрее.

Албанските комитети реагираха на тази дейност – най-напред предупредиха устно баща ми да престане да закриля нашенците, а след това му изпратиха заплашително писмо с куршум. Че това не беше празна заплаха се видя през следващата година, когато вече не бяхме в Тирана – Димко, който остана там, бе убит.

Мисля, че беше неделя сутрин и тъкмо се събуждах, когато чух през прозореца от високоговорителите извънредно съобщение на италиански: германската армия навлязла в Съветския съюз. Значи това, което говореше от няколко седмици Радио Лондон се оказва вярно. Знаехме, че Червената армия се подготвя да наложи комунизма в целия свят и е огромна сила въпреки неуспеха ѝ срещу героичните финландци. Знаехме и за съветските изявления срещу гер-

манското нападение върху Югославия. Всичко това ни тревожеше и внасяше неяснота за бъдещето на Македония. Но въпреки страха от болшевизма, смятахме Съветския съюз за антиверсайски и се надявахме, че който и да победи – сърбите няма пак да завладеят Македония. Изненадаха ни огромните светкавични победи на Вермахта, които отдалечаваха фронта от Балканите. Татко не вярваше, че безкрайната Русия може да бъде победена като Франция и се надяваше или на сваляне на болшевизма или на политическо решение при немско превъзходство.

Тревогите ни за бъдещето на Македония се засилиха по иррационален начин от едно преめждие при окончателното ни отпътуване от Албания. Въпреки, че из Албания сновяха многобройни нови фиати, татко, не знам защо, нае една по-голяма, но износена кола. Някъде на десетина километра на изток от Елбасан, по долината на Шкумбини, нейният мотор загасна. От някъде дотича един италиански войник и ни извика: „Via! Qui e pericoloso!“ – бягайте, тук е опасно! Но моторът не щеше да тръгне. Италианецът ни обясни, че от лявата страна на шосето е запален склад с муниции. Действително чухме експлозии, над нас прехвърчаха снаряди. Прикрихме се в една изоставена маслобойна. Не знам дали това беше акция на формиращите се комунистически и националистически групи или някаква италианска небрежност при 45-градусовата жегата. Когато взривовете престанаха, тръгнахме по нажежения и разтопен асфалт с надежда да мине някоя кола да ни вземе. Спря един от новите италиански автобуси, обслужващ линията Тирана – Струга. Преспяхме в голямата и разкошна възрожденска къща на Чакърони и постепенно усещането за зло предзнаменование от преживяното изчезна. Дишахме възрожденската атмосфера на къщата на Георги Чакърон, един от радетелите за българска екзархия, където бе израснала и Славка Чакърон, една от героините на илинденския период, съпруга на войводата и академик Никола Пушкарон. На другия ден бяхме у нашите приятели – богатите търговци Несторови. Там имаше сватба и дворът ечеше от български шлагери: „Минаха години без да те забравя аз...“, „Една красива нощ край охридския бряг...“ и други из репертоара на Аспарух Лешников.

В Охрид ентузиазмът от освобождението бе поотслабнал, даже гражданите мислеха, че се прекалява с нескончаемите „тържества“ по всякакъв повод. Охрид се смяташе за „българският Йерусалим“

и непрекъснато идваха поклонници от „старите предели“. Дойде и царският симфоничен оркестър с диригент Сашо Попов. Той, както и оркестрантите бяха облечени в гвардейски униформи. В Охрид нямаше подходящ салон, та концертът се състоя на площада край езерото. Разбира се, той започна с „Българска рапсодия Вардар“ и по-старите охридчани припяваха песента с мелодията на Добри Христов, използвана от Панчо Владигеров: „На Охрида водите сини чудни за минали ни спомнят дни...“ и после тържествено: „Ний българи сме...“

Дойде и една група стари илинденци, между които и Кирил Христов, „не поета, а председателя на Илинденската организация“ както сам се представяше. В киносалона, където имаха среща с гражданите, разказаха спомени от илинденските борби. На края „Охридските трубадури“ – групата Садило – изпълни обичайния си репертоар – стари градски песни, между които и Балабановата песен „Аз знам един жезъл във Охрида син“ (българска адаптация на една немска песен). Охридските трубадури я караха малко ориенталски по гръцко-турски маниер. Тогава някъде от първите редове се изправи Кирил Христов и благодари на изпълнителите, че с песните си са поддържали българския дух, но поиска разрешение той да изпълни тази песен, която звучи малко по-иначе. Когато запя, стори ми се, че до тогава не бях чувал такъв вълшебен глас – вероятно баритон. Публиката бурно му ръкопляска. Освен природен дар, той имаше школуван глас – учил в консерваторията в Санкт Петербург. След събранието, когато го поздравяваха, той отговаряше скромно: „Моят глас е нищо, да знаете какъв глас има моят син Борис, сега учи в Италия с царска стипендия“.

Междувременно в Македония и по-специално – в Охрид бяха станали неприятни събития. В Охрид била арестувана една комунистическа група, ръководена от един сърбоманин – Лазо Колишевски. След полицейско следствие, извършено с насилие, ръководителят бил осъден на смърт. Слушах кмета Илия Коцарев и адвоката Демостен Манев как са се застъпили за отмяна на присъдата. Демостен, склонен към литературни изяви, ни четеше една молба до цар Борис. Лайтмотивът беше – в българския Йерусалим, градът на свети Климент и цар Самуил, български съд не трябва да издава смъртна присъда. Цар Борис помилвал осъдения, който след излежаване на присъдата в Плевенския затвор стана жестокият кому-

нистически управител на Македония.

Много по-късно Христо Попсимов ми разказа как е бил арестуван Лазо Колишевски. Тук предавам неговия разказ. Както е известно, Методи Шатаров, секретар на Покраинския комитет за Македония към ЮКП, в съгласие с ръководството на комитета, прехвърлил македонската организация към БКП и отказал да обяви общо въстание, поради това, че по-голямата част от населението посрещнало българите като освободители и опитът за въстание ще се тълкува като сърбомански и няма да има успех. Това становище на Шатаров било отхвърлено от Титовото ръководство и със съгласието на Георги Димитров, Шатаров бил сменен. На негово място бил изпратен Лазо Колишевски да провежда политиката на ЮКП за въоръжена борба против „окупаторот“. В Охрид той свикал партийно събрание с тази цел в къщата на Зорка Попйончева, чиито син бил комунист. Тя разбрала, че се готви нещо против България и предупредила сина си, че няма да позволи това в нейната къща и ако направят такъв опит – ще се обади на полицията. Синът не повярвал, но майката изпълнила закана. Интересно е да се провери верността на тази версия по съдебните документи, когато съдили Зорка за предателство по Титово време.

Друга комунистическа проява бе на стажант-адвоката при Илия Коцарев – Петре Пирузе. Той отишъл в Дебърца, район от около 20 села на северозапад от Охрид под итало-албанска власт и там образувал комунистическа чета. Това не ни учуди – когато бяхме в Тирана, идваха селяни от Дебърца да се съветват с татко как да образуват самоотбрана против албанските насилия. Имали и оръжие от разпадналата се югославска армия. Поради това Пирузе е имал условия да образува някаква бойна група, за разлика от тези в Прилеп, които след обстрелването на полицейския участък на 11 октомври 1941 г. не успяха и се разпръснаха. Въпреки незначителността на тази случка, този ден в Македония все още е официален празник. Охридчани имаха добро мнение за Пирузе а титовци му нямаха доверие – „заточиха“ го в Белград на добре платена служба, изолирайки го от всякакво влияние в Македония.

Разбрахме и за други комунистически прояви. Така голямата дъщеря на Невена Мирчева-Чалювска, Лиляна, била една от най-изявените комунистки. Полицията знаела това, била арестувана няколко пъти, но след застъпничеството на влиятелни роднини – осво-

бождавана. В спомените си Стале Милевски пише, че българската власт в Македония преследвала комунистите само ако бъдат хванати в нелегална дейност. Някои от комунистическите активисти в Македония произхождаха – както и Лиляна – от видни български семейства. В началото противопоставяйки се на сръбската власт, след Хитлеровото нападение над Съветския съюз постепенно почнаха действия срещу българската власт. Но до пролетта на 1944 г. те нямаха масов характер и приличаха на действията на комунистическите функционери в „старите предели“. Имаше и конфликт между родители и деца. По-горе споменах случая със Зорка Попйончева. Невена също, в разговор с майка ми искрено осъждаше своята дъщеря. По свидетелство на Стале Милевски, такъв конфликт е имал бъдещият титов ръководител на СР Македония Кръсте Цървенковски (племенник на Данаил Крапчев) със своя баща, а негов другар по същата причина се заканвал „Яс ке го обесам мойот татко“.

Но тогава – 1941–1942 г. в Македония беше спокойно – чуваха се само отделни прояви на недоволство, разкрити заговори и арести, стократно преувеличени по-късно от югокомунистическата митология. Тито е знаел това, но се е преструвал, че им вярва за да си осигури подкрепата на вярна нему прослойка. Пък донякъде и Македония имаше полза от тези измамни митове – за да си осигури някакво място в „задружното семейство на югославските народи“. Събитията в бивша Югославия, а напоследък и в Македония са жестока и кървава критика на тази измама.

През лятото на 1942 г. решихме да посетим София. Там живееха повече охридчани, отколкото в Охрид. София беше най-големият македонски град. От дете знаех песента на Христо Матов за Виношката афера, в която се призовава „Средеца града, наша столицина“. От Скопие до Кюстендил пътувахме с автобус. Край пътя се виждаше строителството на ж. п. линията – трасето, мостовете, тунелите. По-късно югославските власти демонтираха релсите, разрушиха мостовете и тази линия, замислена от Стамболово време, все още стои ненаправена поради нежеланието на повечето от македонските правителства и неактивността на българските. Навлизането в „старите предели“ беше впечатляващо. Кюстендилското поле наистина отговаряше на възпетите от Вазов райски долини. От Кюстендил до София пътувахме с влак – комфортаен вагон I класа.

През прозорците гледах овощните градини, завоите на Струма. Свечеряваше се и аз повтарях на ум стиховете на Траянов: „Бърза бързоструйна Струма... върхове тъмнеят строги, сенки, вили леко-ноги бродят из надвесен брег“. Мъчех се да съзря в далечината легендарните Рила и Пирин. Късно – може би към 10–11 часа пристигнахме в София. Най-напред съзряхме нейните светлини в полите на Витоша. Фронтовете бяха далеч и прозорците не се затъмняваха. От гарата взехме такси за да ни отведе до хотел „България“. Татко, напуснал София преди 24 години като беден демобилизиран студент, искаше да се върне като солиден и преуспял лекар. Новият хотел „България“ беше зает от немски офицери и се настанихме в стая – там където сега е възпоменателната плоча за Джеймс Баучер. Хотелът беше съхранил старинния си разкош от Фердинандово време – мраморни стълби, дебели килими, тежка мебел, огромни стаи. Прозорецът ни гледаше към голямата южна порта на дворецовата градина. Сутринта, когато се събудих я видях – голяма, двукрила красива желязна плетеница, пред нея – гвардеец. Сега ми се натрапва контрастът: някакъв кран я изкъртва, а на мястото на гвардееца – огромна гипсова статуя на Георги Димитров. Това е от кинохрониките, които се опитват да наподобят измисленото шурмуване на портата на Зимния дворец от Айзенщайновия филм. Но тогава София беше мирна и спокойна, войната беше далеч. Центърът напълно отговаряше на това, което бях чул – най-чистият град на Европа с възпитани граждани. Малко коли, все още файтони, които се били увеличили поради оскъдицата на бензин. Пред Народната банка и на кръстовището „Царя“ с „Раковски“ – полицаи-регулировчици. За пръв път се возих на трамвай – чист, без блъсканица, с кондукторки жени, облечени в сиви униформи. Борисовата градина оросявана с автоматични пръскачки и бюстове на видни българи. Всичко беше по местата си – както бях чул и чел. Започнаха посещения при роднини и приятели. В Македонския дом срещнахме дейци чиито имена знаех...

Понякога, когато съм потиснат отивам към някоя улица и градина, която тогава ми е направила впечатление и се опитвам да се върна за кратко в щастливите мигове на юношеството. Разбира се, не познавах цяла София, но тази част от нея – между Лозенец и гарата правеше впечатление на цивилизован град, съвсем противоположен на този, който видях след Втората световна война – насе-

лен с други хора, с друго поведение...

Марица Антонова ме заведе в къщата на Ран Босилек, а на улицата ме запозна с Пелинко – Елин Пелин. Аз тогава бях свит и мълчалив – само слушах и възприемах. Гостувахме и у дъщерята на генерал Бояджиев Мария Перминова, Мичето. Нейната къща на ъгъла „Омуртаг“ и „Светослав Тертер“ ми направи добро впечатление, но не беше нещо повече от къщите с които бях свикнал – значително по-малка от тази на тетка Надка в Тирана. А сега някои журналисти я обявиха за дворец. Отбелязвам това за да изтъкна промяната на критериите, настъпили след половин век комунизъм. Уютните къщи на горния слой на средната класа обаче нямаха нищо общо с кичовите замъци на сегашните новобогаташи.

Сестра ми беше се записала да следва в Римския университет, но татко, поради войната не я пусна. Затова се записа в Софийския. След няколко седмичен престой в хотела, той реши да купи апартамент, за да има квартира в София, където да живее сестра ми докато следва. Въпросът къде ще живеем постоянно го отлагаше за след войната. Настанихме се в малкото апартаментче, което купи. Мислехме, че е временно, а аз и до сега живея в него. Не мина много време и татко получи повиквателна. Мобилизираха го в трудовите войски с чин „офицерски кандидат“, какъвто имаше през Първата световна война като недоучил студент. Това беше тежък шок за него. Тази дискриминация към част от жителите от „новоосвободените земи“ беше една от големите грешки на догматичната българска власт, която отблъсна много македонци, които пренасочиха симпатиите си към Титова Югославия и стана един от ранните фактори на „дебългаризацията“. Докато донаборниците ги взимаха на общо основание в различни части без каквито и било ограничения, тези които имаха някакъв чин в югославската армия бяха дискриминирани, което означаваше селективна дискриминация на образованите, с българска култура български фронтоваци от Първата световна война. И татковия приятел Димитър Несторов бе мобилизиран по същия начин, което може би беше непосредствен повод да се свърже с титовите партизани.

Татко замина за турската граница, писмата, които получавахме бяха от Елхово. След няколко месеца е имал щастието да срещне фронтови другари от завоя на Черна, които заемали важни постове в Министерство на войната. Те се изненадали и възмутили от поло-

жението, в което го намерили – без офицерски чин, лекар на една от т. н. „черни роти“, в които били мобилизирани разни „неблагонадеждни елементи“. Те бързо реабилитираха татко, признаха му офицерския чин, даже го повишиха до майор и го назначиха началник на вътрешното отделение на дивизионната болница в Битоля. Разтревожихме се когато го видяхме – дрехите му висяха като на закачалка, лицето му беше хлътнало. Уплашихме се, да не би това силно отслабване да е признак на болест, но той скоро се поправи, макар никога да не стигна предишния си вид. Не беше отслабнал от глад, нито от някакви непоносими условия. Той никога не говореше за тези преживявания, но очевидно до това състояние беше го довело унижението и обидата, която бяха му нанесли българските власти. Разбира се, той не стана българофоб и македонист, но колцина при същите условия са могли да издържат това изпитание?

В Битоля не заварихме нашите приятели – евреи, те бяха вече депортирани и не мога да свидетелствувам как е станало това. Кочо Робев казваше, че е узнал за депортацията същия ден и не можело да се направи нищо – полицейският началник блокирал еврейския квартал. Генерал Маринов* също твърдеше, че не е знаел, но вероятно не е така, защото някои военни части са били вдигнати по тревото. Във всеки случай местните фактори не са могли нищо да направят. В „новоосвободените земи“ немците се чувствуваха пълни господари, особено по градовете, през които минаваше транспортната връзка с Гърция каквито бяха Битоля и Скопие. Говореше се, че депортират евреите в определени райони в Полша, където да работят за прехраната на Вермахта. За лагерите на смъртта научихме много по-късно.

Официалното германско становище беше, че окончателните граници ще се определят след „крайната победа“. Засега българската власт я смятаха за временна.

Моите най-преки впечатления от българските власти бяха от училището. За пръв път в българско училище влязох в IV клас на Охридската гимназия. Споменът, който нося от моето кратковременно ученичество от Охрид е светъл. Още нося спомена от онези

* Генерал Иван Маринов – командир на 15-та пехотна Битолска дивизия. Става министър на отбраната в правителството на Муравиенв и подготвя Деветосептемврийския преврат, след който е назначен за главнокомандващ на българската армия, но изглежда без реална власт. По-късно посланик в Париж.

ведри септемврийски утрини когато от Вароша се смъквах към гимназията по обиколен път за да мина покрай езерото и да бъда очарован за пореден път от сиянието, което излъчва езерото и небето над Охрид.

Учителка по биология ни бе Елена Манева, дъщеря на дявения съдружник Никола Манев и съпруга на инженер Коста Хаджиев. Те бяха следвали във Виена, където са били деятели на младежко дружество към ВМРО. Преди няколко години една българска историчка изследва досиетата на македонските студенти във Виена. В един доклад в аулата на Софийския университет, между другите цитира и досието на Елена Манева: месторождение – Охрид, Македония. Националност – българка. Това е от годината, в която съм се родил. А името на Коста Хаджиев може да се намери в литературата за дейността на младежкото дружество, което споменах. Елена преподаваше на един добър литературен български език с някои очарователни охридски нюанси. Със семейство Хаджиеви бяхме пълни единомишленици. Те останаха в Охрид и Коста изкупи неприемането на югословенския македонизъм с няколко затваряния. Никога не прие фамилието му име да се пише по Блаже Конески* и си остана Хаджиев даже и в некролога.

Друг учител охридчанин беше Димитър Коцов, историк. Опитваше се да засили интереса на учениците чрез необичайни, понякога екстравагантни изрази. Запомнил съм един от тях: „Свети Климент беше за цар Симеон, това, което е Гьобелс за Хитлер“. Говореше на един колоритен литературен български език със силно охридско влияние. Прие българската власт отначало с ентузиазъм, после охладня и се превърна в още по-ентузиизиран македонист. Под името Димче Коцо стана академик – член на МАНУ. Бях в Охрид когато откриха гроба на свети Климент. Знаеше се, че под джамията Имарет се намира черквата градена от този български

* Блаже Конески – македонски филолог, основен идеолог на югокомунистическия македонизъм. Сегашният литературен македонски език и правопис се оформя под неговото силно влияние. Настоявал е за максималното приближаване до сръбския език и въвеждане на азбуката на Вук Караджич. Преследвал е Георги Киселинов, който се опитал да се противопостави на този стремеж. Главните му трудове са „Македонска граматика“ и „Историја на македонскијот јазик“. Последната е по материал от „Историческа гра матика на българския език“ на Кирил Мирчев. В някои от своите стихове, нелишени от поезия, запазва обаче автентичния прилепски диалект. Бил е председател на Македонската академия – МАНУ

просветител. Джамията – една доста голяма квадратна постройка от XVI в. – беше полуразрушена още през турско. Нямаше покрив, но стените стояха. Подът беше тревна площ и се знаеше, че там е черквата и гробът, според описанието на Теофилакт Охридски. Когато чухме, че е открит гробът, отидохме със сестра ми. Там бяха академик Иван Снегаров, доцент Кирил Мирчев, Кирил Пърличев и Димитър Коцов. Видяхме и плоски тухли с вдлъбнат надпис КЛ. По-късно сестра ми намери подобни означения (с други знаци) в Плисковски и Преславски тухли. Няколко години по-късно Димче Коцо публикува първото научно съобщение за откриването гроба на св. Климент в списанието на македонската академия. Претенции за това откриване има и Кирил Пърличев. По онова време той бе поел инициативата да прави археологически музей в Охрид и в една къща беше подредил разни старини. Казват, че сигнализирали на министър-председателя Филов (същевременно директор на археологическия Институт на БАН) да не оставя разкопаването на такъв важен обект на неопитни местни хора, но той отговорил – нека охридчани сами да разкопаят, но командировал Снегаров и Мирчев да ги съветват. Теофилакт пише, че св. Климент построил две кръгли църкви. Изглежда тази „кръгла и сферична форма“ (Теофилакт) е внушена от Симеоновата кръгла църква в Преслав. Сега джамията е разрушена, местността се нарича Плаошник и върху бетонна платформа на колони се строи модел на Климентовата църква на самото място. Мисля, че имаше по-мъдър начин да се отдаде почит на делото на св. Климент.

Имаше и учители от „старите предели“. Пазя добър спомен от учителя по български. Стараеше се да вникнем в поетиката на Вазовите и Елин-Пелиновите разкази и не ни караше непременно „да якаме“. Тогава буквата е-двойно (ѣ) позволяваше тази свобода. Но други учители се опитваха да ни налагат някои книжовни правила, които го отдалечаваха от нашия говор и станаха едни от факторите на отчуждението. В „Ранни спомени“ Симеон Радев пише, че отишъл при министъра на просветата Б. Йоцов с настояване за по-голяма езикова толерантност, но той бил непреклонен в стремежа за унифициран книжовен език.

Някои учители проявяваха неразбиране към условията, при които са живели македонските ученици и се отнасяха към нас както към тези от „старите предели“.

Такова неразбиране прояви към мен учителят по пеене, фанатично отдаден на тази дисциплина. Влязъл-невлязъл за пръв път в българско училище, ме изправи да протанцувам „Боряно Борянке“. Аз, разбира се, не можах и получих единствената през живота си двойка. Това създаде у мен комплекс и аз през целия си живот не съм танцувал. Този фанатик на музиката и танците беше дошъл в Охрид, с вратата, че в него „и камъните пеят“. Не се съобразяваше, че в сръбските училища тези предмети са занемарени. Когато жените в амфитеатралния Варош разговаряха през няколко къщи, получаваше се впечатлението, че пеят. За това помагаше и природата и напевният охридски диалект, но по-мелодично беше тяхното говорене от тяхното пеене.

Друг проблем за нас учениците беше полувоенната дисциплина в българските училища, която искаха да ни наложат и на която учениците в Македония не бяха свикнали. Недоволството от това, понякога явно изразено, сегашните македонски историци го тълкуват като бунт против „бугарският окупатор“.

По-голямата част от „освобождението“ или „бугарската окупация“ прекарах в Битоля. Мога да свидетелствувам, че поведението на българската власт, с всички недостатъци, не съответствува на легендата за „жестокият бугарски фашистички окупатор“. Обективна оценка за този период още не е дадена. В България този въпрос е пренебрегнат, има само няколко публикации и български политолози и журналисти стават лесна жертва на югокомунистическите митове. Тяхната цел беше да се поддържа единството на титовата държава чрез заплахата от външния враг. В Македония този враг беше България. Сега, когато се оказа, че България не е заплаха, а обратно – тя е подкрепа за съществуването на Република Македония, време е тези митове да се ревизират и то главно със средства на обективната историческа наука. Но и преди тези анализи може да се твърди, че от всички части на бивша Югославия, Македония под българска власт прекара най-спокойно Втората световна война.

В Битоля заживяхме спокойно. Самочувствието на татко донякъде се възстанови. В същата болница работеха и мобилизирани някои от най-добрите български лекари. Вече споменах за Иван Руменов. Друг, който запомних и много по-късно заварих в „Чиловата клиника“, когато постъпих там беше рентгенологът Камбуров.

Снабдяването с купонната система беше редовно, ограничения имаше, но нямаше глад, даже нямаше и оскъдица. Недоволствата бяха от грубостта на полицията и корумпираността на много от командированите чиновници. Докато бяхме в Битоля нямаше престрелки с нелегални. Преди това е бил убит един полицейски офицер и имаше една блокада. Людете от поколението на татко правеха неблагоприятно сравнение между българите преди Първата световна война и тези, които дойдоха през Втората – националните катастрофи и размириците бяха дали своето отражение върху самочувствието и поведението на българските граждани. За това пише и Иван Михайлов в четвъртия том на своите спомени.

Една от грешките на българските власти беше изискването за „произход“, което всъщност беше чуждо на манталитета на българина, но се налагаше изкуствено за да се адаптират към национал-социалистическата идеология на германския съюзник. Подобни изисквания, както и антиеврейските закони бяха цената за относителната независимост на България.

До началото на 1944 г. знаехме, че има партизани в Западна Македония под албанска власт. Тогава балистите засилиха своите репресии и от там нахлу вълна от бежанци, търсещи спасение в България. Ние приютихме едно семейство от Лазарополе – баща, майка и едно момиче на 14–15 години. Бащата търсеше случайна работа из града, момичето помагаше из къщи. Един ден бащата дойде угрижен – синът му бил с партизаните, но при прехода от Западна Македония, покрай гръцката граница и после на север – за района около манастира Прохор Пчински, той бил пленен от българската войска. Татко се обади на Кочо Робев, той на генерал Маринов и след няколко дни момчето беше освободено.

Към края на 1943 година започнаха бомбардировките над София. Повечето пъти самолетите летяха над Битоля, но ние не очаквахме, че ще ни бомбардират, макар, че под хълмовете около града бяха прокопани тунели – укрития. По хода на войната хората разбраха, че и този път българската власт в Македония е временна и почнаха да търсят изход. Все пак партизаните им се струваха за предпочитане пред Дража Михайлович. Никой не искаше връщането на стара Югославия и се възроди мечтата за македонска държава макар и в някаква комунистическа конфедерация. Към партизаните почнаха да преминават най-напред младежите. Между тях и

двете по-малки дъщери на Невена. Един мой роднина – Сашо Огнев, израснал в България, също отиде при партизаните в Западна Македония. Неопитен, изпратили го на разузнаване в едно албанско село и там бил убит. Все пак до лятото на 1944 г. партизанското присъствие се чувствуваше слабо. Помня в деня на последната бомбардировка над София през април с гимназията бяхме на екскурзия в Пелистер планина без страх да ги срещнем.

Глава 9.

ОСЛОБОДУВАЊЕ (The making of the nation)

През август 1944 г. бяхме в Охрид. Напрежението растеше, вслушах се в разговорите на татко с кмета Илия Коцарев и другите негови приятели. Политиката на Иван Багрянов им изглеждаше логична: и германците и англоамериканците биха имали полза от една неутрална България. Но при ожесточението между враждуващите – възможен ли беше такъв изход? После, ако тази политика успееше – какво щеше да стане с Македония? Германците даже да приемат една неутрална България в старите ѝ предели, няма да могат да се откажат от Македония, през която минават пътищата за връзка с германските войски в Гърция. Дали щяха да извикат Ванчо Михайлов и той щеше ли да се съгласи? Сега знаем, че няколко седмици по-късно такъв опит бил направен, но той преценил, че е късно. Учудвах се, че наистина Хитлер има цялата власт и в негово пълно подчинение бяха ръководителите на най-добрата индустрия и най-добрата армия в света. Военните можаха да направят само един несполучлив опит за атентат и Германия безвъзвратно бе загубила възможност да търси политическо решение.

В това напрегнато очакване чухме по радиото за оставката на Багрянов. През нощта се върнахме в Битоля, защото през деня съюзнически самолети летяха ниско и обстрелваха транспортните

средства по пътищата. През нощта също летяха, но товарни, за да хвърлят оръжие, дрехи и провизии на партизаните, които вече се бяха появили и в българската част на Македония. Пътят от Охрид до Битоля беше задръстен от войска – главно обезоръжени италианци пеша или с камиони, които идваха откъм Албания.

Сутринта над Битоля прелетя един тримоторен български самолет. Разбрахме, че с него е отлетял за София генерал Иван Маринов – новият военен министър в кабинета на Муравиев. Заредиха се още по-напрегнати дни. Терористичните бомбардировки над София (тук Гьобелсовският термин е точен) показаха отношението на англоамериканците към България. Може да е вярно твърдението, че след голямата бомбардировка на София на 10 януари, гръцкото и югославско правителство в Лондон дали прием и пили шампанско за това, че Чърчил приел техните внушения и заповядал бомбардирането. Сега знаем, че в Техеран Чърчил е поискал съгласието на Сталин за тези бомбардировки и той не възразил, но отказал да бъде даден ултиматум на България да скъса с Германия. С това дал да се разбере, че България е негова запазена територия и е негова работа какво ще прави с нея. Но тогава не знаехме всичко това. Комунистическата пропаганда обясняваше спирането на бомбардировките с намесата на СССР и лично на Георги Димитров. Германия губи войната, от англоамериканците не може да очакваме милост, надеждата ни е в стария закрилник – дядо Иван.

Сега историци и политици смятат за грешка решението на Чърчил и Рузвелт в Казабланка за безусловна капитулация на противниците (Константин Кацаров и др.). Резултат от това бе отчаяната съпротива на германците и безизходицата, в която бяха поставени по-малките ѝ съюзници. От всичко това спечели Сталин, който наложи властта си над Източна Европа. В България това създаде благоприятни условия за деветосептемврийския преврат. Тези, които посрещнаха Червената армия с цветя не бяха само комунисти. Това, че нейните колони се насочваха най-напред на юг – към турската граница се тълкуваше като гаранция, че България няма да бъде разкъсана от Турция и Гърция, а възможността за федериране с Югославия се приемаше като решение на македонския въпрос – България и Македония отделни държави, но в една обща федерация. Сега в Англия и САЩ се разкриват документи, които показват, че през Втората световна война ръководителите на тези държави са били

подведени относно характера и размера на Титовата антифашистка борба. Дали това е причината, поради която те подкрепиха Тито, ние не знаем, но и без тези документи още за съвременниците бе ясно, че значението на Титовото движение е многократно преувеличено. Ние обаче няма защо да съжالياваме – алтернативата бе Дража Михайлович и вместо СР Македония щеше да има Южна Сърбия. Макар, че в докладите на американското разузнаване е имало вариант независима Македония, тази вероятност бе нищожна. Но тогава – август 1944 г. мнозина се надяваха, че е възможно. На 2 август в манастира „Св. Прохор Пчински“ така мислеха много от присъстващите, макар, че там се разпореждаше сръбският шовинист Светозар Вукманович-Темпо. Затова драматичните събития през тези месеци се посрещаха не само със страх, но и с надежда. Инженер Коста Хаджиев казваше: за нас лично партизаните на Тито са по-опасни, но за Македония по-опасни са четниците на Дража Михайлович.

Аз трябваше да бъда ученик в 6-ти клас, но гимназията беше превърната в германска военна болница. Къщата, в която живеехме беше долепена до нея, а улицата на запад преминаваше в шосето за Охрид. Аз стоях на балкона и наблюдавах дългите колони на оттеглящия се 55 Охридски полк. Войниците крачеха мълчаливо, не изглеждаха уморени и спазваха строя. Поемаха мълчаливо гроздето и другите плодове, които им даваха битолчани и се насочваха към стадиона, където се концентрираше част от 15-та Битолска дивизия. Имало споразумение между германския командващ и временния началник на дивизията полковник Дренски войниците да пренощуват в стадиона, след което ще бъдат пропуснати да преминат към България, която вече бе обявила война на Германия. Полковник Дренски минаваше за истински офицер – честен, дисциплиниран, енергичен. Някои охридчани го смятаха за ограничен и недостатъчно съобразителен. Това впечатление може би се е дължало на силно изразения му воински дълг и офицерска чест. Именно тези негови качества станаха причина за неговата и на неговите войници трагедия.

Междувременно с една германска военна кола между войниците сновеше един български полковник (Рогозаров, ако правилно съм запомнил), който ги убеждаваше да минат на германска страна. Покрай войниците преминаха и няколко верижни влекачи с оръдия

и войниците ги приветствуваха с: „Ура“. Казаха, че партизани са се опитали да нападнат оттеглящите се части и оръдията отивали да ги прогонят. Безсмислието на това нападение смущаваше гражданите, те не гледаха на българските войници като на врагове. Не само, че ги черпеха с плодове, но и ги предупреждаваха да не отиват към стадиона, защото немците им готвят клопка.

А германците действуваха от военна гледна точка строго целесъобразно спрямо войска, която формално е във война с тях. Преди зазоряване – може би към 4 часа пропукаха пушки, картечни откоси, оръдейни изстрели. Ние всички наскочихме и слязохме в мазето. Стрелбата се водеше съвсем наблизко – около щаба на дивизията, която беше на 300 метра от нас. Стрелбата продължи може би около час, след което настъпи тишина. На улицата нямаше никой. На отсрещната страна на реката Драгор се виждаше едно немско шурмово оръдие, насочено към щаба на дивизията. След обед настъпи раздвижване и тогава разбрахме, че германците пленили българските войници в стадиона. Полковник Дренски отказал да се предаде и е водил сражение, след което се самоубил. Може да си представим какво е чувствувал в последния си час вярващият в рицарската дума офицер. Командвуващият Прилепския артилерийски полк банскалията полковник Младенов се оказал по-съобразителен. Той бе разбрал, че през Втората световна война в йерархията на офицерските ценности военната целесъобразност стои над рицарството. Затова не повярвал на германците, организиран отбраната и успял да ги отблъсне. Към него се присъединили и партизани и впоследствие македонистките митотворци, когато пишеха за „првото ослободуване на Прилеп“ въобще не споменаваха българския полк като оставят впечатлението, че партизаните „ослободували Прилеп от бугарскиот... окупатор“. Отбраната на Прилеп продължи може би около десет дни. По права линия този град отстои на около 30 км. от Битоля та понякога се чуваше оръдеен грохот. Веднъж над Битоля прелетя ято от 10–15 български самолети – може би „шуки“. Те се насочиха към юг и хвърлиха няколко бомби по шосето към Лерин. Появата на тези български самолети направи силно впечатление на битолчани.

През изминалите три години над града бяха прелетели само няколко старомодни двукрили български самолети. Българската власт като че ли не се стараеше да впечатлява населението, което е греш-

ка от психологична гледна точка. В Битоля имаше една свързочна рота, войниците, на която бяха обути с ботуши с дървени подметки. Тяхното тракане, когато маршируваха, правеше неприятно впечатление, гъркомани и сърбомани злорадствуваха и това се помни досега. В Македония бе мирно, нямаше нужда от много войници и бе достатъчно да бъдат изпратени само добре снабдени части. Полковник Младенов е първият български офицер, който самостоятелно е поел инициативата да се противопостави – и то успешно – на германска войска. Награден е бил с орден за храброст, но покъсно – е бил арестуван и доколкото знам, е загинал в Белене.

Германците оставиха в Битоля заварената административна власт. Организираха милиция от местни люде да пазят реда. Говореше се, че те са одобрени от нелегалния „народно освободителен отбор“. От германската военна болница (зданието на гимназията) ни казаха, че къщата, в която живеехме им е нужна и ни дадоха двудневен срок да се преместим. За покъщнината ни дадоха камион. Толерантното и учтиво тяхно поведение не съответствуваше на това, което се пише и се показва по филмите през изминалите десетилетия.

Настанихме се в един апартамент на главната улица – „Широк сокак“ срещу католическата черква. Това лято минах там, къщата си е същата, а на етаж, в който живеехме имаше надпис, че се дава под наем. Научавахме новините по радиото – София, Лондон, Тбилиси, Донау. Слушахме и Радио Скопие. Говореха на литературен български език, новините бяха оскъдни, местни и заповеди на германското командване. Свиреха предимно класическа музика (всъщност главно романтиците) и сега, когато слушам „Мечтание“ от Шуман го асоциирам с онези дни и с директора на Радио Скопие – интелектуалеца и великомъченика на Македония Димитър Гюзелев. Той е автор на една монография за Шопенхауер (докторска теза), бе главен обвиняем на студентския процес в Скопие през 1927 г. и прекара много години в сръбските затвори, които описа в една книга. Титовци го осъдиха на смърт и го обесиха като ВМРО-вец и „сотрудник на окупаторот“.

Вече се изтегляха последните германски моторизирани части от Гърция. За епизода със спасяването на 25-те български пленници разбрахме още тогава. Помня драматичния разказ на татковия приятел Анастас Чорбев, който дойде в Битоля около две седмици след

събитието. Той е бил един от „нотабилите“, участващи в психологическия двубой с немския комендант на Охрид Баумгартен и с офицера, командващ колоната, от която са избягали пленниците. Събитието е описано в документалната повест на Серафим Северняк „Охридска балада“ и филма „Спасението“, направен по тази книга. Авторът беше проучил подробно събитието по свидетелства на участници и най-вече – на Кете Савинова, която е служила като преводачка. Тя е била еврейка от Виена, но се представяше за германка. Омъжила се беше за известния фотограф Петър Савинов, който се бе върнал от София в родния си град, където бе отворил туристическо бюро. Истинността на разказа е потвърдена и от по-късно намерени документи. Накратко, охридчани скриват 25 български пленници от една немска военна колона, преминаваща през града. Германците заплашват, че ще бомбардират Вароша, ако пленниците не им бъдат предадени. Започва напрегнат психологически двубой между двамата германски офицери и охридските първенци („нотабили“). Накрая германците се съгласяват да отстъпят срещу откуп – половин кило злато на пленник. Охридчани започват да събират златото и с патетично шествие с хоругви и икони, накрая полагат и СВЕТИ КЛИМЕНТОВИЯ КРЪСТ. Двубоят се води главно между двамата достойни люде – кмета Илия Коцарев и коменданта Баумгартен. Последният бе културен човек и бе привързан към Охрид, но трябва да имаме предвид какво означава за един германски офицер да му избягат под носа 25 пленника. Утежняващо обстоятелство е било озлоблението на началника на колоната и заплахата от бомбардировка на Вароша и разстрел на заложниците е била реална. Поради угодничеството на БКП пред титовци Серафим Северняк премълчава главния герой – Илия Коцарев. На моя въпрос, Северняк (беше ми пациент) ми отговори, че ако пише истината за участието на Коцарев, книгата нямало да бъде публикувана. Излишна предпазливост – и книгата и филмът предизвикаха гневни реакции в Югославия. Някои от автентичните реплики на Коцарев са вложени в устата на един човек от народа – калайджия, чиято роля във филма играе Коста Цонев. Несравнено по-голямо изкривяване на истината било направено в някакъв югославски филм, в който пленниците били италианци. Недопустимо е според авторите на този филм охридчани да имат някакви симпатии към българите и то до степен, че да рискуват всичко заради спасението им.

Аз познавах тогавашните охридчани, живеех сред тях – обикновени люде, заети с ежедневни грижи за насъщния, включително чрез контрабанда. Спестявайки високопарни думи, истината е, че в дадения решителен момент от дълбините на историята като че ли са се събудили мълчащите дотогава гени на достойнството на Светиклиментовия град.

Това събитие, по неведоми пътища още тогава стана известно в България и ние по Радио София чухме отечественофронтовския министър на пропагандата Димо Казасов, който произнесе патетична възхвала на събитието.

Последни през Битоля минаха присъединилите се към германците бивши съветски войници от Средна Азия, което личеше по техните монголоидни лица. И те не мародерствуваха, вървяха пеша и всеки водеше по едно магаре, на което бе натоварил своя багаж и оръжие. Сигурно тези магарета бяха конфискувани някъде из Гърция. В продължение на два дни тук нямаше нито германци, нито титовци. Редът се пазеше от гражданската милиция. Говореше се, че партизаните са по околните села на няколко километра от града. Беше тихо, не се чуваха изстрели и е невъзможно по това време да са се водили „жестоки борби“ както по-късно твърдеше югокомунистическата митология.

На третия ден, не много рано преди обяд, от към северния край на „Широк сокак“ се зададе група партизани, облечени в зелено-жълти английски униформи (цвят „каки“) и с автомати „Томсън“. Напред вървеше един млад наперен партизанин с героичната походка на участник в някакъв въображаем героичен подвиг. Когато хората наизлязоха да ги видят и посрещнат, той се развика: „Бегайте народе, борба ке водиме!“ Той не можеше да не знае, че в града няма германци, но изглежда напълно се бе вживял в своя въображаем подвиг, роден в инфантилната му фантазия. За да извика това на стотици люде, явно вярваше повече на самовнушението си отколкото на ушите и очите си. И продуктът на тази фантазия се приема за факт, който се внушава на следващите поколения.

След няколко дни – на 7 ноември – се състоя митинг по повод „ослободуването“ на града и Великата октомврийска революция. На площада пред дивизията бе скована дървена трибуна. У нас се бореше страхът от сърбокомунистите с надеждата, че все пак комунизмът ще ни запази от посърбчване и, че ще се установи братство

с България, поради което с юношеско любопитство отидох на митинга. Тогава не знаех кой кой е, но сега, когато мислено възстановявам трибуната, я виждам като сцена на марионетен театър. Не знаех, че смятаните за ръководители на нова Македония са само марионетки на чужда воля. Вслушвах се в речите, за да разбере възледите на всеки. Тогава не можех да си обясня еднотипността на почти всички изказвания, причината се изясни през следващите години. Командващият Македонската народоосвободителна войска ген. Михайло Апостолски говори сухо за подвига на партизаните, за победата, която се очертава над Германия, възхвалява Съветския съюз и нейния вожд Сталин, а още повече маршал Тито. В тази схема бяха и другите речи, но сега, след половин век е интересно да си припомним съдбата на първоначалните ръководители на титова Македония. Апостолски загуби реална власт, но стана академик, председател на МАНУ (Македонска академия на науките и изкуствата) и главен отговорник по натъкмяване на историята съгласно интересите на титовата държава и македонската „нова класа“ преувеличавайки стократно подвизите на нейните членове в НОБ (Народно освободителна борба). Според тази история битката за освобождението на Скопие и на Източна Македония се е водила от НОВ (Народно-освободителна войска), и почти не се споменават българските войски. Всъщност при тези военни действия срещу около 40 000 германски войници са действували в Източна Македония около 120 000 български войници и около 10 000 партизани. Тези действия са имали известен смущаващ ефект върху планомерното изтегляне на германската армия от Балканите.

За другия говорител Бане Андреев знаехме, че в сръбско време се е проявявал като комунист е бил преследван като „бугараш“. По-късно сърбокомунистите нямаха доверие в него, отнеха му отговорните постове и го „зачочиха“ в Белград на безопасна служба. Разминал му се „Голи оток“, за разлика от първия комунист в Македония, хвърлен в „синята гробница“ на Адриатика – Панко Брашнаров. Не блесна с ораторски дарби и Методи Андонов-Ченто, формално най-висшият ръководител между присъстващите – председател на АСНОМ (Антифашистко собрание на Македония). За него хората имаха добро мнение още от сръбско и го смятаха за честен и истински патриот. По-сетнешната му трагична съдба потвърди това. Той единствен спомена за „братският бугарски народ“. Запом-

нил съм това, макар, че тогава не можех да обръщам внимание на нюансите.

Любопитно ми бе поведението на татковия ми приятел д-р Димитър Несторов. Татко го знаеше като нерешителен човек и това той потвърждаваше със своето поведение на трибуната. Непрекъснато изваждаше от левия джоб на самото някакви листчета, поглеждаше ги и ги преместваше в десния джоб. Това бяха листовете с неговата реч, но изглежда не знаеше дали ще му бъде дадена думата. Накрая и той се изправи и прочете страничките, които бе написал със стандартното съдържание на другите речи. Малко по-различна бе речта на Лиляна Чаловска, дъщеря на мамината ми приятелка Невена Мирчева и ръководителка на македонската комунистическа младеж. Речта ѝ бе по момически емоционална – скоевски* спомени от Белград, възхищение и преклонение пред Иво Лола Рибар, наскоро загиналия при самолетна катастрофа секретар на СКОЙ. Единственият оратор, който явно се чувствуваше свободен беше Светозар Вукманович-Темпо. Млад, русокос мъж, облечен в генералска униформач той се изправи пред микрофона и издигна дясната си ръка за да усмири истеричните кръсъци на партизанките, стълпили се пред трибуната: „Темпо, срце Темпо!“ Той започна речта си с възхвала на Съветския съюз, главен победител над Германия, но втора велика сила, съкрушила Германия била Титова Югославия. Затова, при установяването на мира след очертаващата се победа, Югославия ще има решаващата дума. Тя ще обедини трите части на Македония – Вардарска, Егейска и Пиринска, ще получи огромни репарации и ще установи невиждано благоденствие. Говори дълго – повече от всички оратори взети заедно и то на сръбски. Стълпените партизани и най-вече партизанки непрекъснато го аплодираха и личеше, че заедно с генералския си чин, той има власт над тях по някакви особени психологически механизми и каквито небивалици да им говореше, те ги посрещаха с възторг. Тогава разбрах чия е реалната власт в Македония. Макар и черногорец, той бе типичен представител на сърбокомунизма – сръбски вариант на болшевизма, съчетал марксизма-ленинизма с шовинизма. В този етап той се считаше за копие на Джилас, но не претърпя неговата еволюция към дисидентството. В издадената преди около 25 години

* От СКОЙ – Савез комунистичке омладине Југославије

мемоарна книга: „Революция, која тече“ той си остана все същият българомразец.

Вечерта в градския театър се състоя чествуването на Октомврийската революция и освобождението на Битоля. Със сестра ми любопитството ни накара да се завъртим около театъра. Там срещнахме двете по-малки дъщери на Невена Мирчева-Чалювска. Те преди няколко седмици бяха отишли при партизаните и носеха английски партизански униформи. Бяха любезни, вкараха ни вътре и заедно седнахме в една ложа над партера.

Концертът започна с марша на македонските партизани: „Во борба, во борба, македонски народе“ по мелодия на песента за Сталинските соколи („Все выше и выше стремим мы полет наших птиц“). Навън хората под сурдинка я пееха иронично: „Во борба, во борба за чорба, македонски народе...“

Между песните беше и една, съчинена от нашия учител по пене Тодор Скаловски, която бяхме изучавали: „Само се тепаме, само се караме, и това любов не е“ („Македонско скерцо“). Четоха и една възхвала на Югославия от Иля Еренбург. Учуди ме репликата против цареубийците от перото на един комунист. Имаше предвид убийството на крал Александър в Марсилия. Четоха и една възхвала на Венко Марковски за „двете слънца“ – слънцето Сталин и слънцето Тито. От Венко Марковски рецитираха хорово откъси от „Спева партизани“. Особено напрежение се почувствува в залата когато издекламираха „Червените ескадрони“ от Смирненски на оригинален авторов език. Една част от залата бурно ръкопляскаше, друга – мълчеше ледено. От партера към ложата, в която седяхме се приближи една позната жена – гъркоманка. Обърна се към офицера, който седеше на първия ред на ложата и бе един от антуража на Темпо. Очевидно бяха познати от по-рано и го попита: „За ова ли се борифме?“ Той се усмихна под мустак и отговори: „Види чеш, види чеш“ – ще видиш, т. е. имаше предвид политиката за „дебългаризация“ която щеше да се проведе. Всъщност дебългаризацията вече беше започнала.

Трябва да е било към 11 часа през нощта. От към улицата чухме викове, трясък на нещо, което се събаря, звън на изпочупени стъкла. Излязохме на балкона и видяхме група младежи, които с куки и други уреди събаряха фирмите и чупеха витрините с български надписи. Чувах се различни викове на задоволство от сторена-

та пакост. Сестра ми искаше да им извика да спрат, че това е варварство, но аз успях да я вкарам в стаята. Така станахме свидетели на битолската „кристална нощ“ от 1944 г.

Настроенията на хората бяха различни. Преобладаваше надеждата, че най-после се създава македонска държава и няма да се върне старата Югославия като разширена сръбска държава. Затова поддръжници на новата власт бяха не само комунисти и наследствени българофоби от българо-гръцките борби, но и тези, които виждаха в нея единствения изход при условията на победата на антихитлеристката коалиция. Разбира се, сърбоманите си правеха други сметки и техният натиск продължи през цялото съществуване на титовата държава, продължава и сега. Но в тогавашната еуфория не можеха да се разберат скритите мотиви на поведението на хората. Наследената от много поколения адаптивност към властта с цел оцеляване, се прояви с пълна сила. Любопитен е и следният случай. Татко, по наследена традиция трябваше да бъде кум (кръстник) на едно бебе, но както в случая със сватбата в Рамне, така и сега ми отстъпи това задължение. Кръщаването ставаше в черквата „Св. Димитри“. Нея рядко посещавахме, смятахме я все още за гръцка, каквато е била през екзархийски времена. Изпълнявах несръчно ритуала, плух повече отколкото е прието при трикратното отричане от сатаната, което предизвика усмивката на свещеника. Когато трябваше да произнесе името на новороденото, ми прошепнаха: Йосиф. Аз, разбира се го повторих и след церемонията мама попита родителите – защо Йосиф, в рода няма такова име. Те отговориха: „На Йосиф Броз-Тито и на Йосиф Сталин“. А не бяха комунисти, бяха посрещали българите като освободители, но генът на оцеляването през вековете на чужда власт пак се изяви. Ако се проследи историята на тази земя, ще се види странна смесица от покорство и непокорство, от подчинение и бунт, съжителство на „плахи роби с горди юнаци“.

Започнаха арестите на „народните неприятели и сътрудници на окупаторот“. Между тях беше и Кочо Робев. Надявахме се, че след като мине вълната на революционната ярост, ще бъде освободен – той беше помагал и спасявал мнозина от тези, които сега бяха на власт. Манталитетът на комунистите ни беше непознат – вкъщи всяка вечер идваше брат му – Евтим Робев. Той беше странна личност. Учил във Франция, написал философски студии върху инту-

итивизма на Анри Бергсон и с тях, доколкото съм разбрал, е кандидатствувал за професор в Софийския университет. Не сполучил и обиден, пак се върнал във Франция. Към средата на тридесетте години се върнал в Охрид. Живееше сам в старата огромна Робева къща и се занимаваше с управление на земеделските имоти на рода. Повечето охридчани го смятаха за смахнат. Беше критичен към българската власт и особено към „татарите“ – някои български учени, с които вероятно е имал конфликти в миналото. Но изведнъж, когато дойдоха партизаните се превърна в български националист и от франкофил – в германофил. С надежда слушаше у нас Радио Донау за немския пробив при Ардените и въпреки очевидната несъстоятелност, която татко му обясняваше, очакваше поврат в хода на войната. Причина за тези настроения бяха съдбата на брат му и присъщия му дух на противоречие. По-късно са му предлагали професорско място в Скопския университет, но отказал под претекст, че е привърженик на Бергсоновия интуитивизъм, а не на Марксовия материализъм. Истинската причина обаче бе затворничеството на брат му.

Затворът беше в една стара постройка от дясната страна на Драгора. Срещу него, от лявата страна на реката бяха наели квартира Климент Шапкарев и неговата съпруга Амалия. И той идваше често вкъщи и носеше вести за Кочо. От неговия прозорец се виждал затворът и Кочо със знаци му съобщавал как е и какво да направят за да му помогнат. Повече говореше за миналото. Син на Кузман Шапкарев, в началото на ХХ в. взима дейно участие в работите на ВМОРО, особено в Рилския конгрес. Той е бил един от най-близките приятели на Гоце Делчев. Разказваше как го склонил да се фотографират – заедно и сам – едни от най-разпространените портрети на Делчев. Подари ми една брошура – неговия спомен за Делчев, в която е използван особен подход за характеризирането му чрез отхвърляне на основните характеристики на другите дейци на ВМОРО. Чрез тази поредица от изключения той търси уникалността на Гоце, която го прави любимец на народа.

Климент Шапкарев беше един от малцината стари дейци на ВМОРО, които дойдоха в Македония през 1941 година. Макар почти седемдесетгодишен, беше енергичен и пъргав. Преподаваше биология в земеделското училище в Битоля.

Наближаваше денят на процеса, в който щяха да бъдат съдени

„сотрудниците на бугарскиот фашистички окупатор“. Процесът се състоя в „Соколаната“, сградата на дружество Сокол (аналог на „Юнак“). По високоговорителите из „Широк сокак“ предаваха насъскващи речи срещу предателите и се искаше тяхната смъртна присъда и сновяха групи скоевци, които издигаха лозунги в този смисъл. Веднъж, в една такава група видях Лили Несторова, с нея бяхме съученици и съперници за първенци в класа, но както казваше майка ѝ Алис, аз по кавалерски ѝ отстъпвах първото място. Когато я видях сред тълпата юноши, искащи смърт за бившия приятел на баща ѝ, ореолът, изтъкан от Шопенови звуци, който я обкръжаваше в моето съзнание, се изпари и аз никога вече не съм говорил с нея.

Присъдата за Кочо беше смърт, но не беше изпълнена. Замена беше с доживотен затвор, от която излежа 8 години. Но и досега в независима Македония на наследниците му не са върнати конфискуваните имоти. В затвора Идризово бил при относително по-добри условия в лечебницата на затвора. Там организирай хор, проявил музикалните си дарби, композирал и преди няколко години чух по Скопското радио предаване за „музичкото творештво“ на Константин Иванов Робев. За разлика от други градове в Македония, в Битоля не бяха вършени разстрели, поне аз не съм чул за такива, размина се и „кървавата коледа“. Точно пред коледа една вечер при нас слезе хазайката, която живееше на етаж над нас. Тя беше сръбкиня, завършила аптекарство във Виена, където се запознала и с Менче Кърничева. Оженила се беше за сина на Ташко аптекаря и понякога идваше на разговор с мама. Но тази вечер беше особено възбудена. На гости им били няколко от партизанските ръководители и между тях Киро Мильовски, който бил голям началник в ОЗНА. Какво са разговаряли не ни каза, но ни съобщи най-важното: Мильовски ѝ казал да предаде на татко да бъде спокоен, него няма да го закачат. Татко наистина не беше се месил във властта, но беше представител на следилинденската интелигенция в Македония, носител на българска култура. Българофобството още не се заявяваше официално, очакваше се федериране с България, но на местно ниво беше започнала гонитба на заподозрените в „бугарофилство“. Понякога това е било достатъчно за разстрел. Закрилническото отношение на Мильовски към татко може да се обясни с благодарност за сторена голяма услуга когато бил войник в кралската армия.

По-късно Мильовски стана югославски посланик в София и татко отиде при него за един документ, който ми беше нужен. Посрещнат бил приятелски, издадоха документа и после се срещали няколко пъти на приятелски разговор. Сръбски възпитаник, не знаел почти нищо за българската култура и прилежно започнал да се запознава с нея. Прочел „Под игото“ и „Записките“ на Захари Стоянов като отдал решително предпочитание на последните. Траян Радев съобщава и за опита на Мильовски да влезе в контакт с него. Мильовски е ресенчанин и това обяснява интересът му към Радеви. В „Ранни спомени“ Симеон Радев пише за тяхната фамилия.

По радиото разбрахме, че в София са включени във властта някои, които ги знаехме за „протогеровисти“: Георги Кулишев, ген. Владимир Кецкаров, Лев Главинчев и др. Предполагахме, че някои от тях ще се приобщят към властта и в Македония. Такъв опит бе направен от Пецо Трайков, най-известният ръководител на „протогеровистите“. И наистина – по едно време с българска военна кола дойде Пецо Трайков-командир на бригада „Гоце Делчев“ съставена от македонци, служещи в българската войска. С него дойдоха и други участници в бригадата.

Беше влажен ден от късната есен на 1944 г. По Широк сокак се разхождаха офицери от тази бригада. С баща ми разглеждахме снимките от слизането на четите в Битоля по време на Хуриета, изложени на витрината на ателието на братя Манакни. До нас беше застанал един офицер в българска униформа, но със странни военни знаци. Когато се обърна към нас, го познахме – беше някогашният съученик на майка ми от българската охридска прогимназия „Св. Климент“, малко известният журналист Димитър Талев. Бях го виждал вече преди няколко години в Тирана – може би през 1940 г. Нашият „малък възрожденски свят“ го прие така, както приемаше всеки българин. Когато се върна ни изпрати от Варна броя на своя вестник, в който се славеше „творческият гений на фашизма“ в Албания. Сигурно възторгът му не е бил безкористен.

Сега интересът на татко не беше към неговата личност, смяташе го за несериозен, но безобиден човек. Интересът му беше към това, което става в София. От това, което разказваше съм запомнил само случката, свързана с неговия съименник, големият писател Димитър Талев. По време на събитията около 9 септември нашият познат бил в София. Една или две седмици след преврата бил арес-

туван и закаран в милицията. Държали го затворен заедно с около двадесет души докато един ден повели цялата група нанякъде. В коридора стоял началникът на милицията Лев Главинчев, негов връстник и съученик от Охрид. Макар и познат, двойникът не очаквал нищо добро, защото знаел зловещата слава на Главинчев. Когато всеки арестуван минавал край него, той кимал одобрително към охраняващите, но когато двойникът се приближил, Главинчев го изгледал по-продължително (детството ли си спомнил?) и троснато извикал: „Ти що бараш тука бре?“ „Не знам, ето терат ме“. „Я веднага да се махаш, ние търсим друг Димитър Талев, писателят“. И запоядал на охраната да го освободи. Двойникът се втурнал да напусне това зловещо място, защото знаел – водят ги на разстрел.

От опита на Пецо Трайков да се вмъкне във властта в Македония не излезе нищо – титовци не му се доверяваха, за тях той си останал „бугараш“. За да го дезавуират, по-късно публикуваха показанията на Дража Михайлович, че когато е бил военен аташе в София е подкупвал Пецо Трайков. След няколко години в София татко попита Перо Шанданов, един от бившите ръководители на „протогеровистите“, когото познаваше като охридчанин, дали е вярно това. Той потвърдил, но добавил: „Без никакви ангажименти“. Подобни признания са правила и други пладненци, както и Димо Казасов. У сърбите се утвърди убеждението, което чух ведъж в Скопие, че няма българин, който не може да бъде купен от сърбите. „Тогава как да се доверим на България“, ми казаха там. Нахалството на Дража Михайлович стигнало до там, че на един прием в сръбската легация отворил касата с пари пред Данаил Крапчев и му казал: „Вземай, не те питам колко и за какво“, Крапчев, разбира се отказал. Едва ли е вярна тази случка, по-скоро тя е анекдот, илюстриращ поведението на сръбските управници към българите.

През март 1945 г. (на паметната плоча сега е написано април) се откри първата Македонска гимназия в Битоля. Любопитството ми беше голямо – какво ще се учи. Знаех за решението на АСНОМ, че съществува исторически създадена македонска нация и македонски национален език, но не знаех как официално ще бъде обосновано това. Иначе се говореха всякакви неща, но не знаех кои от тях ще се обяват за официални истини. Излизаше вестник „Нова Македония“ на език близък до прилепския и велешки, но с много сърбизми. Създадена бе „Филолошка комисия“, но още не бе обявено офици-

алното решение. Самата комисия беше преустроена и сега се пише за три последователни комисии с частично променен състав. Говореше се, че са поканили и съветските академици Державин и Бернщейн. Техните имена ни бяха познати, в тях ни беше надеждата, но те не дойдоха.

Малцина учители бяха останали, макар, че бяха приети и начинаещи студенти. Учителите от България си бяха заминали, а някои местни – бяха отишли в Скопие за да заемат високи постове. Един от тях беше учителят ни по пеене Тодор Скалоски – сега още жив над деветдесетгодишен патриарх на македонската музика (сигурно и академик на МАНУ). Изглежда имаше музикален талант, но тогава към интелектуалните му способности и общата му култура се отнасях снизходително от позициите на юноша изпопрочел много книги. Един от дефектите на македонската култура е и обстоятелството, че в нейните основи е вградена недоучеността на нейните първи строители. Този дефект не можа да бъде отстранен от следващите по-образовани деятели, които се чувствуват задължени да пазят като зениците на очите си следите от полуграмотността на своите учители. В това отношение проявиха забележителна упоритост и комбинативност. Изхабени са много усилия за конструкции върху нездрава основа. В Македония имаше – макар и малобройни – истински образовани хора, но някои от тях бяха обявени за врагове на народа като Димитър Гюзелев и Кочо Робев, а други – за „ненародни елементи“ като Георги Киселинов, Георги Шоптраянов, Теодоси Робев и др.

Учителят ни по литература беше млад човек, правеше впечатление на културен и още тогава се питах защо не го използват повече при тази оскъдица на кадри. Очевидно той се отнасяше критично към изискванията, които трябваше да спазва, стараше се да излага обективно историята на македонския език без да пренебрегва корените на славянската писменост през Симеоновия век. Даже веднъж си позволи да определи „бугарската окупация“ като стъпка напред в сравнение със сръбската власт. С него имах обаче първия правописен спор. Нямахме учебници. Нямахме и македонски книги, освен едно издание на „Бели мугри“ на Кочо Рацин на весникарска хартия. Учихме и стиховете на Венко Марковски, но той ни ги диктуваше защото бяха печатани с българската азбука. На черната дъска трябваше да напиша думата „ръждявали“ от един стих на Рацин, по

велешки „ъргъосани“, както би трябвало да се произнася. Аз възразих срещу изискването да се напише „ргосани“. Не приемах сръбското определение на буквата „р“ като гласна, но даже и ако се приемеше това, думата би звучала като „ръгъосани“, тъмният вокал в тази македонска дума е пред, а не след съгласната „р“. С други думи, защищавах нуждата от „ер-голям“ в македонската азбука, без да знам, че почти по същото време във „филилошката комисия“ Георги Киселинов и Венко Марковски също са се опитвали да я запазят. Давах и други примери – как трябва да пишем село Ърбино, свекърва и др. Учителят прекрати спора. Изглежда беше съгласен с мен, но не можеше да ме подкрепи. Извика ме в коридора, каза ми, че въпросът не е езиковедски, а политически и, че това, което казах, е опасно за мен. Тогава не отчитах тази опасност, по-късно разбрах че можеше да ми струва скъпо. Учителят ни по история беше наш познат охридчанин, за съжаление не помня името му. Изглежда, че още нямаше указания какво да преподава, реши, че е най-добре да започне с Илинденското въстание и донесе първия том от „Освободителните борби“ на Христо Силянов, орфан от много четене. Каза, че в тази книга са описани най-добре събитията, но трябва да се направи една корекция – където е писано „българин“ да се чете „македонец“.

Добър спомен ми е останал от учителя ни по математика, словенец с неговия омекотен битолски говор. Към домашните задачи той прибавяше и една с повишена трудност, която изискваше не толкова техническо умение, а способност за логическо мислене и инвенция. Аз насочвах усилията си към тях и успявах да ги реша, понякога по изненадващ за учителя начин. Това ми създаде самочувствие, което в София по-късно ми изигра лоша шега.

Имаше и един ентузиазиранин македонец – пак наш роднина охридчанин – учител по рисуване, следвал 1–2 години в Софийската художествена академия. Той не ни учеше да рисуваме, а ни преразказваше първия том от 12-томната „История на изкуството“ от Николай Райнов („Светулки в мрака“) – за палео- и неолита. С това популяризира райновата книга и когато дойдохме в София, получавах писма от Македония да им я изпратя. За съжаление намерих лошото съкратено следевтсептемврийско издание. По-късно този наш роднина пострада като „информбюровец“.

Един недоучен студент имаше амбицията да участва във въз-

становяването (според него) на македонския литературен език. Той си представяше, че е имало такъв език, но бил забранен от различните окупатори и сега трябва да го откриваме наново. Търсеше го в съкровищницата на народните песни, но за тях той имаше оскъдни и откъслечни познания. Заех му трите малки томчета от избрани народни песни на акад. Михаил Арнаудов и „Книга на песните“ на Пенчо Славейков. Той ми каза, че са му били полезни, въпреки българските деформации. Още тогава се учудвах на неговата самонадеяност: не беше чел нито сборника на Миладиновци, нито народните умотворения на Кузман Шапкарев, Марко Цепенков, Стефан Веркович и др. Аз му рецитирах народни песни от тези сборници и той ме слушаше със смес от възхищение и завист. Предричаше ми кариера на македонски книжовник и ми искаше текстове за училищния стенвестник, който редактираше. Аз наистина написах нещо като есе за Илинден, но не посмях да го дам – кой знае какви неприятности щеше да ми донесе.

По-късно той сигурно се е дообразовал, но тогавашното невежество – неговото и на другите като него – проявено когато македонската идеология и език се намираха *in statu nascendi* (в състояние на раждане) остана трайно вградено в нейните основи и бе бетонирано от тоталитарната партия-държава и сега се смята за част от македонската национална идентичност даже и от по-учените им наследници. Виждаме, че и до днес те не проявяват интелектуалната и морална смелост да посегнат на тези нездрави основи, заплашващи да срутят не само идейната конструкция, но и самата държава. Все по-ясно става, че е опасно да се свързва съществуването на република Македония с техните исторически и езикови конструкции.

С Несторови вече не се виждахме, но татко понякога се срещаше със стария си приятел. Той се готвеше да замине за Скопие, където да заеме някакъв важен пост, но се говореше, че ще стане министър на здравеопазването в централното правителство в Белград, както и стана малко по-късно. Една вечер, малко преди да замине, той казал на татко защо приема предложените му постове: „За люде като нас има три пътя: или във властта, или в затвора или в България“. Явно е имал предвид тримата приятели: той – министър, Кочо Робев – в затвора, татко – в България. Подхвърлил на татко, че е възможно да го направят депутат в Скопие доколкото не е бил

заангажиран пряко с българската власт. Но той щеше да остане винаги съмнителен и по-късно щеше да го сполети съдбата на Методи Андонов-Ченто. След няколко дни Несторов даде на баща ми един открит лист да заминем за България „без право на врякане“.

Стоях на откритата платформа на стария третокласен вагон и гледах чезнещият зад хълмовете роден град. Сбогувах се мислено с него и внезапно ме разтърси силен плач. Не бях настроен тъжно и с интерес отивах в София и този мой последен юношески плач бе неочакван за мен – наложен от някаква сила извън мен. Очакваше се сближение, даже федериране и мислех, че раздялата ще е временна. Но може би съм имал някакво неосъзнато предчувствие за бъдещите събития. Логично погледнато, оставането ни в Битоля не предвещаващо нищо добро. Едва ли щяха да ни се разминат репресиите, на които бяха подложени люде като нас.

Жп. линията беше възстановена само до Велес. От там до Скопие пътувахме с файтон. По стръмнините вървах пеша за да облекчим кончето, но за мен беше интересно да крача по тази земя, която познавах по разказите на татко и по книгите – чувството за родна земя бе живо у мен. А сега знам, че някъде наблизо е бил „Зайчирид“ където са били заровени 54-та убити през „кървавата коледа“...

В Скопие пристигнахме късно и се настанихме в хотел Македония – най-хубавият тогава в града, татко изглежда имаше скъгани пари. Национализациите още не бяха почнали, собствениците бяха старите. За София продължихме с влака през Ниш. По полето се виждаха остатъци от войната, която бе преминала наоколо – изгорени камиони, някой паднал самолет. Седяхме в третокласното купе заедно с няколко старци от Поморавието и слушахме техния българо-сръбски диалект. По едно време дойдоха двама-трима облечени в партизански дрехи. Те се обърнаха към старците – да станат, за да седнат те. Старците не мръднаха. Те със заповеднически тон повториха своето искане. Едният от старците ги попита защо да станат, те са по-възрастни. Отговориха му – защото сме ви освободили. „Не сте ни освободили вие.“ „А кой?“ Старците мълчаха. След като потретиха въпроса, най-възрастният отговори „Е па бугари су нас ослободили“. „Ти шта – да не си бугарин?“ „Ja не сам бугарин, с бугарима сам се био на Кајмак Чалану, али мој отац је био бугарин“. Този отговор е интересен и дава обяснение за проце-

сите, които са протекли в земите край българска Морава, завладяни от сърбите. Старецът се смяташе за „прави сърбин“, но признаваше, че татко му е бил българин.

Не знаех дали въобще ще се върнем по родните места, но с надежда очаквахме федерирането, макар и под комунистическо управление. Свидетели бяхме на началото на образуване на македонска нация. Не знаехме как ще продължи и докъде ще стигне. На друго място ще се опитам да анализирам факторите, които доведоха до този процес, който тук ще нарека с известния в САЩ израз „the making of the nation“ – правене на нация разбира се, по принципи съвсем различни от тези в Северна Америка. Предпоставките за този процес бяха исторически обусловени, но истинското му осъществяване стана в тоталитарната титова държава и полученият продукт носи нейните дълбоки белези.

Глава 10

ЕДИН МАКЕДОНЕЦ В СОФИЯ

Знаех, че София е много разрушена от бомбардировките. Но тогава, през лятото на 1945 г., не ми направи тежко впечатление. Като че ли жителите на града правеха някакво усилие да преодолеят разрухата. Знаех за Народния съд и по нещо за разстрелите, но мислехме, че тази вълна от революционна жестокост е краткотрайна и е отминала. Хората се опитваха да поправят разрушенията, да ремонтират врати и прозорци. Нашият апартамент бе запазен, наблизо бяха паднали бомби, отсрещната кооперация бе полуразрушена, а една малка къща до нея бе пометена и до днес стои празното ѝ място. Стъклата на прозорците на нашия апартамент бяха изпочупени, но съседите бяха опънали одеала и чаршафи и нямаше поражения на покъщнината. Само на железния телефон „Сименс“ имаше малка дупка от шрапнел, но работеше – чак до преди 4–5 години. Тази грижа за чуждото имущество заслужава да се отбележи като характерна черта на тогавашните софиянци от средната класа. Сега мисля, че това усилие на софиянци имаше нещо сходно с усилието на германците по същото време да излязат от разрухата. И може би, ако не беше съветската окупация и комунистическата диктатура, българите пак щяха да бъдат наричани германците или японците на Балканите. Едва сега си даваме сметка за тежкото поражение върху националната психика, което нанесе комунизмът. Под неговата власт като че ли дойде друг народ.

Впечатлението ми е, че през втората половина на 1945 г. и през 1946 г. репресиите бяха позатихнали и беше относително спокойно. В Министерството на отбраната все още работеха таткови приятели, които го назначиха в Общовойсковата болница (сега ВМА) и това му осигуряваше сравнително добро самочувствие, заплата и продукти като офицер поне около 2 години. Аз постъпих в Първа мъжка гимназия. Класът ми бе елитен – 17 ученика, повечето синове на интелектуалци, някои от които станаха по-късно професори и доценти. Такива бяха Иван Горанов, човекът с най-широки културни интереси, когото съм срещал, Велизар Велков, който стана археолог и зае поста на баща си като директор на Археологическия музей, после стана и заместник-председател на БАН, Стоян Саев, сегашният председател на БЧК, Владо Ганчев, син на убития след 9 септември заместник-главен редактор на в. „Слово“, Иван Грозев и др. Учителите, в по-голямата си част бяха старите, имаше първоначално само няколко новодошли партийци. Директор беше един историк – Божиков, произхождащ от Македония и занимаващ се с нейната история. Докато учех постепенно ставаха смени – „фашистите“ бяха отстранявани, „прогресивните“ се изтегляха на по-високи постове. Георги Цанев стана професор в университета, после академик. Божиков – в Института по история, струва ми се – директор, математикът Раденков – асистент в Университета. Надойдоха нови „прогресивни учители“. Директор стана един не дотам грамотен учител от провинцията. Гимназията имаше симфоничен оркестър и не само изпълнителите, но и диригентът беше ученик. Той беше награден с книга, чието заглавие директорът прочете: „Чайковски от Петър Илич“. В залата гръмна смях и директорът се огледа учудено, не разбрал причината за този смях. Подобна беше и учителката по математика, която нарекохме „мантисата“. Тя беше пълна противоположност на учителя по математика в Битоля и аз имах основната неприятност с нея.

От близките ни роднини и приятели беше пострадал само Стефан Сърмабожов, първи братовчед на майка ми заради карикатурите си в „Щурец“. Бил е няколко месеца в концлагер – мисля в „Кучиян“. Идваше ни на гости, но никога не разказваше за преживелиците си в лагера. Другите – лекари, професори, фабриканти, търговци все още не бяха преследвани и живееха с наивната вяра, че животът ще се нормализира. Малко преди национализацията дойде

Миле Пендов, собственик на чорапна фабрика (сградата още стои на ъгъла „Опълченска“ и „Стамболийски“). Той беше член на ръководството на Съюза на индустриалците. На едно тяхно събрание дошъл самият Георги Димитров, който произнесъл реч и възхвалил „патриотичните индустриалци“. Обещал им подкрепата на правителството и лично неговата. Няколко седмици след това беше извършена национализацията и Миле беше изселен в Ботевград. Понякога прескачаше нелегално до София и идваше вкъщи да си вземе по някоя от жълтиците, които татко му беше съхранил. Писателят Димитър Спростанов беше станал някакъв началник в министерството на пропагандата (по-късно Комитет за наука, изкуство и култура) при Димо Казасов. По-късно обаче и той беше изпратен в концлагер. Генерал Владимир Кецкаров избегна репресиите. Още на другия ден след 9 септември в Битоля по радиото чухме, че е назначен за началник на V армия, разположена в Македония. Той е син на Антон Кецкаров, един от ръководителите на ВМОРО в Битоля и Охрид, където почина през 1945 г. Владимир беше полковник в царската армия и по време на „освобождението“ го срещаме. Тогава недоволствувахте – не съответствувахте на неговото самочувствие на елитен офицер назначаването му за командир на дружина в Македония. На 9 септември бе приел като нормален и заслужен скокът от командир на дружина до командир на армия. Това повишение вероятно се дължи, на това, че той беше от лагера на „Протогеровистите“, някои от които сътрудничеха с комунистите. Идваше често вкъщи и мерцедесът му го чакаше докато той разказваше за проблемите, които им създаваха титовци при първата фаза на „Отечествената война“. Как стигнали до левия бряг на Вардар, но не им позволили да влязат в центъра на Скопие. Най-неприятни били срещите с Темпо, докато съветският генерал (после маршал) Бирюзов заемал закрилническа позиция към българите. Когато идваше на разговори с татко, беше началник на историческия отдел на министерството на отбраната и преподавател по история във Военната академия. Затова по-голяма част от разговорите бяха на историческа тема. От тези разговори съм запомнил, че убитите от българските власти в Македония са били около 150 – партизани и комунистически функционери при престрелки, което е 200 пъти по-малко от обявяваните в Скопие. Неговият брат Методи бе скулптор и беше дошъл в Охрид като учител, а после и директор на гимназия-

та. През края на лятото на 1944 г. беше се опитал да се свърже с партизаните, надявайки се да се включи в строителството на нова Македония като внесе духа на своите предшественици. Разбира се, титовци не му се довериха и той се върна в София. Избран беше за секретар на Съюза на художниците, направи една изложба и от позицията, която заемаше – вероятно към 1947 г. – бе командирован в Париж, от където не се върна. Там почина вероятно през 1980 г.

Нямаше такова преселване от Македония в България както в миналото, но все пак не бяхме само ние. В София дойде и Теодоси Робев, Христо Попсимов, художникът Методи Лепавцов и др. Обстоятелствата бяха други: и в България комунистите бяха на власт и македонизмът беше приет официално. А освен това, очакваше се образуването на федерация, та щяхме да бъдем в една държава.

Сега в България провалът на тези планове се оценява от някои историци като положителен. Обективна преценка за плюсовете и минусите от едно такова развитие трудно може да се направи. Но тогава с надежда посрещнахме споразумението в Блед между Георги Димитров и Тито. Старият обушар, при когото поправяхме обувките, веднага сложи нова фирма на работилницата си: „Блед“. Надяваше се, че споразумението ще му върне родния край. Ако преценяваме сега, опасността, донякъде премахната от споразумението, щеше да бъде в несъразмерността между сръбския национализъм и потиснатото българско национално самочувствие. Но имаше и надеждата, че в такава федерация ще намалее относителното влияние на сърбите и официалната политика „братство – единство“ нямаше да допусне пароксизмите на българофобията, които се развиха впоследствие.

Бях в Народния театър, когато се извърши церемонията на предаването на съкровищницата на Македонския научен институт, саркофагът на Гоце Делчев, неговата пушка и други реликви. Основната реч произнесе Тодор Павлов, изцяло в духа на коминтерновския македонизъм. Предрече, че противоречията, предизвикани от българската буржоазия ще бъдат преодоляни и ще настъпи братство между българския, македонски и сръбски народ. Направи възхвала на зараждащата се македонска литература и особено на Венко Марковски. Обяви, че още Гоце Делчев е мечтаел за македонска литература като цитира едно изречение от Яворов. Вероятно съзнателно подмени неговия смисъл. Яворовото изречение се отнася за

инициативата да се издава в Македония революционния лист „Свобода или смърт“, който знаем на какъв език е писан и какви идеи е защищавал. Там Яворов пише, че „нашата борба е над всякакви племенни различия.“

Тодор Павлов беше дисциплиниран партиец. На шега се говореше, че ще издава 10 тома избрани самокритики, отразяващи усилията му да следва криволичещата права линия на партията. Не се знае колко е вярвал в това, което е казал за македонизма и за Венко Марковски. До колкото знам, Тодор Павлов само веднъж, в края на живота си, публично се е отказал от македонизма. Разказваше ми една жена, която е обслужвала банкетата по повод 75-годишния му юбилей. Тогава, при наздравницата е казал, че македонизмът е изобретение на Коминтерна, той бил там и знае истината. Иначе това е глупост. „В родния Щип всички знаехме, че сме българи“. Тодор Живков, който седял до него, го подръпвал за самото да не засяга тази тема в присъствие на югославските делегати. Павлов реагирал: „Трай бе Тодоре, нека югославските другари да узнаят истината“.

Предаването на съкровищницата на Македонския институт, събирана с толкова труд и ентузиазъм в продължение на четвърт век, беше тежък удар за тези, които бяха я създали. Между тях беше и Марица Антонова. Тя заслужава да бъде спомената. Връстница на баща ми, завършила македонската „Алма матер“ в Солун. Не знам дали имаше университетско образование, но се числеше към елита на българската интелигенция – Елин Пелин (Пелинко), Ран Босилек, Александър Балабанов, Веселин Бешевлиев, режисьори, артисти, етнографи, художници. Нейна страст бяха народните шевици. Беше събрала голяма сбирка от македонските бежанци в София. Тя преживя драматично предаването на Македонския институт. Помня напрегнатите разговори с татко, с когото се съветваше дали да замине в Скопие при своите шевици. Накрая отиде там и стана основателка на етнографския музей. В една енциклопедия за изкуството, издадена в Загреб намерих статия за нея като югославски (македонски) изкуствовед и етнограф. Не знам дали още се помни нейната дейност в Скопие, но скоро срещнах един млад тамошен етнограф, който нищо не знаеше за нея. Последният път когато я видях в Охрид, в края на шестдесетте години, беше пенсионирана и прекарала инсулт. Казваше, че е „македонка марка Б“ – използва-

ли я, толерирали я, но я държали под контрол. Нейната идея беше, че независимо под какво име и с каква интерпретация, мисията ѝ е да запази автентичното народно творчество. Споменаваше един основен принцип в науката: когато фактите са достоверни, интерпретациите са поправими (Ч. Дарвин). Спирам се на нея и за да обърна внимание на една особена прослойка от българската интелигенция – бежанци от Македония, родени и започнали дейността си там. Тяхната съдба, техният принос към българската култура и вакуумът, който оставиха в Македония, могат да обяснят много неща от българо-македонската историческа съдба. Във всеки случай – ако се изразя с медицински термин – те извършиха автоложна (с еднакъв генен набор) трансплантация на най-същностното от Македония в България. Най-ярък пример е Димитър Талев, но той не е единствен.

Върхът на македонизирането в България беше през 1946–1947 г. Тогава в Пиринско се проведе остра кампания – несъгласните да се отрекат от българското си самосъзнание са били изселвани, затваряни в лагери, съдени. В София, при преброяването са искали от майка ми да се пише македонка, а тя с кръщелното си от Охрид им е доказвала, че е българка.

Докато в югославска Македония върху *tabula rasa* на паметта е било лесно да се пише каквото е угодно на властите, в България не е било така. Не толкова книгите, много от които бяха предадени на ауто да фе, колкото родовият и все още личен спомен пречеа да се възприеме коминтерновският македонизъм. В Македонския дом на ул. Пиротска Христо Калайджиев, стар комунист, член на ЦК на БКП и на Президиума на Народното събрание, продължаваше да проповядва македонизъм. Но бившият комунист Асен Огнянов, председател на Охридското братство, се осмеляваше да го отхвърля и казваше „където е текло, пак ще тече“. Той бе живял почти 20 години в Македония под сръбска власт, но носеше завета на баща си Лев Огненев.

Помня една серия лекции от учени: акад. Ив. Снегаров, професор Кирил Мирчев и др. Те търсеха формули, за да съчетаят историческото минало с политическите изисквания. Тяхната компетентност не им позволяваше произволни конструкции каквито правеха скопските им колеги. Един от тях – мисля че беше Асен Киселинчев – обсъждаше проблема как от български етнос може да се образува

македонска социалистическа нация като се прескочи етапа на буржоазна македонска нация. Така българският марксизъм търсеше различни пътища от тези в Югославия. В България споменът за историческия континуитет бе запазен, в югославска Македония – прекъснат.

На този фон появата на романите на Талев – „Железният светилник“ и „Илинден“ представляваха събитие не само като литературно явление. Пробивът, който извършиха тези книги не може да се сравни с никаква друга научна или публицистична изява. И като литературно явление е абсолютно недосегаемо от критиките за традиционализъм. Тези критики бяха отправяни към автора и приживе и той отговаряше, че всъщност истинският анахронизъм би бил да се пише за онзи период с модернистична маниерност. Един такъв опит би бил и извън творческата му природа и аз си представям в каква гротеска би се превърнала Талевата епопея, ако би направил такъв опит. В Македония търсенето на модернистична форма е в услуга на деформираната историческа истина. При едно представяне на трилогията (четвъртата книга още не бе излязла) Тончо Жечев направи аналогия с Антей – силата на Талев идва от македонската земя. Откъснал се от нея, силата му отслабва. Между чудесата, които стават сега в Македония е и издаването на романа „Илинден“ в македонски превод. Издателство „Мисла“, което досега беше почти изцяло субсидирано от държавата, минава на пазарен принцип и търси „комерциален оптимум“ за изданията си. Между тях е и „Илинден“. Интересно е, че предговорът е от един от „папите“ на македонизма – прилепчанинът Гане Тодоровски*.

Крайният антибългаризъм тук е сменен до неузнаваемост и търси формули да приближи македонизма с историческата истина. Ето една словесна плетеница от предговора: „Феноменот на бугарско-македонските и македоно-бугарските релации и односи е феномен на постојано мегусебно преливање... Како и да е, ние, Македонците, посегаме кон делото на Димитар Талев, кое е непокреливо како литературна вредност од повисоко рамниште... Не

* Гане Тодоровски – македонски литератор и общественик, един от идеолозите на крайния югокомунистически македонизъм. След 1991 г. е един от създателите на националистическата партия МААК (македонска акция) и борец срещу „ребугаризацията“. На младини е писал стихове на литературен български език, а по титово време е превеждал на македонски българска поезия.

смеете да си позволим да се оглушим кон кажуваните на овој автор, автентичен и инвентивен наратор, чии проникливи и длабински знајби на македонското минато, на македонската духовност и културна традиција, на македонскиот бит и хабитус заслужуваат сестрано внимание“.

Впрочем това не е првиот македонски превод на „Илинден“. Някъде към края на 50-те на улица „Сердика“ до бул. „Дондуков“ имаше клуб на гръцки политемигранти. На витрината бяха изложени гръцки книги. За мое учудване веднъж видях една на кирилица – „Илинден“ от Димитър Талев. Влезнах в клуба и помолих да я разгледам. Сега не мога да си спомням точно, но беше македонски превод и, както ми се стори – на език и правопис по-различен от скопския. Разказах това на Христо Попсимов, а той – на Талев, който дълбоко се възмутил. Никой не му искал разрешение за изданието и то на език, който той не одобрявал. Преди няколко години Младен Сърбиновски намерил при един букинист в Скопие македонско издание на „Илинден“. Дали е било същото? Предположението на Сърбиновски е, че за македонската номенклатура са се издавали книги в съвсем малък тираж – само за тях. Сега вятърът на демокрацията издуха тези забрани, а щом издателството търси „комерциален оптимум“ очакван е значителен интерес към тази книга.

Ние бяхме новодошли. Югославските власти не ни търсеха, нямаше биография на български граждани, участвали в политическия и икономически живот в „буржоазна България“. Затова бяхме настрана от вниманието на властите. Имах щастието да избегна едно изселване (или лагер). Заедно с други мои съученици ходих на големия предизборен митинг на Никола Петков, когато загасиха проекторите и високоговорителите пред Народната банка. Разбрах, че изборите са предрешени и не отидох да гласувам в тези избори, които щяха да бъдат първите за мен – навършил вече 18 години. Това обаче беше забелязано и от изселване ме спаси една добра жена – иначе комунистка, Левка от охридския род на Киселинчеви. Тя живееше в нашата коперация и беше се сприятелила с майка ми. Аз четях всякаква литература, включително и марксистка. На тези, които я питали за мен, тя им казала: „Вие знаете ли какви книги чете – Анти Дюринг, Ленин...“ Тя е вярвала в неотразимото въздействие на тези книги, следователно аз не мога да бъда „гад“ както наричаше противниците на комунизма.

При следването аз не се изявявах политически, но в кръжоците блесвах с някой цитат от Маркс или Енгелс. Веднъж ми възложиха да прочета доклад за Сталин и ми дадох официалната му биография. Видя ми се скучна и аз използвах книгата на Анри Барбюс за Сталин. После трябваше да давам обяснение кой е Барбюс и че не е „враг“. Това мое поведение ме спасяваше от квалификацията на „вражески елемент“ и същевременно – от оценката, че съм подходящ за партиец.

Най-голямата неприятност преживях когато ни разпределяха. Следването беше бесплатно, но след завършването трябваше да отидем там, където ни изпратят. Разбира се, партийците бяха разпределяни на по-добрите места и след кратко време бяха издигани на ръководни постове или приемани в университетските клиники да стават „кандидати на науките“. В комисията при разпределянето имаше и няколко военни, за да подбират лекари в армията. Един от тези офицери прегледа паспорта ми и подскочи – роден в Битоля, а по националност – българин! Това беше през есента на 1953 г. Сталин беше умрял. Излезли бяха и два тома от Талевата епопея, но македонизмът беше все още част от партийната идеология, въпреки конфронтацията с Тито. Учуди се, че са ми издали такъв паспорт, само македонските фашисти-михайловисти се пишели българи. Те били убили брат му. Опитах се да се защита с Талевите романи, издадени официално, без друго с разрешение на ЦК. „И той е михайловист-фашист“ отсече офицерът и разговорът приключи. Бях между добрите студенти и можех да очаквам сравнително добро място. Казаха ми, че допълнително ще ми съобщят. След няколко дни вкъщи дойде един войник и ми донесе повиквателно – лекар в трудовашки батальон. Изглежда това бе санкцията, че не съм се писал македонец.

Извън темата е да описвам почти трите години, прекарани в трудовашки лагери. Но в контекста на по-горе казаното заслужава да отбележа една случка. При едно пътуване ношувах в хотел „Волга“ в Благоевград. Някъде към полунощ се почука на вратата – беше човекът от рецепцията и ме покани да сляза долу. Там седеше един милиционерски старши лейтенант и държеше моя паспорт. Попита ме строго защо съм се писал българин, когато съм роден в Битоля. Годината беше 1956 и бяха изминали почти десет години от вълната на македонизацията. Освен Талевите романи, бяха издаде-

ни редица книги с документи от миналото на Македония. Учудих се, че офицерът живее още в онова време и, че не е разбрал, че вълната на македонизацията е отминала. Изложих му моите мотиви, разговорът бе спокоен, пожела ми лека нощ и се разделихме.

Беше по време на Унгарското въстание. Една нощ, когато дежурях в транспортната болница в Дупница (тогава Станке Димитров) дойде една разтревожена жена – квартирантката в къщата отсреща се отровила. Отидох и направих, това което беше по моите възможности – промивка на стомаха, подържане на сърдечната и дихателна дейност и самоубийщата беше спасена. Тя беше млада жена. Разбрах, че е дъщеря на бившия дъгрудник на в. „Македония“ Никола Коларов, който изчезна наскоро след 9 септември 1944 г. Едва сега когато пиша, разбрах обстоятелствата по тази драма. Коларов, с помощта на тогавашния Пловдивски митрополит, после Български патриарх Кирил, бил прикрит в някакъв манастир, където изпълнявал функцията на домакин. Властта го търсела, имал тежка присъда от „Народния съд“. Вестник „Македония“ е бил неофициален орган на ВМРО, един от неговите редактори е бил и Димитър Талев (затова по време на спасяването на младата жена, насочих хазайте да потърсят помощта на Талев, който беше реабилитиран и на върха на писателската си слава). Така Коларов успял да остане неоткрит от властта в продължение на 12 години. Но македонските истории нямат давност – накрая все пак бил открит. Според разказа, който чух тези дни от една тяхна роднина това станало така. Около дъщеря му се завъртял един млад мъж с привлекателна външност и обноски, и тя се оженила за него. Тя знаела къде е баща ѝ и след като мъжът спечелил нейното доверие, тя му казала къде се крие. Веднага след това мъжът изчезнал и бащата бил арестуван. Междувременно дъщерята била изселена в Дупница, където тя, чувствувайки се виновна за неволното предателство, направила този опит да се самоубие. Кой знае още колко македонски трагедии са се развили по онова време. За тази, която описвам узнах подробности едва сега – след 45 години!

По въпроса за възстановяването на историческата истина за Македония в Живковска България се вървеше две стъпки напред, една назад. За промяна на становищата на Политбюро в края на 50-те години важна роля изигра един доклад от 10–20 страници по македонския въпрос, адресиран до Политбюро, но се предаваше на

ръка в средите на БАН. Писан бил от Георги Кулишев, вероятно в сътрудничество с някои историци.

Към края на шестдесетте години се стигна до споразумение между българското и югославско правителство, според което български граждани, родени в югославска Македония имат право да я посещават 4 пъти годишно. За всяко пътуване се издаваше открит лист и се обменяше минимална валута, така че от това право можеха да се възползват само тези, които имаха близки роднини там или някакви остатъци от наследствени имоти. Това ми даде възможност в продължение на около 30 години да пътувам до Охрид и да следя отвътре промените – политически, икономически, психологически – които ставаха там. Общо взето видях това, което очаквах – продължение на посоката, при която я напуснах с тези промени, за които знаех от радиото и от редките контакти с роднини и познати, дошли от там. Освен това, баба ми и майка ми на няколко пъти бяха ходили в Охрид.

Отдавна вече Македония не беше основният въпрос на българското общество и още по-малко на българската държава. Официалното отношение се определяше от Москва. Затова югославските власти, в това число и македонските, се отнасяха високомерно и пренебрежително към българските власти и към България въобще. Тито използваше положението на Югославия между двата блока и взимаше големи заеми, които не възнамеряваше да върне. Международната благоприятна позиция му даваше възможност да получава облаги и така да осигури по-висок стандарт на част от населението в сравнение с това от източния блок. Създаденият така комплекс на превъзходство от някои в Скопие не е изживян още и се проявяваше даже тогава когато съществуването на македонската държава зависеше от българската помощ. През последното десетилетие често повтарях пред нашето общество и политици: малечки са, не им връзвайте кусур.

След резолюцията на Информбюро срещу Тито междудържавните отношения се изостриха, но коминтерновската теза за отделна македонска нация продължаваше, както споменах няколко пъти по-горе, макар с и нюанси, признаващи общото минало. По радиото имаше неделно предаване на македонски език. Езикът беше по-автентичен прилепски, защото негов редактор беше Коста Църнушанов. Имаше и катадневна емисия за македонците в България на ли-

тературен български език. Предаванията започваха с един марш, посветен на Яне Сандански.

Докато в България коминтерновският македонизъм не само, че не беше приет от хората, но постепенно престана да се поддържа и от Партията, в югославска Македония обратно – не само, че претърпя развитие в посока на доминираната от Сърбия югославска федерация, но все повече се възприемаше от хората и за повечето от тях беше единствената и неоспорима истина. Там най-важният елемент на македонизма стана българофобията. Всъщност това е признание с обратен знак за естеството на населението, подобно на признанието, че там са представени всички балкански народи, но само „бугари нема“. България беше външния враг, заплахата от който трябваше да сплотява населението. Нямаше видими белези на съпротива срещу тези изисквания на властите. Тя беше потисната още към 1950 г. под формата на борба срещу Информбюровци. Под етикета „Ибовци“ бяха затваряни и изпращани в лагерите всички съмнителни. Разбира се, още по-страшен бе етикетът ВМРО-вци. Едва след много години, по наше време се заговори и пише за „судените за Македония“ не само за Голи Оток и Идризово, за които се знаеше по нещо, но и за другите лагери и незнайни гробове. У нас е все още разпространена измамата за по-либералния титов режим. Той беше не по-малко репресивен от живковия, но покрай общото имаше и различия във формите на насилието. Както пише един американски автор и Сталин и Тито бяха бандити, но единият беше кавказки бандит, а другият – средноевропейски.

Но даже и по това време, в тесен кръг, чух думи на несъгласие. Даже присъствах в разгорещен спор за естеството на македонската нация. Една жена в климактериум, учителка, като не можа да намери аргументи срещу българските корени на сегашните македонци, избухна, обяви, че ще се хвърли в езерото от скалите на Канео и хукна навън. Ние със съпруга ѝ тичахме след нея, опасявайки се, че наистина може да го стори.

Емоционалните характеристики на това национално чувство ми бяха познати – само съдържанието беше различно. В началото на ХХ в. то беше българско и чак до тридесетте години бях свидетел на неговите изблици у люде от поколението на майка ми. Сега със същата сила виждах изблици на македонско национално чувство, често носещо антибългарско съдържание. Както причините за раз-

витие на това национално чувство, така и инверсията на неговата насоченост заслужават и могат да бъдат анализирани от историците. Корените му са в положението, в което изпадна населението на Македония след Берлинския конгрес. То се бори за запазване на своята българска идентичност както никоя друга част от българската етническа цялост, но след известните исторически перипетии, които имаха катастрофален характер за него, то намери изхода за оценяване в македонизма. Така, че последният не е просто възприемане на сръбски и югокомунистически императиви, а носи двойствен характер – подчинение и съпротива. Колкото и да не ни е симпатичен македонизмът и оправдано да гледаме на него като причина за много от сегашните нещастия, при условията на доминираната от сърбите Югославия, той беше същевременно и защита от пълна асимилация. Някои от сърбите гледаха на него като заобиколен път за достигане на своите цели, но други казваха: „Па шта је тај македонизам – то је прави бугаризам“. Заедно с всички негативи, македонизмът изигра роля за запазването на македонската държава. Идејната компонента на македонизма ще бъде преодоляна – в една плуралистична държава той е незащитим. По-труден е въпросът с включения в него вирус на етническа омраза – щам „Београд“ и въобще с манталитета на населението от бивша Югославия. Но това е тема на следващия етап – Македония, която търси да се приобщи към Европа.

Глава 11

СРЕЩА ПО ПЪТЯ КЪМ ЕВРОПА

Миналото никога не се връща напълно. Ние не трябва да храним илюзията, че настроенята на населението в Македония ще станат пак такива каквито бяха до 1912 година. Но все пак настъпва някаква промяна, която тревожи македонистите и която нарекоха „ребугаризация“. Всъщност това е демократизация, която унищожава техния монопол и позволява да се чуят и гласове, различни от техните. Постепенно се възстановява прекъснатият континуитет. Но това възстановяване на пътя, по които е минала Македония – тази *via dolorosa* (Христовият кръстен път) – не ни води назад към миналото, а напред, към европейското бъдеще. И там именно ще се срещнем наново. В това е нашата надежда.

Сега обаче, когато пиша тези последни страници, събитията в Македония се изостриха до степен, че поставят под въпрос ще има ли тази държава потенциал да оцелее и да стане нормален член на европейската общност. Знаех и естеството на нейните трудности, но сега, когато избухват с такава сила, не може да се предвиди какви ще бъдат криволиците на нейния път към Европа и кои нейни завои ще ни приближават и кои – отдалечават. През изминалите десетилетия бях убеден в две неща – че комунизмът не е вечен и че Югославия ще се саморазпадне. Но не знаех кога. Някои свързваха съществуването на Югославия с живота на Тито. Тито умря и нищо не се случи. По същия начин смъртта на крал Александър не дове-

де до разпадане на „Крадевината.“ Тя се разпадна когато се разпадна Версайската система. А Титовата Югославия – когато падна Берлинската стена и изчезна блоковото противопоставяне. Тези, които познаваха Югославия отвътре знаеха, че тази държава е нежизненоспособна. Знаеха, също, че разпадането ѝ ще бъде придружено с кървави сблъсъци. Чудно е обаче, защо ръководителите на големите държави, не знаеха това. Почти всичките направиха изявления в подкрепа на централизирана Югославия и то по времето когато вече на власт беше Милошевич. Фактически с това го насърчиха да започне безумните си кървави действия.

Прекалено дългият инкубационен период на вируса на омразата в тази държава доведе до изключителната му вирулентност. Затова цяло чудо беше мирното отделяне на Македония. Сега обаче виждаме, че надеждите ни са били преждевременни. Сблъсъкът между македонизма и албанската етническа експанзия окървави и тази бивша югославска република и тя не можа да избегне жестоко-то югоправило.

Когато падна Берлинската стена се появиха първите признаци за разпадане на Югославската федерация. Както можеше да се очаква, процесът започна от северозапад и бе най-изразен в Словения, после и в Хърватска. За външния свят в Македония беше спокойно. Мнозина мислеха, че македонците са възприели напълно югословенството и нямат намерение да се отцепват подобно на словенци и хървати. Но се оказа, че четирите букви ВМРО бяха закодирани дълбоко в съзнанието на македонците. Югославските репресивни органи смятаха, че са ги изтрили от паметта им завинаги и затова бяха изненадани, че почти както в библейската легенда, сякаш невидима ръка започна да изписва четирите забранени букви – ВМРО по зидовете на македонските градове и села. За югославските власти нямаше по-омразен символ от тази абривиатура. Както казваха по-късно някои македонци – те бяха за нас както кръстният знак за ранните християни. Към края на януари 1990 г. в Скопие се състоя голям митинг. В България той бе разтълкуван като антибългарски. Наистина по Българската телевизия бяха показани агресивни антибългарски лозунги от рода: „До Софија нема бугари“. На мен те не ми направиха впечатление – знаех, че в Македония не може да се проведе каквато и да е публична проява ако по някакъв начин не се обругае България. Изтълкувах този митинг по-скоро ка-

то проява на стремеж към независимост и в този смисъл написах статия. Тогава вече в България започнаха да се издават независими вестници. Един от първите беше „Свободен народ“. Но там отказа да я публикуват. Едва през май излезе в „Литературен фронт“, тогава все още със значителен тираж. Някои я посрещнаха с одобрение, даже и „с възхищение“, но други ме обвиниха в „отстъпление от национални позиции“. Сега знам, че инициативата за този митинг е от ВМРО-вци и наистина митингът е бил замислен като израз на македонската воля за самостоятелност. Властите са го разрешили с намерението да му дадат антибългарска насоченост и така да омекотят нежеланата от тях антиюгословенска, съответно – антисръбска насока. Затова на митинга говори и секретарят на „Союзот на комунистите на Македонија“ Петър Гошев. В последвалото кратко интервю по българската телевизия, той се опита да смекчи антибългарските си изрази. Българското общество и още по-малко – тогавашните власти, не бяха подготвени да разберат и възприемат, това което става в Югославия и по-специално – в Македония. Известно е, че Великите сили реагираха неадекватно към назряващите събития в Югославия... Те правеха изявления в подкрепа на централизирана и цялостна държава. Странно е, че те, които разполагаха с разузнавателни служби, експерти от всички области не знаеха това, което по-умните граждани на Югославия знаеха. Това, което знаеше и човекът, който някога готвеха за заместник на Тито, Милован Джилас. Той дойде в София през април 1990 г и имаше среща с гражданството в зала 1 на НДК. Тогава предрече, че ако Югославия не се преустрои в хлабава децентрализирана конфедерация, предстои кървав разпад.

Македония обаче избягна това кръвопролитие. Още не са ясни обстоятелствата как стана това. Тук аз мога да разкажа само за слуховете, обясняващи това неочаквано благоприятно развитие. Въпреки, че те не са достоверни, припомнянето им има значение за характеризиране на времето, в което ставаха тези събития. В този смисъл имат историческа стойност – обект на историята са не само скритите истини, но и разпространените явни неистини и слухове, отразяващи народните настроения, които, разбира се, подлежат на друг вид трактовка в сравнение с документалните истини.

Най-разпространено беше тълкуването, че Киро Глигоров в преговорите във вила „Билияна“ надхитрил Милошевич с обещани-

ето за повторно „содружување“. Затова в референдума за независимост на Македонската република към думата „Независна“ беше прибавено нейното отрицание – „со право на содружување“ (със Сърбия). Неясно е защо Милошевич се е съгласил. Тук продължавам да предам тогавашните, разбира се неофициални, тълкувания. Сърбия тогава водеше война с Хърватска. Предстоеше проблемът с Босна и с Косово. Милошевич вероятно е мислел, че Македония му е в кърпа вързана – ако изтегли армията си, остават му службите на вътрешното министерство, петата колона от верни на Сърбия – и почти всички държавни институции начело с президента Киро Глигоров. Повторното „содружувне“, в което той сигурно не се е съмнявал, ще предаде легитимност на неговата власт над Македония. Но „Стариот лисец“ (Киро Глигоров) вместо „содружување“, повика американците.

Неясно все още е твърдението за намеренията на сръбските и гръцки управници да делят Македония, за което им е било необходимо и българското съучастничество, както може да се заключи по някои изявления на Желю Желев. България отказа да участва в тези разговори без участие на македонски представители и по този начин предотврати евентуалното ново разделяне на Македония. Заслуга за това си приписа Желю Желев и във връзка с това твърдение имаше спор в пресата с тогавашния министър председател Димитър Попов.

Според версията на Димитър Попов, той предотвратил повторна окупация на Македония. Това го е казвал публично и го е описал, но аз помня неговия драматичен разказ на един обед при една българо-македонска среща в Лесидрен. Било е към полунощ, когато разузнаването му докладвало, че сръбски войски се концентрират на македонската граница и имало заповед от техния генерален щаб за навлизане. Веднага след полунощ той позвънил на сръбския посланик, който отрекъл, но по-късно признал. Същевременно сигнализирал и до посолствата на НАТО-вските държави и Русия. Сутринта сръбският посланик му съобщил, че заповедта е отменена.

Друг вариант – вече съвсем комитски – ми каза един македонски писател. ВМРОВ-ци задигнали (киднапирали) семействата на няколко сръбски генерали, между които и на прочулия се по-късно Ратко Младич, които тогава били в Скопие. Закарали ги в изолирани планински села и на генералите изпратили видеозаписи как мо-

ми в македонски носии им поднасят закуски, но текстът към тези записи бил: сега са добре, но няма да ги видите, ако не се оттеглите. Това обаче прилича повече на македонска легенда отколкото на истина.

Вероятно най-голяма заслуга за македонската самостоятелност има първото македонско правителство, председателствувано от академик Ключев. То беше нещо като коалиция с разнороден състав. Имаше и просърбски настроени, но и наши приятели като напр. Александър Лепавцов. Името-легенда в това правителство е Йордан Миалков, министър на вътрешните работи, който се опитал да го прочисти от УДБ-овци и КОС-овци (военното разузнаване). Той загина при неизяснени обстоятелства в автомобилна катастрофа. Мнозина там го поставят редом с Тодор Александров, отдал живота си за македонската независимост.

Българското общество не беше подготвено за тези промени. По-скоро беше склонно да идеализира титовата държава и беше податливо на нейната пропаганда. Парадоксално, просърбските настроения в България винаги са били разпространени. Като изключим краткотрайни епизоди („съюзници-разбойници“) взаимоотношенията между двата народа могат да се характеризират като несподелена любов. И тогава и сега могат да се чуят учудвания: що им трябва на македонците да се делят от сърбите. Обратно, други български граждани, предимно с родов произход от Македония, си я представяха такава, каквато е била при дедите им и не можеха да разберат и приемат промените, които са настъпили след Балканските войни и по-точно „дебугаризацията“, според термина на Киро Глигоров. Въпреки, че Македония отдавна не беше абсолютният приоритет на българската политика, България не можеше да бъде безучастна към нейната съдба. На първо място мотивите за нашия интерес бяха политически, но поведението бе мотивирано и от императиви идващи от историческата ни съдба. Министър председателят Филип Димитров, когато се взе решението за признаване на Република Македония обяви на митинга пред „Св. Александър Невски“, че е изпълнил завета на дядо си, който се борил за Македония. Иначе Филип Димитров само в лични разговори засягаше темата за своите предци от Македония. Въпреки неподготвеността, за която споменах, това, че България първа призна македонската република, беше първият решителен външнополитически акт, взет самосто-

ятелно от България за един полувековен период. Нейният пример бе последван от Турция и от другите държави. Особено впечатлява признанието на Русия. Нейният председател Елцин беше на посещение в България и след разговори с Желев обяви, че „България най-добре разбира Македония и ние ще слушаме България“, нищо, че гърците ще се сърдят. И в самолета все още в българското въздушно пространство подписа декрета за признаване на Македонската република. За разлика от Елцин, тогавашният български външен министър слушаше повече Гърция и беше против признаването. Малко след това, своето негативно отношение той прояви демонстративно в ООН. Когато щеше да се състои тържественото заседание в ООН, на което Македония щеше да бъде приета за редовен член, той беше председател на общото събрание. Слушах директно предаване по радио Скопие. Радиожурналистът от Скопие няколко пъти запита репортера в Ню Йорк дали е дошъл председателя Стоян Ганев. Очевидно този настойчив интерес не беше случаен. Накрая бе обявено, че Ганев няма да присъства, защото имал по-важна работа някъде в Африка. Разбира се, отзвукът в Македония бе неблагоприятен, но в България не направи впечатление. Поначало в Македония всичко, което можеше да се тълкува отрицателно за България се изтъкваше, всичко което беше проява на подкрепата на България за младата република се премълчаваше. До днес повечето вестници пишат, че България една от първите призна Македонската република, а не – първа. Също така само по крайна принуда признават двукратното спасение от ембаргото, а танковете, които България им подари обявиха за старо желязо и едва сега са принудени да признаят, че те са гръбнакът на македонската армия в борбата срещу „качаците“. Все пак общата тенденция е към намаляване на антибългарската риторика. Вече не може да се поддържа онзи отрицателен образ на България, които им беше внушила титовата пропаганда. В това отношение през последната година особено значение имаше посещението на президента Петър Стоянов (май 2000 г.). Бях в Македония наскоро след това и съм свидетел на силното благоприятно впечатление не само сред „бугарофилите“. Тези, които пред църквата „Св. София“ в Охрид са викали „да живее майка България“ и пред „Св. Спас“ в Скопие – „Той е нашият председател“ ми казваха, че са могли да съберат много по-голямо множество, но са се въздържали за да не ги обвинят, че пра-

вят държавен преврат и усложняват българо-македонските отношения. Два дни след посещението – на 18 май се състоя големият митинг на неокомунистите (СДСМ) с цел сваляне на правителството на Любчо Георгиевски. Обикновено на тези митинги основната тема беше антибългарската. Този път Бранко Цървенковски и другите говорители снижиха антибългарската реторика, очевидно смятайки я за неуместна след посещението на Петър Стоянов. Основният лозунг, който още се виждаше на кея на Вардар беше изписан на сръбско-македонски „Долу влада“ (без членуване).

Тук в България както сред обществото, така и сред някои от управниците имаше отрицателна нагласа по отношение на признаването на Македонската република, при това не поради игнориране на македонския въпрос, а обратно. Някои смятаха, че признаването на македонската република означава признаването и на македонизма. В това е обяснението на гафа на Желев, който обяви, че признаваме републиката, но не и нацията. Той смеси прерогативите на държавата с тези на науката. Проява на това объркване беше и прословутият „езиков спор“. Тогава и през следващите години написах редица статии разясняващи тази разлика. Тази моя дейност – статии, дискусии, лекции може би имаха известно влияние върху нашата общественост и политиците за да се изработи ново отношение към Македония. Трябваше да разберем, че тя не е такава, каквато беше до 1912 г., нито до Втората световна война. Титовият период наложи своя дълбок отпечатък, но не изтри всичко, което ни свързва. Освен роднинските и емоционални връзки, ние имаме и взаимни политически интереси. Съдбовната ни връзка с Македония има много измерения.

Сега, български граждани, които посещават Македония не могат да си дадат сметка за промените, които са настъпили там в отношението към България. Продължава да ги смущава все още срещаният се там антибългаризъм и не забелязват „ребугаризацията“ която тревожи тамошните сърбокомунисти. Ако преди 20–30 години някой ми кажеше, че ще настъпят сегашните промени, нямаше да повярвам, въпреки, че знаех за не напълно изтрилия спомен от миналото. През по-голямата част на ХХ в. двете общества – българското и македонското са въвели по-раздалечаващи се пътища. Сега – от десет години, макар и нерешително, посоката се сменя към конвергенция или по-просто казано – към сближение.

Колкото и парадоксално да е, докато през титово време посещавах Македония по два пъти годишно, след нейната независимост, не бях ходил четири години. Разбира се имах непрекъсната информация за събитията там – идвах роднини и познати, слушах Радио Скопие, четях вестници. През 1994 г. участвах в конгреса на македонските „биохимичари“. До Охрид пътувах с автобус, но на крайната спирка ме чакаше лека кола, изпратена от организаторите на конгреса да ме заведе в хотел „Десарет“, до Пещани, на около 25 километра от Охрид, където щеше да се състои конгресът. Посрещнаха ни приятелски, не се чувствувахме тази дистанция спрямо българските участници, характерна за титовото време. То сега беше друго – ние се чувствувахме свои, а сърбите – гости. Аз на охридски диалект се извиних, че не мога да произнеса доклада на приетия там книжовен език и предложих английския. Те ме прекъснаха: „Море кажи го по бугарски, сите да те разбереме“. Оказа се, че някои бяха чели мои медицински публикации, а един даже си призна, че е използвал максимално една моя книга за магистърската си теза. Имаше само един инцидент – на площада пред пристанището в Охрид един екзалтиран македонец се приближи към българската група и започна да крещи, че сме били с промити мозъци и не сме признавали македонската нация. Един му подхвърли, че от българите могат да очакват само подкрепа, опасен е за тях албанският демографски натиск. Той пламна: „ние ке ги колиме арнаутите“. Беше по време на Босненската война, Косовската още не бе започнала. Това не бе неочаквано за мене: знаех, че най-лошото в Македония е насаденият от сърбите манталитет, от който трудно ще се излекуват. Последните събития през 2001 г. потвърждават тези опасения.

В охридската църква „Св. Климент“ един свещеник обясняваше на група български граждани, че македонската църква никога не е била българска. Един от посетителите се опита да спори, но аз го помолих да се откаже: отговорът на неговият въпрос е даден преди седем века от архиепископ Макарий в надписа, под който стоим и в който ясно се чете: „Пасис Воулгариа“. През 2000 г. обаче екскурзоводката беше друга и тя много добре знаеше миналото. Така постепенно истината се връща.

В Струга едни албанци по албанския ми говор помислиха, че съм от Тирана, аз не ги опровергах и те ми развиха идеята, че обединена Албания е въпрос на по-далечното бъдеще, поради между-

народни съображения и поради големите различия които са се развили между населението от двете страни на границата. По-актуална е идеята за „Македония – Белгия на Балканите“ – държава на албанци и българи.

Веднъж с автобуса от София пристигнах в Охрид в ранни зори. Чакаха ме в Струга и взех първия автобус за там. Щом тръгна, шофьорът включи радиоуредбата. Прочета песен:

Я кажи ми облаче ле бело
Де си било, де си ми летело?
Не виде ли таткови ми двори
И не чу ли майка да говори?

Направи ми впечатление не само „чистият македонски език“, но и особеният патос, който влагаше певецът при изпълнение на тази сантиментална песен от детския писател Ран Босилек. Когато стигнах в Струга попитах нашите приятели каква е тази песен. „Та това е песента на нашите, на ВМРО-вците от югокомунистическите затвори“.

Там срещнах заклетите ВМРО-вци вкъщи с иконостас от борците за македонската свобода – от Гоце Делчев и Даме Груев, до Тодор Александров и Иван Михайлов. Някои от тях бяха преминали през югокомунистическите лагери и затвори – Идризово, каменоломните по Галичица планина, където са незнайните гробове на техните другари – шестнадесет-годишни юноши, техни и мои връстници. Припомних си предупреждението на моя учител по „македонски език“ в Битоля. Той още тогава знаеше каква ще бъде цената и за най-малкото несъгласие с югокомунистите.

Още на конгреса на ВМРО-ДПМНЕ в Кичево Любчо Георгиевски призна, че последният лидер на историческата ВМРО е Иван Михайлов. За заклетите ВМРО-вци той си остана легендарният и безкомпромисен борец за Македония. Дълбок смут произведеха у някои от тамошните ВМРО-вци „Спомените“ на Кирил Пърличев, в които Иван Михайлов е наречен „Каин“. Тогава написах статията „Болка от старата рана“, в която обясних, че спомените са писани през 1931 година, в разгара на братоубийствата и тогава Пърличев, не е могъл да знае много неща за някои от лидерите на Пророгеро-вистите – сръбски и коминтерновски агенти, най ярък пример за ко-

ито е Лев Главинчев, главният ексекUTOR след 9 септември. Разбира се, такива обвинения не могат да се отправят към самия Кирил Пърличев, но много от подозренията на Иван Михайлов се оказаха верни, макар и недостатъчни от юридическа и морална гледна точка за „наказанията“ (т.е. разстрелите), които прилагал.

Преди почти 12 години в първата си статия за Македония писах: „В миналото Македония бе жертва на Европа – и сега там ечи протестът на Трайчо Китанчев срещу Берлинския договор: Проклета и триклета да бъдеш ти Европо... Сега, при новото развитие, Македония търси своето спасение в Европа, но не намира мъдрост и сили да последва тези народи, които дават по-добър пример как се намира пътя към Европа – проклятието на Ориента ни е общо“. Сега надеждата ни е, че нашето сближение ще стане по общия ни път към Европа.

Глава 12

НАДЕЖДАТА

Странно е, след всичко, което стана в началото на новото хилядолетие, да озаглавя така последната глава на моя субективен летопис. Но отдавна е известно, че в безнадеждността надеждата расте. Освен кодираната в човешката същност воля за живот, място за надежда ни дава разбирането за посоката на историята.

Двадесетият век беше трагичен за Европа, но още по-трагичен бе за Македония. Още в първата година на онзи век Яворов пророчески определи Европа като Голгота и Македония не само за нейна част, а за върхът на тази Голгота. Не знаем какъв ще бъде двадесет и първия век и нямаме метод за предвиждане на бъдещето. Стремим се да съзрем неясните очертания на пътя, който ни предстои проектирайки посоката по изминалия път. В създаване на усет за посоката на историята виждаме смисъла на познаването на миналото. През изминалия век България и Македония изминаха *Via dolorosa* – Христовия път на страданието. Дали този път през XXI в. ще ни води към гибел или възкресение?

За Европа XX в. беше изпълнен с международни конфликти. На Балканите с особена жестокост те продължават до днес. Поради това за мнозина понятието „нация“ и още повече – привързаността към нея – национализмът – носи отрицателен товар. Тази оценка зависи от съдържанието, което влагаме в понятието „нация“. Коварната многозначност на този термин е източник на много недоразумения. У нас, както и в Македония като синоним на „нация“ се упот-

ребява и терминът „народ“. Но и тук няма единомислие за съотношението между тези понятия. За Македония тези терминологични въпроси не са предмет само на академичен спор, а на реален кървав сблъсък. Без да се задълбочавам в проблема „що е нация“ и да се впусна в интелектуални упражнения върху „модерната идея за нация“, ще се осмеля в изчистен вид да групирам разбиранията така:

1. Нация – държава;
2. Нация – култура;
3. Нация – раса;
4. Нация – съгласие.

Най-разпространени са идеите от първата група – нацията е творение на държавата. Според Марио Лъоса* никоя нация не се е появила от естественото и спонтанно развитие на някоя етническа група, религия или културна традиция. Всички нации са родени от политически произвол. За българската нация обаче това не е така. Българската държава, създадена от прабългарите, е изиграла ролята на реактор, в който се е извършил етническият синтез, довел до образуването на българската народност. Тогава е имало държавно насилие – в началото потискане на славяните, след това унищожаване на част от прабългарската аристокрация. Но модерната българска нация, създадена през Възраждането на основата на хилядолетен етнообразуващ процес, е продукт на културна дейност в XIX в. – преди да има българска държава. Може да припомним афоризма на Симеон Радев: българската нация (народ) влиза в историята с книга, сръбската – със сабя. До Балканските войни институцията, която олицетворява българската нация беше не българската държава, а Българската екзархия. И Македония бе деен участник в този процес. Категорична истина е, че не Българската екзархия създава българи в Македония, а обратно – българите от Македония създават Българската екзархия. Междувременно се явяват два политически субекта – българската държава и ВМОРО. Тези събития стават не в някакво неясно минало, а в XIX и XX в., и не в някаква африканска джунгла, а тук в Европа и са добре документирани. Изложеният в тази книга родов и личен спомен показва пълно съответствие с документалната истина. Абсолютният приоритет на българската държава в края на XIX и началото на XX в. беше да превърне културното единство

* Liosa Mario Vargas. Цитат по: *Доминик Шнапер*, *Общността на гражданите*, ЕОН-2000, София 2001, с. 99.

в политическо (в смисъл обединение в една политическа институция – (българската държава). Този опит завърши катастрофално за България и още по-катастрофално за Македония.

Все пак България оцеля, но от Македония останаха само разкъсани остатъци с променена идентичност. В около 40% от територията, означавана като Македония през последните 150 години, започна създаването на нация от югославската комунистическа държава по начина дефиниран от Лъоса.

През последните 150 години представите за Македония преминаха през няколко етапа:

1. Македония – геополитическа единица. Приема се, че нейната територия е между Шар и Бяло море и между реките Места и Дрин. За местното население до средата на XIX в. името Македония е неизвестно. Никъде в народните песни, записани до средата на XIX в. не се среща етнонимът македонец. Името Македония за тази територия се въвежда от гърците в рамките на тяхната „Мегали идея“ и се възприема от западните автори поради спомена за Александър Македонски. За турската администрация тя не съществува и е част от Румелия. За части от тази територия претендират всички нейни съседи.

2. Македония – третата част от българската етническа територия (Мизия, Тракия, Македония). Тя е единна и неделима и трябва да бъде включена в българската държава. Войните за национално обединение са водени главно за нея. Националните катастрофи доведоха до отказ от тази идея.

3. „Автономна Македония“ и „Македония – Швейцария на Балканите“. Това са два етапа, в които македонските дейци търсиха решение, съобразявайки се с местните и международни дадености. Етапът „автономия“ се разбираше като преходен към съединяване с България. След Първата световна война ВМРО прие образуването на македонска държава като крайна цел и беше взет за образец швейцарският модел, разработен подробно от Иван Михайлов в книгата с това заглавие. На този етап все още отсъствува идеята за македонска нация.

4. „Национална държава на македонскиот народ“. Постулира се, че има македонска нация, поради което трябва да има и македонска национална държава. Зародила се в някои среди в Сърбия и Русия, идеята за отделна македонска нация до тридесетте години не се възприема от населението в Македония докато не се постулира от

Коминтерна и налага от югославската комунистическа държава. Под нейно ръководство се извърши процесът „строителство на нация“ („nation building“), в която бе включено славяноезичното население, но не и втората по численост етническата група – албанците. Това бе в съгласие на Титовистката концепция за „народ“ (нация) и „народност“ (националност)*. Независима Македония продължава да е в плен на тази идея, която бе залегнала и в нейната конституция и е една от причините за конфликта с албанците.

5. Македония – двунационална държава. Демографското развитие на албанците в Западна Македония води до тяхното искане да бъдат равноправни с македонците. Най-авторитетният лидер на албанците там Арбен Джафери обяви своята визия за Македония, като повтори заглавието на книгата на Иван Михайлов „Македония – Швейцария на Балканите“. Но този проект се отнасяше за споменатата по-горе геополитическа територия. В това парче от нея, в което е образувана Република Македония етническите съотношения са други.

В идейно отношение сегашният конфликт е между това, което е формулирано в точка 4-та и 5-та.

Общото убеждение сред македонското население е, че съществува македонска нация и то в наследеното от титова Югославия разбиране, и че това е по-важно от съществуването на македонска държава. Това сега (2001 г.) се проявява в реакцията срещу преамбюла към македонската конституция, договорен във вилата „Биляна“ край Охрид.

Как се стигна до това почти всеобщо убеждение там?

Предпоставки, които улесниха комунистите да разпространят македонската идея могат да се видят при един панорамен преглед на балканската история през изминалия XX в., период обхващащ живота на три поколения.

В значителна степен съдбата на балканските народи зависи от външни фактори. През XIX в., когато в Европа се оформяха националните държави, Великите сили игнорираха териториалното разпределение на балканските нации. Империята на Романови се инте-

* Гражданите на Югославия бяха класирани в две категории: принадлежащи към „народ“ (нация) и към „народност“ (националност). Народ е този, чиято основна част живее в Югославия, а към народност са тези, чиято основна част има своя държава извън Югославската федерация.

ресуваше от „Източните Балкани“ като път към Цариград и Проливите, а империята на Хабсбургите – от „Западните Балкани“ като път към Солун. Така българската етническа територия се оказва разделена в тези две геополитически зони. Официален израз на това разделение бяха решенията на Цариградската конференция на дипломатите от 1876–1877 г. Още тогава се видя, че за Великите сили е неприемливо обединението на българската нация в една държава. През цялото следващо столетие, въпреки всички промени и гибелта на двете империи, геополитическото разделяне на „Източни и Западни Балкани“ си остана трайно до наши дни. Така Македония си остана в „Западните Балкани“.

За западния гражданин името Македония се възприема по-лесно от България поради славата на Александър Македонски и това е психологическа предпоставка за тяхната готовност да признават твърденията на македонистите.

Решаващо значение за жителите на Македония да се откажат от българската съдба имат събитията на Балканите протекли през изминалия век. Подготовката на Балканската война, съглашателството със Сърбия за подялба на Македония („Спорна зона“!), националните катастрофи от 1913, 1918 и 1944 г., политиката на Стамболийски, на звенарите, на Къосеиванов („Вечно приятелство“ с Югославия), установяването на комунистическа власт в България след 1944 г., – всичко това с трагическа безпощадност показва на македонското население, че то не може да разчита на българската държава. Като резултат от въстанията и войните цветът на Македония – почти цялата интелигенция и що-годе образовани люде, всички ръководители и повечето участници в освободителните борби, напуснаха Македония под сръбска и гръцка власт и се преселиха в България. Още Карнегиевата анкета през 1914 г. отбелязва, че гърците и сърбите са оставили един обезглавен народ. Възродената ВМРО поднови борбата, но след известни първоначални успехи и впечатляващи акции, тя заглъхна. България не бе вече първата сила на Балканите, унижена и отслабена не можеше да бъде упование на македонците. Те се вслушваха какво става в София вече не с надежда, че там изгрява зора на свободата, а със страх за своите близки, които се избиваха помежду си из нейните улици. В детските ми години в Битоля името София пораждаше двойствени чувства: наша културна столица, в елита на която бяха наши близки и страшният и опасен град, в който се избиваха помежду си също наши близки. А при комунизма

София слушаше Москва, която бе изобретила македонизма.

За да се разберат сегашните македонци трябва да се има предвид, че в продължение на три поколения те са живели не в каквато и да е държава, а в сръбска държава, носителка на един уникален балкански шовинизъм. Даже когато отхвърляха сръбския асимилационен натиск, те неусетно възприемаха техния манталитет и сега това е основният психологически проблем, който трябва да преодолееят за да могат да се приобщят към Европа. За политиките присъединяването към Европа включва политически, стопански и военни проблеми, но за балканските народи тези проблеми са повърхностната, външна страна на процеса. Основният проблем е в приемането на европейската ценностна система в нейната дълбока същност. Народите, живели и живеещи на Балканския полуостров в една или друга степен са участвали още в зараждането на тази ценностна система и на определени етапи имат своя принос. Основната характеристика на покръстването през IX в. и Възраждането през XIX в. е стремежът за приобщаване към европейската цивилизация, при което българите (включително и предшествениците на сегашните македонци) са я обогатили със своя принос. Същевременно външни сили непрекъснато са противодействували на този наш стремеж. За периода, в който живеем тези сили са били руският болшевизъм и неговият балкански вариант – сърбокомунизмът. Преди да влезем в Европа, трябва да се преборим с дълбоките деформации от тези антиевропейски въздействия. За съжаление нашето дванадесетгодишно лутане показва, че още не сме успели да сторим това. Поведението на нашите македонски родственици през последната година още по-драматично показва този неуспех.

Както по своето съдържание, така и по психологическите си аспекти, югокомунистическият македонизъм е една от проявите на антиевропеизма. Разбираемо е сегашните македонци да нямат същото самосъзнание и същите чувства както своите предшественици от преди един век. Но официалният македонизъм не е резултат на едно нормално развитие, а е съзнателна дълбока деформация, основана на една лъжа. Освобождаването от тази лъжа е условието за европеизиране. За всички посткомунистически страни е характерен страхът от свободата, което значи и страх от истината. Един от тези страхове в Македония се нарича страх от „ребугаризация“.

Известен е афоризмът: „Историците създават нацията“. В миналото има неща, които никога няма да узнаем, има други – които с из-

вестна вероятност може да допуснем, че са станали. Върху тези две области се изграждат националните митове и романтичните преувеличения. Но в миналото има неща, които могат да бъдат доказани с научна безпристрастност. За македонизма е характерно не само митотворчеството за непознаваемите или малко познаваеми периоди, но главно деформирането до тяхната противоположност на научно доказуеми събития, както и създаване на бели полета от историческа амнезия. Колкото и слаба да е демокрацията в Република Македония, тя все пак носи свободата, а тя – истината. Сега Република Македония изживява часът на истината – не в абстрактния научен смисъл, но в реалния живот. Упойката от югокомунизма изветрява и те трябва да погледнат истината в очите – в миналото и още по-важно – в сегашността. Всички народи, излизащи от комунизма имат този проблем, но в Македония той се отнася и до тяхната национална идентичност. Както казах в интервюто, което споменах в началото на тази книга, първородният грях на Република Македония е комунизмът. Идеята за македонска нация не бе създадена от комунистите, но те я превъплътиха в дело. И това превъплъщение носи недостатъците на всичко направено от комунистите. Затова и тук важи призивът на Солженицин – не живеете в лъжа! Тук нямам намерение нито да отричам нито да утвърждавам идеята за македонска нация. Чувството за общност на хората живеещи там е съществено за тяхното оцеляване и за защита на правото да се самоуправляват и ние трябва да уважаваме това чувство независимо как го наричат те. Но то трябва да е свободно от омразата към съседните народи и най-вече към българите. За това им е нужно познание на миналото и освобождаване от предразсъдъците към сегашните българи. България сега не е в най-добрата си форма, но все пак е по-добра отколкото им внушаваше югокомунистическата пропаганда. Това те вече го виждат и израз на това е стремежът им да идват, да се учат, да установяват делови контакти. Потомци на стари родове като да се събуждат от дълбок сън и намират тук своите близки, заветите на своите деди, общите ни корени. Оглеждайки се по-широко в съвременния свят, почват да разбират, че пътят ни е общ и обща ни е надеждата за по-щастливо европейско бъдеще.

Част от проблемите, които ни разделят се дължат на недоразумения. Такова недоразумение беше т. н. „езиков спор“. За съжаление този спор наново възникна по повод на едно некомпетентно изказване на българския министър председател, в смисъл, че спорът ще

се реши по културен начин. Македонският министър председател веднага уточни: той е решен на институционално равнище. Това е точно така – която и да е държава може да признава служебния език на друга държава, но не може да принуди своите езиковеди да признаят едни или други характеристики на даден език. Това е от компетентност на науката, а не на държавата. В една статия, (в. Континент, 21 януари 1999 г.) писах по този повод: „В резултат на българските национални катастрофи в югославска Македония бе създаден литературен език, различаващ се в определена степен от литературния език на българската държава. Населението там нямаше друг избор, освен да ползува или сръбския език, или този новоезик. Разбира се, той предпочете втората възможност, още повече, че македонският книжовен език е на основата на прилепско наречие. В резултат на половинвековна употреба той се превърна от политически артефакт в културен факт... Така създаденият език не можеше да носи друго име освен македонски. Както всеки термин и той е условен – Александър Македонски не е говорил на този език, както впрочем и хан Аспарух не е говорил на сегашния български език. Трябва да му признаем заслугата, че от средство за сръбска асимилация, той се превърна в средство за защита и важен фактор за македонската независимост. С развитието на независимата македонска държава той сигурно ще претърпи развитие в посока на македонските народни говори, свети Климентовите и възрожденски традиции. Но това е въпрос, който ще решат тамошните интелектуалци и няма отношение към междудържавния спор. Решаването на сложните отношения между двете държави може да се изрази само с една дума: контакти. Всички съображения трябва да отстъпят пред този приоритет. Нужно е да приемем простия принцип: всичко, което помага на тези контакти е добро за двете държави, всичко, което пречи – е лошо“.

Написах книгата без тази, последна глава. Когато я прочетоха мои приятели ми казаха, че въпреки срещата по пътя ни към Европа, остава едно тягостно чувство на несигурност и съмнение за нашето бъдеще и ме посъветваха да се помъча на намеря по-обнадеждаващ завършек. Затова сложих заглавието на новата глава „Надеждата“. Но веднага възниква въпросът – надеждата в какво? Опитах се да направя една по-обобщена ретроспекция – *per aspera ad astra* – през страданието към звездите! Но към кои звезди? Имаме ли пътеводна звезда ние българите, ние македонците, ние балканците? Знаем, че звездите са недостижими, но посоката към тях е определима. Сега,

когато сме хвърлени в едно хаотично брауново движение, как да определим посоката и да убедим хората, че тя ни води към спасението.

Теолозите имат свои обяснения защо Христос е наречен Спасителят. За човек, боравещ с термините на светската наука, той е спасителят защото постави пред човека високи, но все пак достижими морални изисквания, постигането на които ще ни спаси от саморазрушителните гени, които лукавият е поставил в нас. Не всички тези морални цели могат да бъдат достигнати през индивидуалния живот, но и малкото, което човек може да направи в тази насока е принос към спасението. Въпросът е какво ние българите, ние македонците може да направим за собственото ни спасение като част от общочовешкото спасение.

Не знаем Божия ли промисъл или някаква сатанинска намеса е вкарала в нас една комбинация от гени, определящи ирационалната човешка агресивност, една от проявите на която е човешката воля за власт. Неограничена, тази агресивност води към самоунищожение. Дали по Дарвиновски закони или по Божия промисъл (което може да е едно и също) в нас е внедрен и спасителният морален императив, който ни предпазва от самоунищожение. Хиляди години е трябвало да минат докато хората – и то далеч не всички – го открият у себе си. Трябвало е Бог да изпрати своя Син, както вярват християните, за да осъзнаят, че го носят. Цялата европейска и в известен смисъл – световна – история е мъчителен, изпълнен с драми и трагедии опит да действваме съобразно с него. Европа през изминалия век позна двете най-жестоки войни, но вероятно те са цената към усмиряването на необузданите експлозии на волята за власт. Усмирена беше вековна враждебност между народи и държави. Така Западна Европа даде пример на своята югоизточна част. И не само пример, а и опит да ни го наложи. Това засяга нашата балканска гордост, но вината си е наша.

Когато се създадоха балканските държави, под импулса за волята за власт те се стремяха да заемат колкото се може повече територии. Това доведе до балканските трагедии, изпълнили целия ХХ в. Българската мечта за национално обединение не бе осъществена. За определен период бе осъществен обаче стремежът за културно обединение. Сега е невъзможно да си поставим изпълнението на тези две задачи. Една такава надежда ще е илюзорна. Европа, която в голяма степен е виновна за нашите трагедии, сама преживя подобни трагедии през изминалия век. За щастие, тя си взе поука от тях и в

много отношения възприе политическо и стопанско поведение, съответстващо на изискванията на европейската християнска цивилизация. Разбира се, Европа все още не е напълно европеизирана. Между множеството нейни проблеми са и етническите, в една или друга степен наподобяващи нашите балкански. Тя не разбира и нашите проблеми и вместо да изпише вежди – често вади очи. Но за всички е ясно: нашият полуостров не само географски и исторически е интегрална част от Европа и тя, решавайки своите проблеми, е принудена да решава и нашите – въпреки нежеланието на мнозина европейци и нашата съпротива. Спасението на Македония е в по-нататъшното европеизиране на Европа.

В Македония са недоволни от поведението на Европа (и нейното продължение – САЩ) при сегашния конфликт с албанците. Обвиняват я в пристрастие в полза на „качаците“. Наистина Западът показва неразбиране на балканските проблеми и реагираше неадекватно. Но все пак неговата намеса направи възможно предотвратяването на тотална всебалканска катастрофа. В частност – той осигури съществуването на Македонската република.

От четирите държави, които заобикалят Македония, само нашата се е простила с идеята за „Велика България“. Сърбите за своята велика идея водиха за десет години четири войни и извършиха най-големите жестокости след Втората световна война. Гърците, от позициите на член на Европейския съюз смятат, че може да осъществят своята „мегали идея“ като я пререформират в стопанско, политическо и културно господство без директна окупация. Необуздан е стремежът за „велика Албания“ и засега той е най-актуалният проблем на Македонската република. Ако нашите македонски родственици преодолеят балканския манталитет и с европейски рационален подход само от този кратък преглед могат да стигнат до извода кой е техният надежден съсед. И да не се плашат от истината за миналото – то не ни прави врагове, а надеждни роднини.

В мащабите на индивидуалния живот отклоненията от общата ни европейска насоченост са големи и ни тревожат. Но в мащабите на историята тези отклонения губят своята значимост. За да може съвременникът да оцени това трябва да промени мащаба на полезрението. Доколкото не може да направим това по отношение на бъдещето, погледът към миналото придобива тази стойност. Такъв опит е направен в тази книга.

ИМЕНЕН ПОКАЗАТЕЦ

- Айнщайн**, Алберт (1879–1955) – физик, предложил теорията на относителността — 117.
- Алеко** – син на пълномощния министър Минчо Минчев — 135.
- Александров**, Тодор (1881–1924) – роден в Щип, ръководител на ВМРО в периода 1911–1924 — 70, 83, 122, 142, 237, 241.
- Александър I** Караджорджевич (1888–1934) – крал на Югославия, убит в Марсилия — 140, 209, 233.
- Александър** Македонски (356–323 пр. Хр.) – цар на древна Македония — 24, 27, 110, 161, 172, 245, 247, 250.
- Али паша** Янински (1741–1822) – албанец от село Тепелена (от там на албански – Ali pasha Tepelena, а на турски – Тепеделенли). Независим владетел на Южна Албания, Епир и Пелопонес — 30, 59, 125, 134.
- Андонов**, Иван – български артист — 137.
- Андонов-Ченто**, Методи (1902–1957) – председател на АСНОМ, след това съден на 11 години затвор — 207, 218.
- Андреев**, Бане – македонски комунист — 207.
- Андрич**, Иво (1892–1975) – сръбско-хърватски писател, Нобелов лауреат — 176.
- Антонова**, Марица – деятелка на македонските братства в София, етнограф, основателка на етнографски музей в Скопие — 60, 193, 224.
- Апони**, Жералдин – съпруга на крал Зогу — 163.
- Апостолски**, Михайло – югославски генерал, командващ македонските партизани, по-късно академик на МАНУ — 185, 207.
- Арианити**, Георги – албански княз, водил успешна съпротива срещу турците през първата половина на XV в., тъст на Скендербег — 24, 130.
- Арнаудов**, Михаил (1878–1978) – български академик – литературен историк, теоретик — 68, 147, 217.
- Арсений** – последен архиепископ при закриването на Охридската българска архиепископия през 1767 г. — 23, 26, 29.
- Асен-Комнин** – управител на Вълхра и Южна Албания — 130, 131.
- Асенов**, Кръстьо (1877–1903) – роден в Сливен, племенник на Хаджи Димитър, загинал като войвода в Кукушко — 41.
- Аспарух** (644–700?) – хан, основател на отсамдунавската българска държава — 93, 250.
- Ахил** – герой от „Илиада“ — 97, 117.

- Багряна**, Елисавета (Белчева, 1891–1991) – българска поетеса — 28, 186.
- Багрянов**, Иван (1891–1945) – български политик, министър-председател — 200.
- Бадев**, Йордан (1888–1944) – литературен критик, убит от комунистите — 146.
- Балабанов**, Александър (1879–1955) – роден в Щип, професор по класическа филология, публицист и виден културен деятел — 47, 64, 162, 177, 178, 183, 186, 189, 224.
- Балабанов**, Никола – български артист, брат на Александър Балабанов — 167.
- Баласчев**, Георги (1869–1936) – роден в Охрид, български историк и археолог. Редактор на сп. „Минало“ — 29, 30.
- Барбюс**, Анри (1873–1935) – френски писател. Комунист — 228.
- Баумгартен**, Егехард – немски офицер, комендант на Охрид — 205.
- Баучер** Джеймс (1850–1920) – английски журналист — 192.
- Бергсон**, Анри (1859–1941) – френски философ — 211.
- Бешевлиев**, Веселин (1900–1992) – български историк, професор, член-кореспондент на БАН — 224.
- Бистра** – съпруга на Михаил Шекерджиев, охридчанка — 49.
- Бирюзов**, Сергей (1904–1964) – съветски маршал — 22.
- Благуна** – дъщеря на Иракли Филлипчев — 174.
- Богоев**, Ксенте – македонски академик — 87.
- Божиков** – директор на I мъжка гимназия през 1943 г. — 22.
- Бончев**, Нешо (1839–1878) – един от първите български литературни критици — 180.
- Борил** – български цар (1207–1218) — 113.
- Борис** – Охридски владика до Балканската война и през Първата световна война — 79.
- Борис I** – български княз — 25, 130.
- Борис III** – цар на българите (1918–1943) — 65, 73, 74, 76, 174, 189.
- Ботев**, Христо (1848–1876) – български поет и революционер — 40, 68, 85, 90, 105, 179.
- Бояджиев**, Климент – роден в Охрид, български генерал, командир на IV Преславска дивизия през Балканската война, министър на войната, началник щаба на войската, командир на I армия през Първата световна война — 29, 31, 32, 44, 45, 49, 50, 76, 79, 92, 158, 159, 160, 193.
- Бояджиев**, Никола – брат на Климент Бояджиев, шивач — 31.
- Бояджиева**, Хрисанта – майка на баба ми Царева, сестра на ген. Климент Бояджиев — 31
- Бояджиева-Перминова**, Мария – дъщеря на ген. Кл. Бояджиев — 193.
- Брашнаров**, Панко – македонски комунист, загинал в Титовия концлагер „Голи Оток“ — 207.

- Бръзицов**, Христо (1901–1980) – известен български журналист и публицист — 69.
- Буда**, Алекс – албански историк — 154.
- Будин** – строителен предприемач в Тирана, от Голо Бърдо — 157.
- Бужбов**, Димитър (Димче берберот) – деятел на ВМРО, самоубил се през 1944 г. — 141
- Бунева**, Мара – деятелка на ВМРО, наказала сръбския палач Велимир Прелич през 1928 г., след което се самоубива — 84.
- Бутка** – албански архитект — 157.
- Бърдаров** – български поручик, загинал на фронта при Мокра планина 1918 г. — 77, 109.
- Вазов**, Иван (1850–1921) патриархът на българската литература — 35, 40, 50, 64, 68, 87, 105, 107, 109, 110, 115, 128, 143, 145, 147, 149, 180, 186, 191, 196.
- Вакарелски**, Христо (1896–1979) – български етнограф — 118.
- Вакез** – известен френски клиницист към началото на XX в. — 67.
- Варнава** – сръбски владика в Охрид и другаде из Македония. По-късно сръбски патриарх — 55.
- Василий II** Българоубиец (957–1025) – византийски император от Македонската династия — 22, 130.
- Велков**, Велизар (1928–1993) – мой съученик, професор по археология — 221.
- Веркович**, Стефан (1821–1893) – босненски фолклорист, събирач на български народни песни — 255.
- Весов** – архитект в София — 157.
- Виктор** Емануил III (1869–1947) – Крал на Италия — 164.
- Вишински** – македонски журналист — 173.
- Владигеров**, Панчо (1899–1978) – български композитор — 142, 189.
- Воислава** – майката на Георги Кастриоти-Скендербег — 131.
- Вулич** – сръбски езиковед — 173.
- Гавазов**, Йордан – един от ръководителите на ВМОРО в Прилеп, самоубил се след сражение с турците през 1899 г. — 59, 108.
- Ганев**, Стоян – български политик, министър на външните работи през 1992 г. — 238.
- Генадиев**, Никола (1868–1923) – български политик, министър на външните работи — 94.
- Генадиев**, Павел – български литератор, издател на сп. „Художник“, брат на Никола — 94.
- Генадиев**, Харитон – български общественик, брат на Павел и Никола — 94.
- Георгиев**, Кимон (1882–1969) – български политик и министър-председател — 145.
- Георгиев**, Любчо – македонски политик, министър-председател (1998–2002) — 239.

Гилевски, Паскал – съвременен македонски писател и преводач — 144.

Главинчев, Лев – охридчанин, терорист от крилото на „протогероистите“, един от ръководителите на комунистическата милиция след 9 септ. 1944 и участник в екзекуциите — 213, 214, 242.

Глигоров, Киро – югославски и македонски политик, първи председател на Република Македония — 20, 83, 175, 235, 236, 237.

Глигорова, Нада – съпруга на Киро Глигоров и дъщеря на отстъпника от ВМРО Стоян Мишев — 83.

Горанов, Иван (1928–1986) – мой съученик, лекар, старши научен сътрудник — 221.

Горки, Максим (Алексей Пешков, 1868–1936) – руски писател — 64.

Гошев, Петър – съвременен македонски политик, последен председател на Съюза на комунистите на Македония — 235.

Григорович, Виктор (1815–1876) – руски славист, обходил българските земи до Охрид — 25.

Грозданов, Цветан – македонски историк и изкуствовед, член на македонската академия МАНУ (в текста е разменено името с презимето) — 31.

Груев, Дамян (Даме) (1871–1906) – роден в Смилево, Битолско, един от основателите и най-видни ръководители на ВМОРО. Член на Главния щаб по време на Илинденското въстание — 40, 90, 103, 121, 142, 146, 175, 241.

Гърдан, Димитър – охридчанин, сръбски агент, поради което е осъден и убит от ВМОРО през 1898 г. — 21.

Гьоте, Йохан Волфганг (1749–1832) – германски поет и писател — 117.

Гюзелев, Димитър – подсъдим на студентския процес в Скопие през 1927 г. Обесен през 1946 г. от сърбокомунистите — 89, 204, 215.

Дановски, Боян (1899–1976) – български драматичен режисьор, на младини – деятел на ВМРО — 141.

Дарвин, Чарлс (1809–1882) – английски биолог — 225, 251.

Делчев, Георги (Гоце) (1872–1903) – роден в Кукуш, един от най-популярните водачи на ВМОРО, създател на четническия институт. Яворов го нарича „праведник с кама в пояса“ — 40, 57, 90, 121, 142, 223, 241.

Денев, Борис (1883–1969) – виден български живописец-пейсажист — 51.

Деспина – дъщеря на Григор Пърличев — 177.

Деспина – момиче от с. Шулин, Преспа — 160.

Джафери, Арбен – съвременен македонски политик, лидер на Демократичната партия на албанците — 246.

Джеладин бег – охридски феодал от началото на XIX в. Васал на Али паша Янински — 34, 59.

Джидров, Петър (1876–1952) – български социалдемократ — 88.

- Джилас**, Милован (1911–1995) – югославски политик, един от ръководителите на ЮКП, след това дисидент – противник на Тито — 208, 235.
- Джиро**, Джовани – секретар на фашистката партия в Албания — 164, 165.
- Джуджев**, Стоян (1902–1998) – професор – музиковед и фолклорист — 162.
- Дзодзе**, Кочи – ръководител на Албанската комунистическа партия, осъден за предателство — 152.
- Дигала**, Ильо – последният войвода из Костурско убит 1922 г. — 143, 156.
- Димитраков**, Константин – роден в Криворечна паланка, съученик на баща ми в Скопие, кардиолог, доцент в София — 67.
- Димитров**, Георги (1882–1949) – ръководител на БКП, генерален секретар на Коминтерна, министър-председател — 58, 141, 157, 190, 192, 201, 222, 223.
- Димитров**, Любен – публицист, редактор на в. „Македонска трибуна“ — 144.
- Димитров**, Филип – български политик, министър-председател през 1992 г. — 237.
- Динев**, Петър (1910–1992) – български литературен историк — 180.
- Динката** – възрожденски учител из Костурския край — 132.
- Дрангов**, Борис (1872–1917) – роден в Скопие, един от най-популярните български офицери. Участник в освободителните борби на Македония — 70, 109.
- Дренски** – български полковник, командир на 55-ти Охридски полк — 202, 203.
- Еврович** – разпространител на просръбския македонизъм в края на XIX в. — 172.
- Елемаг** – Самуилов военачалник — 130.
- Елена** – царица, съпруга на Стефав Душан, сестра на цар Иван Александър — 130.
- Елин Пелин**, (Димитър Иванов, 1877–1949) – виден български писател — 144, 147, 193, 196, 224.
- Еразъм** Лихнидски (Формийски) – християнски просветител и светец от първата половина на V в. — 25.
- Еренбург**, Иля (1891–1967) – съветски писател — 179, 209.
- Жеков**, Никола (1864–1948) – български генерал, главнокомандващ действащата армия през Първата световна война — 74, 76.
- Желев**, Желю – български обществен деятел, председател на републиката (1990–1997) — 236, 238, 239.
- Жечев**, Тончо (1929– 2001) – български литературовед — 226.
- Жорес**, Жан (1859–1914) – лидер на френските социалисти — 82.

- Заимов**, Йордан – български историк, публикувал съвместно с Василка Заимова през 1970 монография за надписа на цар Иван Владислав — 93.
- Заричин**, Климент – охридски зограф от края на XIX в. — 35.
- Захария**, Теодосио – генуезки кондотиер, основал в началото на XIV в. княжество Задрим в Северна Албания и част от Северозападна Македония — 29, 30, 125.
- Златарев**, Кръстьо – роден в Охрид, български генерал. През Първата световна война е командувал 11 пех. македонска дивизия. Убит при атентата в църквата „Св. Неделя“ през 1925 г. — 45.
- Златарев**, Димитър – син на Иван, доктор по право, съден за организиране на „Демократски фронт на Македония – Илинден 1903“ — 142.
- Златарев**, Иван – охридчанин, златар в Корча, деятел на ВМРО — 142.
- Златарев**, Роберт – син на Иван, изтъкнат отоларинголог в България и Италия — 143.
- Зогу**, Ахмед – крал на Албания 1928–1939 — 126, 127, 150, 152, 162, 163, 164.
- Зорге**, Рихард – германски журналист и съветски разузнавач — 137.
- Ибсен**, Хенрих (1826–1906) – норвежки драматург — 64.
- Иван II Асен** – български цар (1218–1241) — 118, 155.
- Иван III Василевич** (1440–1505) – московски княз — 29.
- Иван IV Грозни** (1530–1584) – московски княз, първият руски цар — 29.
- Иван-Владислав** – български цар (1015–1018) — 93, 130, 131.
- Иванов**, Димитър (Таки) – охридчанин, учител, участник във въстанието срещу сърбите през 1913 г., когато е убит — 43.
- Иваца** – Самуилов военачалник — 130.
- Исмаил Кемал бей Вльора** (1844–1919) – албанец, турски сановник, основател на албанската държава през 1912 г. — 134
- Ицо** – мой връстник от Битоля — 111.
- Йоан** от Дебър – назначен от Василий II за пръв „архиепископ на Охрид и цяла България“ след деградирането от патриаршия в архиепископия (1018 г.) — 23.
- Йовков**, Йордан (1880–1937) – български писател — 147.
- Йосиф**, Екзарх български (Лазар Йовчев, 1840– 1915) — 35, 102, 136.
- Йоцов**, Борис (1894–1945) – професор, български литературен историк, министър на просвещението — 196.

- Кавали-Сфорца** – съвременен генетик. Има трудове по популационна генетика — 51.
- Кадаре**, Исмаил – световно известен албански писател — 133.
- Казасов**, Димо (1886–1980) – български политик и публицист — 206, 214, 222.
- Каишев**, Атанас – български генерал, баща на акад. Ростислав Каишев — 45.
- Калайджиев**, Христо – български политик, комунист и македонски деятел — 225.
- Камбуров** – лекар-рентгенолог — 197.
- Камхи**, Рафаел – евреин от Битоля, участник в македонските освободителни борби (войводата Скендербей) — 184.
- Кандев**, Ламби – български комунистически функционер — 150.
- Канети**, Елиас (1905–1994) – австрийски писател, роден в гр. Русе, Нобелов лауреат по литература — 76.
- Карабаджакот** – арнаутски разбойник, върлувал из Охридския край в края на XIX и началото на XX в. — 37.
- Каралийчев**, Ангел (1905–1972) – български писател — 136, 147.
- Карамитрев** – от Струга, лекар в Шкодра — 150.
- Кацаров**, Константин – професор, емигрант в Швейцария — 201.
- Кацков**, Лев – охридчнин от поколението на баща ми, виден адвокат в София — 66.
- Кашен**, Марсел – редактор на органа на Френската комунистическа партия „Юманите“ — 82.
- Кецкаров**, Владимир – охридчанин от поколението на баща ми, български генерал — 66, 213, 222.
- Кецкаров**, Методи – син на Андон Кецкаров, скулптор — 222.
- Кирил**, патриарх български (1901–1971) — 160, 229.
- Киселинов**, Георги – македонски филолог, противник на Блаже Конески — 104, 163, 173, 183, 195, 215, 216.
- Киселинчев**, Асен (1905–1960) – български психолог, професор, член на БАН — 225.
- Киселинчев**, Пандо – виден български скулптор — 155.
- Китанчев**, Трайко (1858–1895) – български общественик, пръв председател на Върховния Македоно-Одрински комитет — 110, 160, 242.
- Климент Охридски** (†916) - славяно-български просветител и светец — 25.
- Клюсов**, Никола – македонски политик, академик, пръв министър-председател на Република Македония — 237.
- Коларов**, Никола – български журналист, редактор на сп. „Обзор“ и в. „Целокупна България“, сътрудник на в. „Македония“ — 229.

- Колишевски, Лазо** (починал 2001) – секретар на македонската комунистическа партия през Титово време — 66, 98, 172, 189.
- Конески, Блаже** – македонски филолог, наложил сегашната азбука в Република Македония — 163, 173, 195, 190.
- Константинов, Алеко** (1863–1897) – български писател — 23, 68.
- Консулов, Стефан** – български биолог, професор — 63.
- Кох, Роберт** (1843–1910) – микробиолог, откривател на причинителя на туберкулозата — 117.
- Коцарев, Анастас** (1889–1931) – охридчанин, лекар, известен с научните си изследвания в Париж и Женева — 62, 80, 81, 82, 105, 114.
- Коцарев, Илия** – охридчанин, адвокат, кмет на Охрид през 1941–1944 г. — 64, 65, 66, 168, 169, 189, 190, 200, 205.
- Коцарев, Любчо** – охридчанин, собственик на мотел — 64.
- Коцарев, Саво** – охридчанин, виден юрист — 64.
- Коцарева, Пенка** – съпруга на Илия Коцарев — 64.
- Коцов, Димитър** – охридчанин, учител по история, по-късно академик на МАНУ (Димче Коцо) — 195, 196.
- Кочовски, Мице** – ресенчанин живял във втората половина на XIX в. — 32
- Крапчев, Данаил** (1880–1944) – виден български журналист, редактор на в. „Зора“, убит от комунистическата власт — 162, 191, 214.
- Кръсте** – селянин от Оризари, Битолско. Участник в освободителните борби — 84, 113.
- Кръстев, Кръстьо** (1866–1919) – български литературен критик, професор — 68, 69, 70.
- Кубер** (VII век) – прабългарски предводител, брат на Аспаруха, създал своя държава в Пелагонийското поле — 92.
- Кузман, капитан** – герой от Пърличевата поема „Арматолос“ — 38.
- Кукузел, Йоан** (1280–1360) – църковен композитор и певец — 131.
- Кулишев, Георги** (1885–1974) – български политик и журналист — 213, 230.
- Кусев[ич], Методий** (1837–1922) – български възрожденец, секретар на Българската Екзархия, по-късно Старозагорски митрополит — 15.
- Кутузов, Михаил** (1745–1813) – руски генерал-фелдмаршал — 59.
- Кънчов, Васил** (1862–1902) – български етнограф и историк. Автор на трудове върху етнографията и географията на Македония — 18.
- Кърлежа, Мирослав** (1893–1981) – хърватски писател — 176.
- Кърничева, Менче** – съпруга на Иван Михайлов — 212.
- Къосеиванов Георги** (1884–1960) – български политик, министър-председател — 136, 145, 247.

- Кюри**, Мария (1867–1934) – френска физичка, открива елементите радий и полоний — 62, 82.
- Лазов**, Стоян – прилепчанин, изпълнил присъдата на ВМОРО върху сръбски агент и турски доносник, самоубива се след сражение със запiegта през 1899 г. — 59, 108.
- Лазова–Огнянова**, Стоянка – съпруга на чичо ми Александър, учителка — 59.
- Ламбо** – от с. Смърдеш, Костурско, собственик на дърводелска работилница в Тирана 143, 144.
- Ламуш**, Леон – френски полковник, инспектор на турската жандармерия в Сяр, публицист — 146.
- Ланжевен**, Пол (1872–1946) – виден френски физик — 82.
- Лев**, Карло (1902–1975) – италиански писател — 165.
- Ленин**, Владимир Улянов (1870–1924) – лидер на болшевиките, диктатор на СССР — 105, 150, 227.
- Ленче** – момиче от Прокупле, израснало в нашата къща — 50, 51, 94, 116.
- Лепавцов** Александър – виден македонски общественик и публицист, министър в първото правителство на Република Македония, доктор на инженерните науки — 140, 175, 237.
- Лепавцов-Лемето**, Методи – македонски художник, баща на Александър Лепавцов — 140, 223.
- Лешников**, Аспарух – български естраден певец — 188.
- Лилиев**, Николай (1885–1960) – български поет — 146.
- Лоди** – италиански капитан, инспектор на жандармерията в Охрид съгласно Мюрцшегската спогодба — 35.
- Лудендорф** – германски маршал, началник щаба на германската армия през Първата световна война — 47.
- Луораси**, Кристо – албански просветител, издател на албански книги в София — 127, 134, 135.
- Лучников**, Светослав (1921–2002) – български политик, публицист и писател — 42, 43.
- Льоса**, Марио Варгас – съвременен перуански писател — 244, 245.
- Мазон**, Андре (1881–1967) – френски славист — 131.
- Макарий** – охридски архиепископ през XIII в. — 22, 240.
- Македониус** – епископ от края на IV в., основател на „Македонизма“, отричащ божествеността на Светия дух (духоборчество) — 60.
- Макензен** – германски маршал през Първата световна война, командващ съюзническите сили на Балканите — 44, 45, 47, 49, 50.
- Манаки**, Милтон – битолчанин, фотограф и пръв киноопертор на Балканите — 99, 213.
- Манев**, Петър – внук от дъщеря на Григор Пърличев — 176, 213.

- Манев**, Демостен – адвокат в Охрид от поколението на баща ми — 66, 189.
- Манев**, Никола – охридчанин, търговец, съдружник на Милуш Янкулов — 33, 38, 195.
- Манева-Хаджиева**, Елена – охридчанка, учителка по биология — 195.
- Маринов**, Иван (1896–1979) – български генерал — 194, 198, 201.
- Марко**, Крали – владетел на Прилеп, турски васал, възпят в народния епос — 117.
- Марковски**, Венко (Вениамин Тощев, 1915–1988) – български и македонски поет, член на БАН — 145, 163, 179, 209, 215, 216, 223, 224.
- Марула** – съпруга на д-р Христидисин — 100, 126.
- Матов**, Димко – племенник на Христо Матов — 149.
- Матов**, Милан – ръководител на антисръбското въстание в Западна Македония през 1913 г. — 42, 149.
- Матов**, Петруш – брат на Димко Матов, фурнаджия — 149.
- Матов**, Христо Миланов (роден 1923) – син на Милан Матов — 149.
- Матов**, Христо Апостолов (1872–1922) – лидер и идеолог на ВМРО — 108, 191.
- Метакса**, Йоанис (1871–1941) – гръцки генерал и диктатор — 106.
- Миялков**, Йордан – македонски министър на вътрешните работи през 1991 г. — 237.
- Миладинов**, Димитър (1810–1862) – български възрожденец, съавтор с брат си Константин на сборника „Български народни песни“ — 31, 55, 173.
- Миладинова**, Царева – дъщеря на Димитър, една от първите български учителки — 31.
- Милевски**, Стале (1909–1992) – македонски комунистически функционер — 183, 191.
- Милетий** – гръцки владика в Охрид и Кукуш, противник на Българското възраждане и на неговите дейци – Миладиновци, Пърличев — 55.
- Милетич**, Любомир (1863–1937) – български историк, председател на БАН — 146.
- Милошевич**, Слободан – ръководител на сръбските комунисти, бивш авторитарен президент на Сърбия и СРЮ — 84, 234, 235, 236.
- Мильовски**, Киро (Кирил) – ресенчанин, ветеринарен лекар, комунист, един от ръководителите на ОЗНА (предшественик на УДБА), югославски посланик в София, академик на МАНУ — 121, 212, 213.
- Минков**, Христо – изпълняващ длъжност български пълномощен министър в Тирана през първата половина на 30-те години и през 1943–1944 г. — 135, 163.
- Мирчев**, Кирил (1906–1975) – езиковед, професор в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, чл.-кореспондент на БАН — 97, 195, 196, 225.

- Мирчева-Чаловска**, Невена – съпруга на Ахил Чаловски и сестра на проф. Кирил Мирчев — 97, 190, 208, 209.
- Мисирков**, Кръстю – български учител и публицист. Автор на брошурата „За македонските работи“ (1903), поради което в Скопие е обявен за „Македонец № 1 за XX век“. Почти през целия си живот, включително и след 1903 г., е бил на български националистически позиции — 4, 154, 172.
- Митрев**, Димитър – македонски литератор, академик, ректор на Скопския университет — 177.
- Михайло** – войник „из бугарске Мораве“ — 116, 117–118.
- Михайлов**, Иван (1896–1990) – роден в Щип, последен ръководител на ВМРО — 80, 98, 141, 142, 167, 173, 198, 200, 241, 242, 245, 246.
- Михайлович**, Дража (1893–1946) – сръбски военен аташе в София, ръководител на сръбските четници през Втората световна война — 198, 202, 214.
- Михайловски**, Стоян (1856–1927) – български писател — 68.
- Мишев**, Стоян – бивш деятел на ВМРО, станал сръбски агент — 83.
- Мицкевич**, Адам (1798–1855) – полски поет — 180.
- Младенов** – български полковник, командир на Прилепския полк — 203, 204.
- Моллов**, Васил (1875–1938) – български професор по вътрешна медицина — 69–70.
- Моллов**, М. – българин, медик, работил в Швейцария — 63.
- Мопасан**, Ги де (1850–1893) – френски писател — 143.
- Мордохай**, Моис – евреин от Битоля, наш приятел — 184.
- Мошин**, Владимир – югославски археолог, публикувал Битолския надпис на цар Иван Владислав — 93.
- Муравиев**, Константин (1893–1965) – български политик, министър-председател — 201.
- Муса**, Кеседжия – герой от народния епос — 117.
- Мусолини**, Бенито (1883–1945) – основател на фашизма — 164, 165, 166.
- Наполеон I** Бонапарт (1769–1721) – генерал и император на Франция — 59, 114.
- Натанаил** Охридски и Пловдивски (Нешо Бойкикев, 1820–1906). Роден в с. Кучевище, Скопско, участник в освободителните борби на македонските българи, просветител и историк. Български митрополит в Охрид, Ловеч и Пловдив — 26, 54.
- Неделковски**, Коле – автор на стихове на диалект от централна Македония, член на комунистическа бойна група в София, سموбил се през 1943 г. — 146

- Недков, Никола** – български хирург, доцент съавтор на „Остра коремна травма“ — 182
- Немиров, Добри** (1882–1945) – български писател — 186, 187.
- Несторов, Димитър** – лекар в Битоля от поколението на баща ми — 105, 112, 118, 121, 182, 184, 193, 208, 218.
- Несторова, Алис** – швейцарка, съпруга на Димитър — 105, 107, 112, 118, 184, 212.
- Несторова, Лили** – дъщеря на д-р Димитър Несторов — 212.
- Несторови** – видна стружка фамилия — 188, 217.
- Нинков, Теодоси** – деятел на ВМРО, емигрант в Тирана, самоубил се през 1944 г. — 140, 185.
- Нинков, Йонче** – охридчанин, син на Теодос Нинков — 185.
- Новакевич, Стоян** (1842–1915) – сръбски политик, министър-председател, създател на теорията на „македонизма“ — 88–89, 172.
- Ноли, Фан** (1882–1965) – албански писател и историк. Министър-председател — 125, 126, 133, 150.
- Огненов, Сашо** – ученик в Охрид, убит като партизанин — 199.
- Огненов, Асен** – най-големият син на Лев Огненов, живял в Охрид и София — 59, 225.
- Огненов, Димитър** – Митко, внук на Ташка Огненова, израснал в юношеството си в нашата къща — 94, 119.
- Огненов, Лев** – охридчанин, завършил Робърт Колежа в Цариград, учител, секретар на българската митрополия, деятел на ВМОРО. Кръстник на баща ми — 42–43, 53, 56, 57, 58, 61, 72.
- Огненов, Лев Тодоров** (1889–1962) – охридчанин, мой баща, лекар — 61.
- Огненов, Петър** – виден охридски търговец от средата на XIX в., епитроп на манастира „Св. Наум“, деятел на Възраждането, съратник на Григор Пърличев — 54, 56.
- Огненов, Тодор** – охридчанин, собственик на хан и кръчма, мой дядо (баща на баща ми) — 53, 58.
- Огнянов, Александър** (1880–1968) – най-големият брат на баща ми, учител — 58, 146, 147.
- Огнянов, Наум** – най-малкият брат на баща ми, обушар — 56, 58, 59.
- Одисей** – герой от „Одисея“ — 117.
- Ортега и Гасет, Хосе** (1883–1955) – испански философ и социолог — 4.
- Павлов, Тодор** (1890–1977) – български философ, председател на БАН — 223, 224.
- Паисий, Хилендарски** (1722–1773) – йеремонах, възрожденец — 19.
- Пайета, Джан Карло** – един от лидерите на италианските комунисти — 165.
- Палеолог, Тома** – византийски владетел на Пелопонес и Корфу в началото на XV в. — 29.

- Пандо** – от с. Пустец, работил при баща ми в Тирана — 128, 158.
- Пандовски**, Кольо – от с. Врѣбник, дърводелец в Тирана, поддръжник на ВМРО — 142, 143, 146, 151, 155.
- Паница**, Тодор (1879–1925) – приближен на Яне Сандански, извършил убийството на Гарванов и Сарафов, убит във Виена от Менче Кърничева — 83.
- Партений** Зографски–Нишавски – български просветител, митрополит Поленски и Нишавски — 90.
- Пасков** – охридчанин, известен хирург в София — 67.
- Патчев**, Методи – български учител и войвода — 37, 108.
- Пастър**, Луи (1822–1895) – основоположник на микробиологията и имунологията — 117.
- Пашинов** – полковник, командир на 23-ти шипченски полк — 45, 49.
- Пеев**, Пейчо – секретар на българската легация в Тирана — 136.
- Пеев**, Янко – български пълномощен министър в Тирана през 1936–1939 г. (в книгата погрешно е посочена 1937) — 136, 137, 138.
- Пейчинович**, Кирил (1770–1847) – монах, възрожденски книжовник — 20.
- Пендов**, Миле – охридчанин от поколението на баща ми, фабрикант в София — 66, 222.
- Петков**, Никола (1893–1947) – български политик, лидер на БНЗС, екзекутиран от комунистите — 94, 227.
- Петров**, Гьорче (1864–1924) – един от ръководителите на ВМОРО — 146.
- Пиперката**, Йордан (1859–1903) – Демирхисарски войвода — 108.
- Пирински**, Георги (Христо Зайков) – български политик и общественик. Деятел на БКП и на Коминтерна след емиграцията в САЩ — 145.
- Пирузе**, Петре – стажант адвокат, организираше партизанска чета в албанската част на Македония — 190.
- Пияде**, Моша – едн от главните ръководители на ЮКП и Социалистическа федеративна република Югославия, художник — 44.
- Поленачкович**, Харалампие – македонски историк, теоретик на югославския македонизъм — 171, 172, 175.
- Попанастасова**, Елисавета – охридчанка, майка на Хр. Смирненски — 57.
- Попйончева**, Зорка – охридчанка — 190, 191.
- Попов**, Димитър – български общественик, министър-председател (1991) — 236.
- Попов**, Саша (1899–1976) – български диригент и цигулар — 57, 189.
- Попсимов**, Христо (1916–1980) – поет, внук от дъщеря на Григор Пърличев — 104, 163, 176, 177, 179, 180, 181, 190, 223, 227.
- Попстефания**, Виктория (1888–1977) – македонска народна певица — 107.

- Потемкин**, Владимир Петрович (1876–1946) – съветски дипломат — 137.
- Протогеров**, Александър (1867–1928) – роден в Охрид, български генерал, един от ръководителите на ВМРО — 70, 113, 141.
- Путник** – сръбски военачалник, главнокомандващ сръбската войска през Първата световна война — 116.
- Пушкарров**, Никола (1874–1943) – почвовед, деятел на БМОРО — 36, 188.
- Пърличев**, Григор (1830–1893) – охридчанин, виден български възрожденец и поет — 25, 26, 29, 36, 38, 53, 55, 131, 136, 173, 175, 176, 177.
- Пърличев**, Кирил (1875–1945) – син на Григор Пърличев, учител, деятел на ВМОРО, подържник на крилото на „протогеровистите“ на ВМРО. Автор на няколко книги по македонския въпрос – 59, 196, 241, 242.
- Радев**, Александър – български юрист и политик, министър — 94.
- Радев**, Симеон (1878–1967) – роден в град Ресен. Виден български историограф, публицист и дипломат. Един от най-големите културни дейатели на България — 21, 23, 27, 29, 32, 35, 36, 37, 57, 59, 62, 63, 96, 104, 130, 146, 160, 176, 213, 224.
- Раденков** – учител по математика в I мъжка гимназия в София — 221.
- Радич**, Андон – охридчанин, хотелиер — 118, 186.
- Радич**, Стjepан (1871–1928) – хърватски политик, лидер на селската партия, убит в Белградския парламент — 118.
- Размов**, Коста – охридчанин, съратник на Григор Пърличев във възрожденските борби — 54.
- Райнов**, Николай (1889–1954) – български писател – 136, 147, 216.
- Райнхард** (1873–1943) – германски драматичен режисьор — 141.
- Раковски**, Георги (1821–1867) – български революционер, публицист, историк — 110.
- Рахметова**, Ала – руска писателка – белоемигрантка — 153.
- Рацин**, Кочо (Коста) Солев – македонски поет, убит от сърбокомунистите през 1943 г. — 104, 163, 173, 179, 215.
- Рибар**, Иво Лола – секретар на югославската комунистическа младеж (СКОЮ) — 208.
- Рийд**, Майн (1818–1883) – английски писател — 136.
- Ристевски**, Стоян – съвременен македонски историк — 61.
- Ристовски**, Блаже – македонски историк — 180.
- Робев**, Ангел (1860–1948) – лекар в Битоля, председател на българската община през време на османската власт — 44, 103, 185.
- Робев**, Евтим Иванов – брат на Кочо Робев, философ, привърженик на Бергсон — 210.

- Робев**, Константин Ангелов (1819–1900) – охридчанин, лекар — 29.
- Робев**, Константин (Кочо) Иванов – лекар в Битоля от поколението на баща ми — 11, 29, 101, 102, 182, 184, 194, 198, 210, 212, 215, 217.
- Робев**, Наум – брат на Кочо Робев, загинал като български офицер през Първата световна война — 102.
- Робев**, Теодоси (Дочо, 1903–1996) – доктор по финанси, кмет на Битоля през 30-те години — 103, 163, 185, 215, 223.
- Робева**, Вера (фамилно име Стоянова, роднина на Руменови) – съпруга на д-р Кочо Робев — 103.
- Рузвелт**, Франклин Делано (1882–1945) – президент на САЩ — 201.
- Руменов**, Иван – виден български хирург — 182, 197.
- Рънсиман**, сър Стивън – английски византолог, автор на книга за Първата българска империя (Първото българско царство) — 29.
- Сава** (1175–1235) – сръбски светец и архиепископ — 41, 113, 119.
- Саев**, Стоян – мой съученик, професор анестезиолог, председател на БЧК — 221.
- Самуил** – български цар (997–1014) — 29.
- Сандански**, Яне (1872–1914) – първо „върховист“, после „централист“ и ръководител на Серския революционен окръг. Заповядал убийството на членовете на ЦК на ВМОРО Иван Гарванов и Борис Сарафов, заради което е осъден на смърт от революционната организация — 41, 42, 146, 231
- Силянов**, Христо (1880–1939) – български журналист, публицист и историк. Македонски войвода — 38, 40, 146, 216.
- Симеон** (864–927) – български цар — 107.
- Симович**, Душан (1882–1962) – югославски генерал — 166, 169.
- Скалоски**, Тодор – учител по музика, македонски композитор, член на МАНУ — 215.
- Скендербег** (Георги Кастриоти, 1405–1468) – албански национален герой, водил успешна борба срещу турците в продължение на четвърт век — 24, 129, 131.
- Славейков**, Пенчо (1866–1912) – български поет — 68, 133, 147, 217.
- Славейкова**, Милка – съученичка на майка ми в американския пансион в Битоля, където е била приютена след Илинденското въстание — 44.
- Сливенски**, Иван – български генерален консул в Тирана през 1939–1943 – 137, 168.
- Смилец**, Костадин – съден като член на „Демократски фронт на Македония – Илинден 1903“ — 143.
- Смирненски**, Христо (Христо Измирлиев, 1898–1923) – български поет — 57, 209.

- Снегаров**, Иван (1883–1971) – роден в Охрид български историк, член на БАН — 26, 54, 59, 196, 225.
- Софре** – майстор-строител в Тирана, от Голо Бърдо — 157.
- Спасе**, Стерйо (1914–1989) – от с. Гломбочани, Преспа. Албански писател и преводач на българска литература — 145, 159, 160.
- Спространов**, Евтим – охридчанин, деец на ВМОРО, и просветител. Автор на очерци за миналото на гр. Охрид — 30, 54, 55, 59.
- Стамболов**, Стефан (1854–1895) – български революционер и политик, министър-председател — 109, 136, 191.
- Станишев**, Александър (убит 1945) – известен български хирург, професор — 67, 105, 182, 185.
- Стафа**, Кемал – един от основателите на албанската комунистическа партия — 151, 152.
- Стоун**, Елен – гражданка на САЩ, протестантска мисионерка в Македония, пленена от Яне Сандански (Аферата „Мис Стоун“) — 41.
- Стоянов**, Захари (1850–1889) – български революционер, политик и писател — 165, 213, 238.
- Стоянов**, Петър – български политик, президент на републиката 1996–2001 — 239.
- Страхил** (XVI–XVII в.) – хайдушки войвода — 98.
- Страшимиров**, Антон (1872–1937) – български писател и участник в македонските борби — 28.
- Стрез** (?–†1214) – севастократор — 113.
- Стрезов**, Кръсте – ресенчанин, сръбски сенатор — 113.
- Сърбиновски**, Младен – съвременен македонски писател и публицист — 179, 227.
- Сърмабожов**, Александър – охридчанин, търговец, баща на баба ми Царева. Живял във втората половина на XIX в. — 31.
- Сърмабожов**, Климент – син на Александър, виден български юрист, председател на „прокурорския паркет“ — 31.
- Сърмабожов**, Никола – брат на Климент, учител по история в Плевенската мъжка гимназия — 31..
- Сърмабожов**, Стефан – син на Климент, юрист по образование, известен карикатурист през 30-те години. — 31, 221.
- Сърмабожова**, Зорка – сестра на баба ми — 37, 78.
- Сърмабожова-Янкулова**, Царева (1878–1964) – дъщеря на Александър Сърмабожов, майка на майка ми Весела — 30, 31, 32, 55, 57, 79, 162.
- Талев**, Димитър – охридчанин, журналист, съименник на писателя Димитър Талев (Палисламов) — 213–214.
- Талев**, Димитър – писател — 59, 61, 87, 147, 177, 213, 214, 228, 229
- Танчеви** – богата охридска фамилия, преселила се в Пловдив — 33, 125

- Ташка** – Анастасия Огенова (към 1840, починала 1934) – охридчанка, участничка в черковните борби — 54, 55, 56.
- Ташко** – ресенчанин, аптекар в Битоля — 95, 212.
- Ташко**, Тевта – една от първите албански школувани певци — 160.
- Твен**, Марк (Самуел Клеманс, 1835–1910) – американски писател — 136.
- Тел**, Вилхелм – швейцарски народен герой — 117.
- Темелков**, Кръстьо (Кристо Темелко) – дърводелец при Кольо Пандовски, по-късно генерал – командир на I албанска народоосвободителна дивизия — 144q 151.
- Темпо**, Светозар Вукманович – представител на Тито при македонските партизани — 202, 208, 209.
- Тен**, Иполит (1828–1893) – френски философ и литератор. Изтъква значението на географската среда — 23.
- Теодоси**, Наум – охридчанин, патриархист — 125.
- Теодоси**, Харила (1890–1955?) – от охридската фамилия Теодосиевци, кралски инспектор при Зогу в Тирана, съпруг на леля Надка, сестра на майка ми — 30, 124, 125, 126, 127, 136, 150.
- Теодоси**, Янко – син на Наум, лекар в Тирана — 140.
- Теофилакт** (1055–†1126) – охридски архиепископ — 26.
- Тервел** – български хан (700–718), наследник на Аспаруха — 92.
- Тилов**, Ангел – български художник от охридска фамилия — 51.
- Тодоров**, Коста – български политик и авантюрист, привърженик на сближението с Югославия — 83.
- Тодорова**, Мина – любима на П. Яворов — 85.
- Тодоровски**, Гане (Драган Тодоров) – македонски общественик и литератор — 226.
- Толстой**, Лев (1828–1910) – руски писател — 64, 117.
- Томалевски**, Георги (1897–1988) – български писател — 176.
- Томалевски**, Наум – общественик и публицист, деятел на ВМРО — 141.
- Томов**, Владимир – съученик на баща ми в Скопие, професор хирург в София — 67.
- Тошев**, Стефан (1859–1924) – български генерал — 71, 76.
- Трайков**, Пецо – един от ръководителите на крилото „протогеровисти“ на ВМРО — 146, 213.
- Траянов**, Теодор (1882–1945) – български поет — 48, 146, 180, 192.
- Турунджов**, Алексо – Лерински войвода през илинденския период — 108.
- Търпко** – зограф, според албанските историци – от корчанската школа в края на XVIII в. — 30, 31.

- Узунов, Христо** – охридски учител и войвода. Самоубил се през 1905 — 35, 36, 37, 38, 39, 63, 108.
- Фердинанд I** Сакс-Кобургготски (1861–1948) – Цар на българите — 68, 76, 77, 102, 136, 157.
- Фердо** (Фердинанд) – майстор-строител в Тирана от Голо Бърдо — 157.
- Филипче**, Славе – син на Иракли Филипчев — 172, 175.
- Филипче**, Ставре – син на Иракли Филипчев, юрист — 173, 174.
- Филипчев**, Иракли – охридски първенец, убит от турците при отстъплението им през 1912 г. — 40, 41, 172, 175.
- Филипчева**, Любица – съпруга на Анастас Чорбев — 65.
- Филов**, Богдан (1883–1945) – български археолог и държавник. Един от първите, изследвали находките от Требенище — 24, 168, 196.
- Фишта**, Георг – албански поет, католически свещеник от първата половина на XX в. — 133.
- Фрашъри**, Наим (1846–1900) – албански поет — 133.
- Фрашъри**, Сами (1850–1904) – албански и турски просветител, писател и филолог. Брат на Наим — 133.
- Фружин** – син на цар Иван Шишман — 130, 131.
- Хаджиев**, Коста – охридчанин, инженер — 195, 202.
- Хамсун**, Кнут (1859–1952) – норвежки писател.
- Хауптман**, Герхард (1862–1946) – германски писател — 64, 68.
- Ходжа**, Неджмие – съпруга на Енвер Ходжа — 152–153, 154.
- Ходжа**, Енвер (1908–1985) – албански политик, генерален секретар на Албанската партия на труда, комунистически диктатор — 133, 150, 151, 152, 153, 154, 157.
- Хоматиян**, Димитри – Охридски архиепископ (1216–1234), автор на „Краткото житие на Св. Климент Охридски“ — 16.
- Хорак**, Душанка – дъщеря на Людвиг, моя връстница — 135.
- Хорак**, Людвиг – чехословашки дипломат в Тирана в края на 30-те години — 135.
- Христиди** – охридчанин, гъркоман, лекар в Битоля в края на XIX и началото на XX век — 37.
- Христиди** – очен лекар в Тирана, син на д-р Христиди от Битоля — 100, 126.
- Христич**, Николаки (Янкулов) – лекар в Битоля — 100.
- Христов**, Борис (1914–1993) – световноизвестен певец, син на Кирил Христов — 145.
- Христов**, Добри (1875–1941) – български композитор — 189.
- Христов**, Кирил – председател на Илинденската организация в София, редактор на „Илюстрация Илинден“. Баща на певица Борис Христов — 145, 189.

- Христов, Павел** – деятел на ВМОРО — 42.
- Христов, Стоян** – американски писател, родом от Костурско — 148.
- Христофириди** – албански просветител от края на XIX в. — 161.
- Хрущов, Никита** (1891–1971) – генерален секретар на КПСС — 154.
- Цанев, Георги** (1895–1986) – български литературен критик, академик — 221.
- Цанков, Александър** (1879–1959) – български политик, министър-председател — 184.
- Цвайг, Стефан** (1881–1941) – австрийски писател — 49.
- Цветков, Ламбе** – ресенчанин, живял през първата половина на XIX в. — 32.
- Цепенков, Марко** – роден в Прилеп – фолклорист, събирач на български народни песни — 217.
- Цилка, Григор** – албански деятел, протестант, съпруг на Екатерина Попстефанова — 41, 132.
- Цонев, Коста** (1929) – български артист — 207.
- Цървенковски, Бранко** – македонски политик, министър-председател — 174, 239.
- Цървенковски, Кръсте** – македонски комунист, ръководител на СР Македония по Титово време — 191.
- Църнушанов, Коста** – български историк и филолог, родом от Прилеп, критик на македонизма — 104, 230.
- Чавдар** (XVI–XVII в.) – хайдушки войвода, действувал из Щипско — 98.
- Чакъров, Георги** (1829–1892) – първенец в град Струга, деец на Българското възраждане и църковните борби, през 1876 – депутат в Отоманския парламент на Митхад паша — 36, 188.
- Чакърова, Славка** – дъщеря на Георги, българска учителка и деятелка на ВМОРО, по-късно – съпруга на акад. Никола Пушкарров — 36, 188.
- Чальовска, Лиляна** – дъщеря на Ахил и Невена, комунистическа функционерка и първа съпруга на Лазо Колишевски — 98, 190, 191, 208.
- Чальовски, Ахил** – аптекар в Битоля — 97.
- Чаулев, Петър** (Петруш) – Охридски войвода след илинденския период. Влезнал в съглашателство с Коминтерна, убит в Милано от ВМРО през 1924 г. — 37, 42
- Чекаларов, Васил** (1874–1913) – Костурски войвода — 35, 107, 156.
- Челебон** – търговец в Битоля, еврейин — 65, 98.
- Чемков, Христо** – прилепчанин, учител, деятел на ВМОРО, самоубил се, за да не се предаде през 1899 г. — 59, 108.

- Чернодрински**, Войдан – български драматург, писал на западно-македонски диалект драмата „Македонска кървава сватба“ — 68.
- Черноземски**, Владо – боец на ВМРО, извършил атентата срещу крал Александър — 121, 140.
- Чернопеев**, Христо (1868–1915) – роден в Луковитско, войвода в Струмишко — 41.
- Чилингиров**, Стилиян (1881–1962) – български писател — 186, 187.
- Чиров**, Константин (1898–1955) – професор по вътрешни болести в Медицинския факултет – София — 103, 197.
- Чипев**, Филип – виден книгоиздател — 41.
- Чкатров**, Димитър – подсъдим в студентския процес в Скопие през 1927, екзекутиран през 1946 от комунистите — 89.
- Чобанов**, Илия – охридчанин, съратник на Григор Пърличев във възрожденските борби — 54.
- Чорбев**, Анастас – охридски търговец от поколението на баща ми, кмет на града през тридесетте години — 19, 65, 120, 124, 163, 169, 170, 204.
- Чорбева**, Любица – съпруга на Анастас Чорбев — 65.
- Чудов**, Никола (Чучупайко) – охридчанин, убит от сърбите през 1915 г. — 63
- Чулев**, Илия – лекар, член на „Демократски фронт на Македония – Илинден 1903“ — 143.
- Чуповски** – разпространител на просръбския македонизъм в края на XIX в. — 172
- Чърчил**, Уинстън (1874–1965) – английски политик, министър-председател — 201.
- Шанданов**, Перо – един от ръководителите на протогеровисткото крило на ВМРО — 113. 214.
- Шантич** – охридчанин, сърбоман — 113. 114.
- Шантоя**, Васил Петрушев Матов – един от основателите на албанската комунистическа партия — 150. 151. 154.
- Шапкарев**, Климент – син на Кузман Шапкарев, деятел на ВМОРО, учител по биология — 211.
- Шапкарев**, Кузман (1834–1909) – охридчанин, български фолклорист и учител — 27. 217.
- Шапкарева**, Амалия – съпруга на Климент Шапкарев — 211.
- Шарлеман** (Charlemagne – Карл Велики, 747–814) – крал и император на франките — 114.
- Шатаров**, Методи – секретар на покраинския комитет на ЮКП в Скопие, присъединил македонската партия към БКП през 1941 г. Тито организира неговото убийство през 1944 г. — 98, 190.
- Шахович** – охридчанин, професор в Белград, изследвал функцията на щитовидната жлеза.
- Шекерджиев**, Михаил – композитор на марша „Велик е нашият войник“ — 49.

- Шекерджијева**, Бистра – съпруга на Михаил Шекерджиев — 49.
- Шеху**, Мехмед – албански комунистически ръководител, разстрелян като съперник на Енвер Ходжа — 152, 156.
- Шилер**, Фридрих (1759–1805) – германски писател — 117.
- Шклифов**, Благой – съвременен български филолог — 160.
- Шопен**, Фредерик (1810–1849) – композитор — 100.
- Шопенхауер**, Артур (1788–1860) – германски философ — 204.
- Шоптраянов**, Георги – македонски филолог — 173, 215.
- Шоптраянов**, Тодор – македонски историк — 173.
- Шуман**, Роберт (1810–1856) – германски композитор — 204.
- Щъркелов**, Константин (1888–1961) – виден български художник-акварелист — 51.
- Юго**, Виктор (1802–1885) – френски писател — 117.
- Юсеин ага** – охридски турчин — 18.
- Яворов**, Пейо (1878–1914) – български поет и деятел на ВМОРО — 40, 42, 64, 85, 87, 90, 147, 223, 224, 243.
- Якомони** – наместник на Виктор Емануил III в Албания — 164.
- Янакиева**, Левка – наша съседка, комунистическа функционерка — 227.
- Янев** Никола (1913–1986) – охридчанин, юрист и публицист. 178
- Янкулов**, Евтим – учител и деец на ВМОРО и на македонските братства в София — 32.
- Янкулов**, Милуш (?–1903) – охридчанин, търговец, баща на майка ми Весела — 32, 33.

Михаил Огнянов
МАКЕДОНИЯ –
ПРЕЖИВЯНА СЪДБА

Редактор:

Цветана Мичева

Художник на корицата:

Жеко Алексиев

Подбор илюстрации:

Михаил Огнянов, Цочо Билярски

Българска, първо издание, 2002 г.

Формат 60×90/16

Издателска къща „Гутенберг“

ISBN 954-9943-35-6